

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 2004

Redactie:

Prof. dr Ad Knotter (SHCL), voorzitter

Dr Willibrord Rutten (SHCL), secretaris en eindredacteur

Dr Theo Engelen (RU)

Prof. dr Ernst Homburg (UM)

Dr Annemieke Klijn (UM)

Prof. dr Joep Leerssen (UvA)

Beeldredactie:

Drs Jac van den Boogard (SHCL)

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis van
Limburg XLIX**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2004

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. -Dl. 4 (1959) - ...- Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek XLIX-2004/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutten

Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2004 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht

Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie: Unigraphic, Universiteit Maastricht

Drukwerk: Unigraphic, Universiteit Maastricht

Bindwerk: Boekbinderij Tindemans

Inhoud

Ad Knotter Ten geleide	3
Joke Mooij Guldens versus franken en thalers: de geldcirculatie in Limburg tussen 1839-1914	7
Industrieel erfgoed in de Euregio Maas-Rijn	
Bert van Doorslaer Koolputterserfgoed als industriecultuur: het voorbeeld van de mijncités in Belgisch-Limburg	31
Norbert Gilson Een rondgang langs het industriële erfgoed in Aken	57
Eugène A.M. Schenk De activiteiten van industrie pionier John Cockerill in de Hollandse periode (1815-1830)	87
Serge Langeweg De techniek van het versieren: het decoreren van aardewerk bij Regout/Sphinx en Société Céramique in Maastricht	97
De Limburgse mijnen en de oorlog	
Frank van Buren Kolenwinning onder Duitse druk: productie- en arbeidsverhoudingen in de Limburgse mijnen tijdens de bezetting 1940-1944	135
Willibrord Rutten Russen niet gewenst: de mislukte inzet van Russische dwangarbeiders in de Nederlandse steenkoolmijnen in de Tweede Wereldoorlog	165
Wim van der Linde De naoorlogse zuiveringen in het mijnbedrijf als reactie op sociale en religieuze tegenstellingen	191
Over de auteurs	215

Fotokatern m.m.v. Servé Minis en Herman Wijenberg	217
Een industrieel monument: de steenkoolmijn 'Le Hasard' in Cheratte	
Jaarverslag 2003	229
Contribuanten en begunstigers	256

Ten geleide

Na een dienstverband van op de kop af vijftienvintig jaar nam op 1 mei 2003 archivaris Wim Mes afscheid van het SHCL. Mede dankzij hem verwierf het SHCL in die periode tal van archieven van maatschappelijke organisaties en bedrijven, die de Limburgse samenleving in de afgelopen eeuwen mede vorm gaven. Met veel tact en beleid wist hij archiefvormers te overtuigen van het belang van bewaring van hun archief in een daartoe gespecialiseerd instituut als het SHCL. De omvang van de archiefbestanden groeide zodanig dat een nieuw archiefdepot in gebruik moest worden genomen (de Andrienskapel) en dat sinds enige jaren omgezien moet worden naar een nieuwe behuizing voor het SHCL. Tot de voor het SHCL belangrijkste aanwinsten die Wim wist 'binnen te slepen' behoort het prachtige archief van het Maastrichtse bedrijf De Sphinx, met daarin opgenomen dat van de Société Céramique, die in de jaren 1990 in twee fasen konden worden overgenomen. Het is typerend voor zijn taakopvatting dat hij steeds heeft geprobeerd onderzoekers bij dit archief te betrekken, onder anderen studenten van de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht en geïnteresseerden in Maastrichts aardewerk. Hij werkte ook zelf mee aan verschillende publicaties over de geschiedenis van De Sphinx. De mooiste daarvan is wel de industrieel-archeologische studie over het bedrijfsterrein van De Sphinx (samen met S. Kruizinga, S. Langeweg en S. Minis).¹ Het verscheen als deelrapport 5 van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht (WIAM), waarvan Wim sinds de oprichting voorzitter was. De industriële archeologie is een grote liefde van Wim, naast de Maastrichtse oudheden en monumenten, waarvan hij de geschiedschrijving stimuleerde als voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht. Als voorzitter van de WIAM was hij verantwoordelijk voor in totaal zes rapporten over het rijke industriële erfgoed van Maastricht, die een belangrijke rol hebben gespeeld in het aanwakkeren van de belangstelling daarvoor en daarmee van het behoud.² In 2001 breidde hij zijn werkzaamheden op dit vlak over heel Limburg uit door de oprichting van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg (WIEL, i.s.m. Industrien en het Monumentenhuis), waarvan hij eveneens voorzitter werd.³

Met zijn industrieel-archeologische activiteiten sloot Wim Mes nauw aan bij een oude belangstelling van het SHCL. Al in 1977 publiceerde dit jaarboek de acta van de Belgisch-Nederlands Culturele Dag Limburg, gewijd aan de industriële archeologie, met onder meer een bijdrage over Nederlands Limburg van de hand

¹ *Het Sphinxterrein. Onderdeel van de Noordwestentree van Maastricht* [Stichting Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht deelrapport 5] (Maastricht 2000). Het rapport is nog verkrijgbaar bij het SHCL (€ 17,-).

² Naast het in de vorige noot genoemde zijn dit rapporten over: Oud-Wyck, Boschstraatkwartier-West, de Société Céramique, de Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek en het Bosscherveld. De twee laatstgenoemde zijn eveneens nog verkrijgbaar bij het SHCL (€ 15,- en € 18,-).

³ Het WIEL publiceerde een rapport over de stroopstokerij: Serge Langeweg, *Stroop. Stroopstoken in Limburg van ambacht tot fabriek* [(z.p. 2003; g 15,-); een rapport over coöperatieve zuivelfabrieken is in voorbereiding.

van de huidige ere-voorzitter van het SHCL, dr. G.C.P. Linssen.⁴ Ook de oud-directeuren Jansen en Philips wijdden verschillende publicaties aan dit onderwerp.⁵ In opdracht van het provinciebestuur deed het SHCL inventariserend onderzoek naar industrieel erfgoed in Limburg.⁶

Het SHCL besloot daarom ter gelegenheid van het afscheid van Wim Mes een symposium te organiseren over industrieel erfgoed, en wel, in overeenstemming met de grensoverschrijdende oriëntatie van het SHCL, in de gehele Euregio Maas-Rijn. Het vond plaats op 24 april 2003. De op het symposium gehouden voordrachten door Bert van Doorslaer, Norbert Gilson en Eugène Schenk worden in dit jaarboek gepubliceerd, aangevuld met een bijdrage van Serge Langeweg over de decoratietechnieken in de Maastrichtse aardewerkindustrie. Dit laatste artikel kwam mede tot stand in het kader van de presentatie van alle drukkecors uit de archieven van De Sphinx op het internet, een project dat gestart werd in samenwerking met Wim Mes.⁷ Op het symposium werden ook delen van een nog te monteren film vertoond van de Maastrichtse filmers Math en Max van Even over overblijfselen van enkele Luikse industrieën. Het was niet mogelijk *stills* van deze films in dit jaarboek af te drukken. In plaats daarvan heeft de fotograaf van het SHCL, Herman Wijenberg, een reportage gemaakt van de thans verlaten steenkolenmijn in Cheratte (tussen Maastricht en Luik), die wij als fotokatern afdrukken. Servé Minis, die ook betrokken is bij het filmproject van vader en zoon Van Even, schreef er een introductie bij.

Naast deze bijdragen over industrieel erfgoed in de Euregio Maas-Rijn, publiceren wij in dit jaarboek een drietal artikelen over de steenkolenmijnbouw in en vlak na de Tweede Wereldoorlog. Frank van Buren vatte zijn nooit gepubliceerde doctoraalscriptie uit 1988 samen in een overzicht van de productie- en arbeidsverhoudingen in de mijnen gedurende de oorlog. Centraal staat de Duitse druk om de productie op te voeren. Deze druk stuitte op toenemende weerzin, die tot uiting kwam in passieve en actieve sabotage. Uiteindelijk was het echter niet zozeer de sabotage die de productie laag hield, maar de fysieke uitputting van de mijnwerkers en de technische uitputting van de kolenlagen.

4 G.C.P. Linssen, 'De industriële archeologie in Nederlands Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 22 (1977) 18-32. Ter gelegenheid van het afscheid van de vorige directeur van het SHCL in 1998 hernam Linssen dit thema in een algemeen overzicht: idem, 'Groeiende waardering voor het industrieel erfgoed', in: W.J.M.J. Rutten e.a. (red.), *Regionale geschiedenis zonder grenzen. Opstellen aangeboden aan prof. dr J.C.G.M. Jansen* [Cahiers van het SHCL 1] (Maastricht 1998) 197-233.

5 J.C.G.M. Jansen, 'Omgaan met industrieel-archeologische relictten', *Industriële Archeologie* 25 (1987) 172-180; J.F.R. Philips, 'Stoombierbrouwerij De Keizer v/h fa N.A. Bosch, Maastricht', *Industriële Archeologie* 3 (1982) 40-54; idem, 'Op zoek naar wat eens een mijnstreek was ... Welke monumenten herinneren ons nog aan de Nederlandse mijnindustrie?', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 38 (1993) 1-43.

6 J.C.J.M. Starmans en M.M.R. Daru-Schoemann, *Industrieel Erfgoed in Limburg. Verslag van een onderzoek naar onroerende en roerende industrieel-archeologische relictten* [Maaslandse Monografieën Grote Serie] (Leeuwarden/Maastricht 1990).

7 Het betreft een samenwerkingsproject van het SHCL en het Industrion te Kerkrade, ondersteund door 'Het Geheugen van Nederland'. Zie www.geheugenvannederland.nl.

De druk om meer te produceren had in de mijnen in de ons omliggende landen geleid tot de inschakeling van krijgsgevangenen als dwangarbeiders, met name uit Oost-Europa. In Nederland is het zover niet gekomen, maar Willibrord Rutten toont aan dat er wel voorbereidingen werden getroffen om de tewerkstelling van Russen mogelijk te maken. Door de bevrijding van Limburg is dit plan niet gerealiseerd. Dit artikel kwam tot stand in het kader van een internationaal project over dwangarbeid in de West-Europese steenkolenmijnen gedurende de Tweede Wereldoorlog onder leiding van de Duitse hoogleraar Klaus Tenfelde (Bochum).

Wim van der Linde behandelt een zeer gevoelig thema uit de geschiedenis van (Staats)mijnen, namelijk de interne bedrijfszuiveringen op grond van (vermeend?) pro-Duits gedrag. Deze zuiveringen hadden veel te maken met de hiervoor genoemde Duitse druk om de productie zoveel mogelijk op te voeren, en de beoordeling van de houding die de leiding en het middenkader (opzichters en beambten) daarin hadden ingenomen. Van der Linde is vooral geïnteresseerd in de rol die religieuze tegenstellingen tussen protestanten en katholieken daarin gespeeld zouden hebben. Uit zijn betoog blijkt dat het anti-Hollandse en anti-protestantse sentiment zeker aanwezig was, maar hij kan niet aantonen dat dit ook leidraad was bij de zuiveringsacties van de katholieke mijnwerkersbond. Wel is duidelijk dat de protestantse beambtenbond dit motief achter de zuivering van haar leden veronderstelde. De dominantie van Hollandse en protestantse leidinggevenden in de mijnen was al voor de oorlog een punt van hevige kritiek van Limburgse chauvinisten geweest, met name van de zogenaamde Limburgse Liga, en ook in sommige persorganen (met name het Sittardse blad *Het Zuiden*), maar de geestelijk leidsman van de katholieke mijnwerkersbond, mgr. Poels, had zich sterk tegen dit extreme chauvinisme verzet.⁸ Het is dus wel mogelijk dat het sentiment bij de *rank-and-file* van de bond leefde, maar gezien de invloed van Poels en zijn medestanders is het niet erg waarschijnlijk dat de mijnwerkersbond dit tot officiële politiek zou hebben gemaakt.

De twee 'clusters' rond de thema's industrieel erfgoed en de mijnbouw in verband met de oorlog worden voorafgegaan door een artikel van de hand van Joke Mooij over de muntcirculatie in Limburg gedurende de negentiende eeuw. De sterke aanwezigheid van Belgische en Duitse muntspecie in het Limburgse betalingsverkeer wijst op een geringe integratie van de Limburgse in de nationale economie. In dat opzicht zijn er interessante parallellen met de politieke en culturele ontwikkelingen die eveneens vertraagd reageerden op de 'inlijving' van (thans Nederlands) Limburg bij Nederland in 1839.

Ad Knotter

⁸ Vgl. Jos Goltstein, 'Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het SHCL* 31 (1986) 1-77; zie ook J. Colsen CM, Poels (Roermond/Maaseik 1955) 504-509.

Joke Mooij*

Guldens versus franken en thalers: de geldcirculatie in Limburg tussen 1839-1914

Eeuwenlang waren geld en munten vrijwel synoniem, omdat velerlei betalingen in muntstukken werden gedaan.¹ Tot de opkomst van de moderne natie staat was de circulatie van munten ook niet beperkt tot het land van aanmunting. Zolang de muntstukken nog volledig van edelmetaal waren, was de nominale waarde gelijk aan het gehalte aan edelmetaal. Dit zilveren of gouden muntgeld werd algemeen geaccepteerd, ook in het internationale handelsverkeer. Aan die vrije circulatie kwam een einde toen de moderne natiestaten in hun streven naar een nationale identiteit overgingen tot de invoering van een eigen geldstelsel en tegelijkertijd via wettelijke maatregelen alle vreemde – dat wil zeggen buitenlandse – munten uit het binnenlandse betalingsverkeer trachtten te weren. Op die manier probeerden overheden grip te krijgen op de binnenlandse economie. Verder kwamen er steeds meer muntstukken, waarvan de nominale waarde afweek van de metaalinhoud (intrinsieke waarde). Aldus raakte de geldcirculatie meer en meer ingeperkt tot een bepaalde natie staat (*territorial currency*).² Ofschoon de bevolking langs wettelijke weg werd aangemoedigd uitsluitend met nationale valuta te betalen, gaf zij in het verleden om economische, sociale of culturele redenen soms toch de voorkeur aan 'vreemde' munten.³

Na de invoering van de gulden als nationaal betaalmiddel, in 1816, liep in Nederland het gebruik van vreemd geld terug, met uitzondering van de grensstreken. Daar bleven de munten uit de naburige staten onverminderd circuleren. In de provincie Limburg dreigden de buitenlandse munten zelfs de Nederlandse uit het betalingsverkeer te verdringen. Een van de redenen die destijds hiervoor werd aangevoerd was de gewoonte om lonen in vreemde valuta uit te betalen.

Tegen deze achtergrond beoogt deze bijdrage nader inzicht te geven in de relatie tussen loonbetalingen, de aanhoudende circulatie van vreemde munten en het tekort aan kleingeld in Limburg in de periode 1839-1914. Eerst volgt echter bij wijze van algemeen kader een schets van de institutionele, economische en infrastructurele ontwikkelingen die zich in dat tijdvak hebben voorgedaan.

Institutionele, economische en infrastructurele ontwikkelingen

Als gevolg van het uiteenvallen van het Napoleontische Keizerrijk werden in 1814 de vroegere Belgische en Nederlandse provincies samengevoegd tot het

* De Nederlandsche Bank. Verkondigde standpunten zijn die van de auteur en weerspiegelen niet noodzakelijkerwijs die van DNB.

¹ Dit stuk is een bewerking van het eerder verschenen 'Wages and foreign coinage in Netherlands-Limburg, 1839 - 1914', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 106 (2004).

² Zie Eric Helleiner, 'Historicizing territorial currencies: monetary space and the nation-state in North America', *Political Geography* 18 (1999) 309-339.

³ Ibidem.

nieuwe Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Er volgde een tijd van reorganisatie en vernieuwing onder andere in het bank- en muntwezen. Zo werd eind maart 1814 de Nederlandsche Bank (hierna de Bank) opgericht. Deze nationale kredietinstelling was in het leven geroepen om de Nederlandse handel, die tijdens de Franse tijd in verval was geraakt, uit het slop te halen. Aldus werd zij met een drietal taken belast: discontering van handelspapier, belening op onderpand van aandelen en de handel in edelmetaal.⁴ Hoewel in het eerste Bankoctrooi (1814) nog geen sprake was van bankbiljettenuitgifte, kreeg de Bank kort na oprichting van de overheid toestemming voor de uitgifte van bankbiljetten van 1000, 500, 300, 200, 100, 80, 60, 40 en 25 gulden. De biljetten circuleerden aanvankelijk alleen in de noordelijke provincies, en dan alleen nog maar in het zakelijke betalingsverkeer. Ofschoon de bankbiljetten *de facto* al wel als wettig betaalmiddel werden beschouwd, werden zij dit *de jure* pas in 1904.⁵

In 1814 bestond er in Nederland slechts één wettig betaalmiddel: de 'gereede penning'. In het betalingsverkeer was echter sprake van een grote wanorde door de grote verscheidenheid aan circulerende munten.⁶ Om aan die chaos een einde te maken, besloot de overheid tot een grondige reorganisatie van het muntwezen. De wettelijke basis hiertoe werd de Muntwet van 28 september 1816 (*Staatsblad* N° 50). Deze leidde tot de invoering van een decimaal geldstelsel met de gulden (bevattend 9,613 gram fijn zilver) als standaardmunt en als rekeneenheid verdeeld in honderd centen. Toch bleef het beoogde resultaat uit, omdat de oude, vaak versleten en geschoeide munten die nog uit de tijd van de Republiek stamden, niet werden ingetrokken, terwijl de nieuwe guldens nauwelijks in circulatie kwamen, omdat ze werden opgepot of over de grens verdwenen om te worden omgesmolten.⁷ In de zuidelijke provincies bleven daarnaast ook de Oostenrijkse en Franse munten wettig betaalmiddel, waarbij de Franse munt de oude pariteit had behouden. Aldus was 100 frank gelijk aan 47,25 gulden, waardoor de frank ten opzichte van zijn intrinsieke waarde feitelijk was overgewaardeerd ten opzichte van de gulden.⁸ Met de Muntwet van 1825 (*Staatsblad* N° 80) was de frank weliswaar niet langer wettig betaalmiddel, maar dat betekende niet dat deze munt ook direct uit Nederland zou verdwijnen.

4 Zie voor een overzichtsgeschiedenis Wim Vanthoor, *De Nederlandsche Bank 1814-1998* (Amsterdam 2004).

5 A.M. de Jong, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank*, III (Amsterdam 1976) 113-116. In Duitsland kreeg het papiergeld in 1909 de status van wettig betaalmiddel. Zie E. Schremmer en J. Streb, 'Revolution oder Evolution? Der Übergang von den feudalen Münzgeldsystemen zu den Papiergeldsystemen des 20. Jahrhunderts', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* LXXXVIII (1999) 457-476.

6 W.F. Schimmel, *Geschiedkundig overzicht van het muntwezen in Nederland* (Amsterdam 1882); W.L. Korthals Altes, *De geschiedenis van de Gulden. Van Pond Hollands tot Euro* (Amsterdam 2001).

7 M. van der Beek, *De muntslag ten tijde van Koning Willem I: Ontwerp en productie van de Nederlandse munten 1814-1839* (Utrecht 1997); K. Veraghtert, 'Geld, bankwezen en handel in de Zuidelijke Nederlanden 1792-1844' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* X (Bussum 1981) 323-360.

8 Op basis van het zilvergewicht bedroeg de feitelijke wisselkoers voor 100 frank hooguit 46,82 gulden. Zie Schimmel, *Geschiedkundig overzicht*, 204; V. Janssens, *De Belgische frank. Anderhalve eeuw geldgeschiedenis* (Antwerpen/Amsterdam 1975) 29-30.

De staatkundige deling, die volgde op de Belgische Opstand van 1830, leidde in sommige gebieden, waaronder Limburg, tot een gecompliceerde staatsrechtelijke structuur, wat indirect ook gevolgen had voor het betalingsverkeer. Gedurende negen jaar behoorde heel Limburg tot het nieuwe Koninkrijk België, met uitzondering van de vesting Maastricht en 'den strategische omtrek' op de linker Maasoever die Nederlands bleven. Zodoende gold in Limburg gedurende negen jaar het Belgisch recht en bijgevolg waren Oostenrijkse en Franse munten, evenals munten van het bisdom Luik wettig betaalmiddel. Nadat in 1832 het nieuwe Koninkrijk België zijn eigen frank invoerde, die overigens niet alleen in naam maar ook in gewicht en waarde gelijk was aan de Franse frank, kwam daar de Belgische frank bij.⁹ In het oostelijk deel van Limburg bleven overigens ook Pruisische thalers omgaan.

Na het Verdrag van Londen (1839), waarbij westelijk Limburg in Belgische en oostelijk Limburg in Nederlandse handen kwam, stond de Nederlandse overheid voor de moeilijke opgave zijn wettelijk gezag in de nieuwe provincie te herstellen. Een extra complicerende factor waren de toenmalige internationale verhoudingen: naast een Nederlandse provincie, maakte het hertogdom Limburg tot 1867 eveneens deel uit van de Duitse Bond. Dit betekende dat in Limburg, met uitzondering van de vestingen Maastricht en Venlo, zowel de Nederlandse als de Duitse wet van kracht was. Het was dan ook niet zo verwonderlijk dat minister van Financiën J.J. Rochussen lange tijd aarzelde om langs wettelijke weg de vreemde munten te weren. De bewindsman was bovendien van oordeel dat geen wet in staat zou zijn in Limburg het aannemen van Belgische munten volkomen tegen te gaan. Hij zag dan ook geen dringende reden om verordeningen te maken die toch niet zouden worden nageleefd. Verder meende hij dat bewoners in de grensstreken vaak geen keuze hadden dan elkaars munten te accepteren.¹⁰ Geheel strokend met de *laissez-faire* opvattingen van zijn tijd, besloot de minister niet in te grijpen, overtuigd als hij was dat de vreemde munt vanzelf zou verdwijnen.

Bij wijze van overgangsmaatregel werd in juni 1839 bij Koninklijk Besluit bepaald, dat de Nederlandse guldens, evenals de Belgische en Franse frank in de nieuwe landstreken gangbaar zouden zijn '[...] in alle betrekkingen zoo van de ingezetenen onderling als tot de Schatkist, in verhouding van 47 Cent de frank'.¹¹ Deze wisselkoers gold oorspronkelijk niet voor Maastricht en omgeving, omdat dit gebied onafgebroken in Nederlandse handen was gebleven, maar zou dat in december 1839 wel worden.¹² Deze overgangsmaatregel schiep echter twee problemen. Het eerste betrof het officieel toestaan van twee buitenlandse munten

⁹ Ofschoon België in eerste aanleg het Franse systeem overnam, gingen er in de tweede helft van de negentiende eeuw stemmen op om de Belgische frank los te koppelen van de Franse. Zie ook [De Nationale Bank van België], *De fraaie frank Belgische munten en biljetten sedert 1830* (Brussel 1989) 11-12.

¹⁰ ADNB 2.112.3/13/1. Brief van minister van Financiën, 27 augustus 1840. Zie voor een meer uitgebreide behandeling: Joke Mooij, *Vreemd geld in Nederlands-Limburg 1839-1914*. Bronnen, uitgeven door Het Nederlands Muntmuseum 8 (Utrecht 2002).

¹¹ Archief 's Rijks Munt (1814-1909), inv. nr. 420, Koninklijk Besluit 12 juni 1839, artikel 10.

¹² Koninklijk Besluit van 13 december 1839.

naast de gulden. Het tweede kwam voort uit het feit dat in de nieuwe gebieden voor de frank een lagere wisselkoers was vastgesteld. Dit betekende dat er in Nederland voor de frank twee wisselkoersen naast elkaar bestonden: de officiële pariteit van 47¹/₄ cent en de lagere koers van 47 cent, waartegen in Limburg alle partijen inclusief de overheid de franken accepteerden. Aldus was een zilveren vijffrankstuk bij de belastingambtenaar 2,35 gulden waard, terwijl de officiële wisselkoers op 2,38 gulden lag. Deze overgangsmaatregel was niet alleen ingegeven door politieke en fiscale motieven, maar ook door de toenmalige economische verhoudingen.¹³

Zo was de nieuwe provincie Limburg in 1839 in economisch opzicht nauwelijks op Nederland gericht.¹⁴ Door de geografische ligging en de historisch gegroeide arbeidsverdeling waren er van oudsher hechte economische banden binnen de driehoek Luik-Maastricht-Aken. Die oudere internationale economische verwevenheid komt wellicht het duidelijkst tot uiting in de infrastructurele ontwikkeling van het gebied, waarbij voorrang werd gegeven aan de aanleg en verbetering van grensoverschrijdende verkeers-, vaar- en spoorwegen om zo de toegang tot buitenlandse markten voor de aankoop van steenkolen en grondstoffen, en de export van agrarische producten en koloniale waren en industrieproducten te vergemakkelijken.¹⁵ De eerste spoorverbinding die in gebruik werd genomen was in 1853 de lijn Maastricht-Aken. Daarmee had Maastricht een aansluiting gekregen op de sinds 1841 bestaande Rijnlandse spoorlijn tussen de Duitse steden Aken en Keulen en op de in 1843 voltooide Belgisch-Duitse 'IJzeren Rijn' naar Antwerpen. Er zou nog meer dan een halve eeuw verstrijken, voordat Maastricht in 1913 een rechtstreekse spoorverbinding kreeg met Amsterdam, dat behalve een belangrijke havenstad tevens het financiële en economische centrum van Nederland was.¹⁶ Toch lag de provincie Limburg ook toen nog steeds in de economische periferie van Nederland.

Aan het begin van de hier beschouwde periode ontwikkelde Maastricht met zijn glas-, kristal-, aardewerk-, spijker- en papierfabrieken zich tot een van

¹³ Daarmee was dit een voorbeeld van een situatie, zoals door de negentiende-eeuwse econoom Carl Menger (1840-1921) beschreven, waarbij specifieke soorten geld tot wettig betaalmiddel verklaard konden worden. zie M. Latzer en Stefan W. Schmitz (red.), *Carl Menger and the Evolution of Payments Systems. From Barter to Electronic Money* (Cheltenham 2002) 78-83.

¹⁴ P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*. Maaslandse Monografieën 63 (Hilversum 2000) 353. In bepaalde opzichten was Limburg een grensgebied, zoals besproken door P. Thaler in 'Fluid Identities in Central European Borderlands', *European History Quarterly* 31 (2001) 519-548.

¹⁵ J.L. van Zanden en A. van Riel, *Nederland 1780-1914: Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 131-137; A. Lewe, 'Invoer te lande verboden': Een verkenning van de handel over landwegen tussen Nederland en de Pruisische provincies Rheinland en Westfalen 1836-1857 (Hilversum 1995) 64.

¹⁶ R. Fremdling, 'Per spoor de grens over: niederländisch-deutsche Eisenbahnbeziehungen, 1853-1939' in: J.C.G.M. Jansen, red., *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk 1750-1965*. Maaslandse Monografieën 58 (Leeuwarden/Mechelen 1996) 37-67; zie ook: Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 72 en G.C.P. Linssen, *Verandering en verschuiving: industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg, 1839-1914* (Tilburg 1969) 24-29.

Nederlands vroegste industriële centra.¹⁷ Een tweede, kleinere Limburgse industriestad werd Roermond, dat naast textiel fabrieken twee grote papierfabrieken telde. Omstreeks 1850 waren er ook rond Venlo tekenen van een beginnende industrialisatie doordat de oude aardewerknijverheid zich begon te ontwikkelen tot een moderne keramische industrie.¹⁸ Na 1870 kwam mede onder invloed van de landbouwmechanisatie in het midden en noorden van Limburg de metaalindustrie van de grond. Naderhand vormde de vraag naar kleurmiddelen door de boter- en margarinefabrieken een stimulans voor het ontstaan van een chemische nijverheid. Geheel los daarvan kwam in Zuid-Limburg omstreeks de eeuwwisseling de mijnindustrie tot wasdom. Totdat in 1901 de Nederlandse Staat de exploitatie van de kolenvelden ter hand nam, was de mijnbouw rond Kerkrade een kleinschalige aangelegenheid geweest. Mede door de hiervoor geschetste industrialisatie zou het aantal inwoners in deze provincie tussen 1840 en 1914 ruim verdrievoudigen van krap 188.000 tot meer dan 666.800.¹⁹ Dit alles had na verloop van tijd zijn weerslag op de geldomloop.

Geldcirculatie

Zoals gezegd was het negentiende-eeuwse muntwezen allesbehalve overzichtelijk. De overheid trachtte via munthervormingen een eenduidig nationaal geldstelsel te bewerkstelligen. Omstreeks 1855 waren alle oude munten – dat wil zeggen de muntstukken van vóór 1816 – buiten omloop gesteld. Daarmee was de hervorming van het Nederlandse muntwezen feitelijk voltooid, maar van een homogene geldcirculatie was nog geen sprake zolang er in de grensgebieden nog volop vreemde munten circuleerden.

In Nederlands-Limburg hadden de intensieve economische betrekkingen met de naburige Belgische en Pruisische gebieden weerslag op het betalingsverkeer. Omstreeks 1860 bestond de geldcirculatie in Limburg voor minder dan een procent uit guldens en overheerste de frank. Hierbij speelde de overwaarding van het Belgische zilvergeld een niet onbelangrijke rol. De gehanteerde wisselkoers lag boven de officiële pariteit en deze koers werd aangeduid als tarifiering. In Maastricht en omgeving bestonden destijds drie koersen voor betalingen in vijf frankstukken: De meest gangbare koers was het ‘conventionele’ tarief van 2,36³/₄ gulden, wat gelijk was aan de officiële pariteit. Daarnaast bestond er het fiscale tarief van 2,33 gulden, waartegen de rijkskassen vijf frankstukken accepteerden.²⁰ Tot dat laatste was in 1852 bij wijze van uitzondering door de

¹⁷ Ibidem, 2; I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht; sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* ('s-Gravenhage 1961) 81; J. Mokyr, *Industrialization in the low countries 1745-1850* (New Haven/Londen 1976) 121-124.

¹⁸ P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen. Aspecten van bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg 1815-1865*. Maaslandse Monografieën 51 (Leeuwarden/Mechelen 1991).

¹⁹ Ubachs, *Handboek*, 354 en 367.

²⁰ Schimmel, *Geschiedkundig overzicht*, 204.

Gulden geslagen onder Willem II.

Rijksdaalder geslagen onder Willem III.

Uit: Catalogus munthandelaar G. Hentzen, Amerongen, lijst 148.

nationale overheid besloten, mede vanwege het tekort aan wettig Nederlands betaalmiddel. Protesten van het Munt-Collegie – een adviesorgaan van de regering dat toezicht hield op de ‘s Rijks Munt – en van De Nederlandsche Bank, die beide van mening waren dat deze maatregel het vijf frankstuk *de facto* de status van wettig betaalmiddel gaf, hadden niets uitgehaald. Ten slotte was er nog de ‘marktwaarde’: in winkels en op markten was een vijf frankstuk 2,40 gulden waard. Dit alles functioneerde zolang iedereen erop vertrouwde, dat hij of zij de munten weer zonder verlies kon uitgeven.

Op termijn bleek echter het Belgische kopergeld de belangrijkste versturende factor in de Limburgse geldcirculatie. Vanaf 1839 was er in de drie zuidelijke provincies sprake van een overmaat aan Belgische koperen pasmunt door de plaatselijke overwaardering van het Belgische zilvergeld in het Nederlandse betalingsverkeer. De mogelijkheid om koerswinst te maken, leidde ertoe dat er op grote schaal zilveren guldens en rijksdaalders werden gewisseld tegen franken. Vervolgens werden die zilveren franken omgeruild tegen koperen tweecentimestukken, die op hun beurt werden verpakt in rolletjes van vijftig stuks (knappers). Daarna betaalde men met die rolletjes alsof het halve guldens waren, wat een winst van vijf procent opleverde. Deze gewoonte om munten in rolletjes te verpakken was overgewaaid uit België, waar de kleinere zilveren pasmunten en de koperen munten werden vergaard tot rolletjes van vijftig stuks, zodat er handige ronde bedragen ontstonden. Overigens was de waarde van het Belgische koperen tweecentimestuk – ook wel Belgische cent genoemd – in de

Munten van 1/2, 1 en 2 Belgische frank, 1834, 1833, 1840.

Muntstuk van 5 Belgische frank, 1849.

Uit: *Catalogus munthandelaar Karel de Geus, Eindhoven, veiling 17 (2004)*.

grensstreek gelijk gesteld aan één Nederlandse cent. Door hun afmeting en gewicht konden deze Belgische centen bovendien eenvoudig met Nederlandse centen worden vermengd, zeker wanneer zij in papieren rolletjes van vijftig stuks waren verpakt. Zodoende dreven deze overgewaardeerde koperen munten zowel de Belgische als de Nederlandse zilveren munten uit circulatie. Voor een deel verklaart dit waarom de marktwaarde van het zilveren vijf frankstuk op 2,40 gulden lag. Het Nederlands zilvergeld verdween, omdat het werd opgepot of was bestemd voor betalingen, die in alleen in Nederlandse 'gereede penning' konden worden voldaan.²¹

Dit alles leidde tot een zodanig grote toestroom van de Belgische centen, dat de Nederlandse overheid in 1845 de invoer ervan verbood. Door het nagenoeg ontbreken van controle op naleving van het invoerverbod, bleef het Belgische kopersgeld echter onverminderd binnenkomen. Dit was voor de regering aanleiding in september 1855 een staatscommissie in het leven te roepen, die een onderzoek moest gaan instellen naar de oorzaken van de circulatie van 'vreemde muntspeciën' in Nederland. In haar eindrapport van 1856 noemde de commissie de intensieve economische betrekkingen in de grensregio's en de te hoge tarifiering van de vreemde munt als de belangrijkste oorzaken van de aanhou-

²¹ G.W. van Vierssen Trip, *Beschouwingen over het wetsontwerp van 1900 tot nadere regeling van het Nederlandsche muntwezen* (Groningen 1901) 99-100.

dende toestroom van het vreemde geld.²² Verder was gebleken dat de overheid niet in staat was de circulatie in het Rijk te beheersen maar, zo meende de commissie, de overheid zou wel de toevoer van vreemd muntgeld kunnen bemoeilijken, door onder meer 'het voorhanden hebben' van vreemde pasmunt strafbaar te stellen – analoog aan het uit 1822 stammende verbod op de aanwezigheid in winkels van oude, dat wil zeggen niet-decimale, maten en gewichten. Verder verwachtte de commissie positieve effecten van publieksvoorlichting. Ook oordeelde zij dat het afkondigen van een verbod op het weer in circulatie brengen van vreemde munten door belastingambtenaren een positief effect zou opleveren. De commissie adviseerde een verbod op uitbetaling van loon in Belgisch kopergeld door aannemers van Rijkswaterstaat aan spoorarbeiders in de zuidelijke provincies. Zij verwachtte dat op den duur het invoerverbod in combinatie met de andere maatregelen wel degelijk vruchten zou afwerpen. Het is echter nooit zover gekomen. In plaats van concrete maatregelen kozen de Nederlandse autoriteiten voor een andere, indirecte weg: namelijk via overreding van het bedrijfsleven om vrijwillig de betalingen in vreemde munt te staken.

Loonbetalingen

In 1861 oordeelde de minister van financiën Jhr Mr J.G.H. Tets van Goudriaan, dat de Limburgse grootindustriëlen de belangrijkste oorzaak waren van de aanhoudende circulatie van vreemde munten, omdat zij nog altijd hun arbeiders in overgewaardeerde munten uitbetaalden.²³ De werkgevers konden met deze voor hen lucratieve handelwijze doorgaan, omdat arbeiders en middenstanders niet bij machte waren hieraan een einde te maken. Bovendien was de bevolking in Limburg gewend aan deze munten en was er in deze provincie sprake van een welhaast chronisch tekort aan Nederlands kleingeld.²⁴ Overigens waren er in heel Nederland gedurende de negentiende eeuw regelmatig klachten over een gebrek aan munten. Ook in de naburige gebieden, zoals in het Rijnland en in Westfalen heerste van tijd tot tijd muntschaarste.²⁵ Daar heeft het tekort echter naast een levendige circulatie van vreemd geld geleid tot een vermeerdering van papiergeld en bijgedragen tot gedwongen winkelnering, totdat dit in 1848 bij wet werd verboden. Wat dat laatste betreft heeft in Limburg muntschaarste

²² *Rapport aan den Koning uitgebragt door de Staatscommissie benoemd bij z.m. besluit van 5 september 1855 (Staatsblad N°. 118) houdende instelling eener commissie van onderzoek betreffende de circulatie van vreemde muntspecien hier te lande* ('s-Gravenhage 1856).

²³ Gemeentearchief (GA) Maastricht, Kamer van Koophandel (KvK) inv. nr. 21. Afschrift brief Minister van Financiën aan Commissaris des Konings in Limburg, 1 juni 1861; Afschrift brief Minister van Financiën aan de Commissaris des Konings in de provincie Limburg, Generaal Secretariaat N° 63, 1 juni 1861. Zie verder Archief 's Rijks Munt (1814-1909) inv. nr. 1085.

²⁴ Archief 's Rijks Munt (1814-1909), inv. nr. 1064, Rapport Rijksmuntmeester 27 september 1860.

²⁵ Volgens Tilly circuleerden in 1816 in het Rijnland meer dan zeventig verschillende muntsoorten. R. Tilly, *Financial institutions and industrialization in the Rhineland 1815-1870* (Madison etc. 1966) 19-29.

– voor zover traceerbaar – niet tot gedwongen winkelnering geleid.²⁶ Het optreden van een tekort aan munten in de negentiende eeuw wordt in de economisch getinte literatuur toegeschreven aan de toenemende monetisering van het economisch leven. Vast staat, dat in Nederland ook de overheid voor een deel debet was aan de muntschaarste, daar zij zich lange tijd terughoudend had opgesteld bij het laten aanmunten van extra kleingeld vanwege de kosten.

In de kristal-, glas- en keramiekkfabrieken van Regout werden de lonen in Belgische franken uitbetaald, zoals Maenen in zijn biografie over de Maastrichtse ondernemer Petrus Regout (1801-1878) laat zien. In 1843 verdiende bijvoorbeeld een geschoolde schilder - die gedurende de vier maanden dat hij bij Regout in dienst was - 150 frank per maand. Acht jaar later werden bij Regout lonen en boetes nog steeds in Belgische franken vastgesteld, zoals blijkt uit het fabriekreglement van 1851.²⁷ Tot zeker 1860 en misschien nog wel tot 1870 luiden de lonen van alle werknemers inclusief de directeur in franken. Omstreeks die tijd bedroegen de lonen van mannelijke werknemers tussen de 0,5 tot 10 frank per dag. Maenen illustreert de loonontwikkeling van een werknemer die bij Regout aan de hand van een man die begon als handelsreiziger en eindigde als een administrateur. Deze ontwikkeling is weergegeven in tabel 1.

Tabel 1: *Maandsalaris van een medewerker van Regout tussen 1844-1876*

Periode	Maandsalaris	
	Franken	Guldens
1844-1848	100	47,25
1849-1855	150	70,875
1856-1862	250	118,125
1863-1870	500	236,25
1871-1876	709	335,00

Bron: Maenen, *Petrus Regout*, 360-361.

Uit deze mooie ronde bedragen in franken tot 1871-1876 mag worden afgeleid dat de lonen tot dan in franken luiden, in plaats van in guldens. Hoewel de tweede kolom de loonsom tegen de officiële wisselkoers geeft, was het destijds gebruikelijk dat de lonen 'ad tarief' werden uitbetaald. Gegevens over welke specifieke denominaties munten en in welke verhouding zij in het negentiende-eeuwse loonzakje voorkwamen zijn echter niet of nauwelijks beschikbaar.²⁸

Afgezien van het feit dat arbeiders wanneer 'ad tarief' werden uitbetaald omgerekend in guldens te weinig loon ontvingen, ondervonden zij verder wei-

²⁶ Zie bijvoorbeeld de verslagen van de enquêtes naar arbeidsomstandigheden uit de laatste kwart van de negentiende eeuw.

²⁷ A.J.F. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878, een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 365-368.

²⁸ Zie ook Jan Lucassen, 'Loonbetaling en muntcirculatie in Nederland (1200-2000)' in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 86 (1999) 1-67.

nig problemen bij het betalen met vreemd geld. Winkeliers en handelaren in Limburg accepteerden namelijk de vreemde muntstukken. Voor zover bekend waren de posterijen – geen private overneming – de enige uitzondering. De meeste middenstanders hadden weinig keuze, omdat weigering ten koste van de omzet ging. En zolang deze middenstanders op hun beurt weer met de vreemde munten tegen minimale dezelfde wisselkoers konden betalen was er feitelijk niets aan de hand. Echter, volgens tijdgenoten leidde de acceptatie van het vreemde geld tot prijsverhogingen, omdat winkeliers en handelaren de kosten van verwisseling in guldens doorberekenden plus soms nog wat extra ter afronding.²⁹ Zij hadden guldens nodig om hun leveranciers van buiten Limburg te betalen. Daar in die tijd nog geen onderzoek werd gedaan naar eventuele prijsstijgingen als gevolg van de acceptatie van twee muntsoorten, zijn er geen kwantitatieve data voorhanden, die inzicht zouden kunnen ingeven in het prijsverloop.

Gedurende de hele negentiende eeuw namen de Limburgers zonder veel gemor de niet-Nederlandse, overgewaardeerde munten aan. Historisch gezien waren zij meer gewend aan de franken of thalers dan aan de nieuwe Nederlandse guldens. Los daarvan speelde wellicht ook een rol, dat de Limburgers de deling en het Nederlands gezag moeilijk accepteerden. Deze houding zou niet alleen kunnen verklaren waarom zij bereid waren de overgewaardeerde franken te accepteerden, maar ook dat de Nederlandse guldens gewoonlijk werden aangeduid met 'Hollands geld'. Immers, dit laatste wijst op een zekere emotionele afstand tot de gulden, die toen door vele toenmalige Limburgers als 'vreemde' munt werd beschouwd. Herhaalde oproepen van de nationale overheid aan de Kamers van Koophandel in Limburg om aan de circulatie van niet-Nederlands geld een einde te maken, waren evenmin succesvol.³⁰

Thalers

Terwijl in het Belgisch-Limburgse grensgebied de frank de geldcirculatie domineerde, was in het noorden, ten oosten van de Maas, de thaler het meest gebruikte betaalmiddel. Ook deze was met een tarief van 1 thaler is 1,80 gulden overgewaardeerd, aangezien de wisselkoers op basis van het gehalte aan fijn zilver op 1,72 à 1,73 gulden lag. Dat het verschil tussen de officiële wisselkoers en het gehanteerde tarief zoveel groter was dan bij de frank/gulden hing vermoedelijk samen met de verschillen in opbouw van het Nederlandse en het Pruisische muntstelsel. De tegenwaarde van 1,80 gulden was namelijk eenvoudig deelbaar in het Pruisische systeem. Vooral rond Venlo, waar sprake was van een opkomende export van granen en koloniale waren naar het Duitse achterland en nog verder naar gebieden tot in Centraal Europa, domineerden thalers

²⁹ 'De Belgische centen', *Bijblad De Economist* (1860) 231-233. Zie ook Archief 's Rijks Munt (1814-1909) inv. nr. 1085.

³⁰ GA Maastricht, KvK inv. nr. 21. Schrijven van Ministerie van Financiën, Generaal Secretariaat N° 72 aan Kamer van Koophandel en Fabrieken, 16 april 1860 plus extract van 16 april 1860. Idem., Schrijven van Commissaris des Konings aan Kamer van Koophandel en Fabrieken te Maastricht, 12 juni 1861.

het betalingsverkeer. Ook hier klaagden ondernemers in de jaren zestig van de negentiende eeuw over een tekort aan 'Hollandsch geld'.³¹

Officiële bronnen bevatten weinig informatie over loonbetalingen in thalers, omdat de hierin vermelde loonspecificaties altijd luiden in de wettelijke munteenheid, dat wil zeggen in centen. Volgens een rapport over kinderarbeid uit 1841, bedroegen de daglonen in een Roermondse papierfabriek tussen de 50 en 150 cent voor mannen, 35 en 50 cent voor vrouwen en 30 tot 50 cent voor jongens en meisjes. Het rapport van twintig jaar later bevat nog minder bijzonderheden.³² Echter, gezien de vele klachten over de schaarste van Nederlands kleingeld, moet worden aangenomen dat in deze regio de lonen in thalers werden uitbetaald. Nader micro-onderzoek moet uitwijzen of dit inderdaad het geval is geweest. In de literatuur wordt de thalercirculatie veel meer geassocieerd met het noordelijk gelegen industriegebied Twente. Daar hadden enkele textielondernemers al in 1817 ontdekt dat het voor hen voordelig was om te betalen met overgewaardeerde Pruisische munten in plaats van met Nederlandse specie.³³ Nadat zij hun onderaannemers in vreemde munt gingen betalen, verspreidde het Pruisische geld zich weldra als een olievlek over Twente. Het werd een ware pest langs de hele Nederlands-Duitse grens van noord tot zuid. Voorzover bekend werd langs de hele oostgrens hetzelfde tarief gehanteerd, namelijk 1 thaler is 1,80 gulden.

Nederlandse munt

In mei 1860 berekende het Munt-Collegie, in reactie op de aanhoudende klachten van het bedrijfsleven en de detailhandel over een tekort aan kleingeld, dat er per hoofd van de bevolking 35 koperen centen en 25 koperen halve centen in omloop waren.³⁴ Daarnaast waren er 14 à 15 zilveren pasmunten (kwartjes, dubbeltjes en stuivers) per hoofd van de bevolking aangemunt. Volgens dit College zou deze hoeveelheid 'meer dan toereikend' moeten zijn, indien de gehele hoeveelheid geslagen munten in circulatie zou zijn.³⁵ Maar, zo oordeelde het College, in werkelijkheid waren er minder munten in omloop. Dit kwam omdat veel muntgeld lag opgeslagen in de kluisen van de Rijksbetaalkantoren. Deze kantoren – vallend onder het Ministerie van Financiën – waren in 1847 ingesteld. Sindsdien verliepen de diverse betalingen aan en door de rijksoverheid via deze kantoren, waarvan er 22 waren verspreid over Nederland.

³¹ *Provinciaal verslag Limburg 1867*, hoofdstuk xv.

³² R.A. Gorter and C.W. de Vries, 'Gegevens omtrent den kinderarbeid in Nederland volgens de enquêtes van 1841 en 1860' in: *Economisch-Historisch Jaarboek* (1922) 121 en 228-229.

³³ Zie bijvoorbeeld, 'Maatregelen der regering tegen den omloop van vreemde munt', *De Economist* (1860) 373-384; Van Wulfften Palthe, *De omloop van vreemde munt in Nederland, in bijzonder in Twente* (Zwolle 1864).

³⁴ Voor een uitgebreidere beschrijving, zie Mooij, *Vreemd geld*, 36-40.

³⁵ 'Muntverslag' in: *Handelingen Tweede Kamer 1871-1872*, B 92, 5; Archief 's Rijks Munt (1814-1908), inv. nr. 1063. Schrijven van het Munt-Collegie aan het Ministerie van Financiën, 8 mei 1860.

Gulden geslagen te B. (=Brussel) onder Willem I.

Munt van 10 gulden geslagen onder Willem III.

Uit: Catalogus munthandelaar Karel de Geus, Eindhoven, veiling 17 (2004).

Na enkele jaren bleek dat het niet ongebruikelijk was dat grotere betalingen tussen deze kantoren werden afgewikkeld in zakken met munten (à 10 gulden) in plaats van in bankbiljetten of in ander papier. Ook belandden zakken kleingeld in de kluisen van handelmaatschappijen en banken. Een andere verklaring voor het tekort aan kleingeld was, dat het publiek onvoldoende gebruik maakte van de wisselingsmogelijkheden die de Rijksbetaalkantoren boden. Deze mogelijkheid werd door de kantoren ook niet gestimuleerd, vanwege de telwerkzaamheden plus het feit dat zij met onaangebroken zakken kleingeld bleven zitten. Dit, plus de aanwezigheid van een onbekende hoeveelheid vreemd kopergeld bemoeilijkte een goede raming van de hoeveelheid pasmunt die nodig was voor een goede werking van de geldcirculatie. Ondanks de eerdergenoemde bevindingen van het Munt-Collegie, besloot de minister van Financiën in 1860, naar aanleiding van de klachten van het publiek over het tekort aan kleingeld toch tot het laten aanmunten van extra centen, ter waarde van 10.000 gulden. De centen werden via de eerdergenoemde Rijksbetaalkantoren in circulatie gebracht.

Limburg telde twee Rijksbetaalkantoren, te weten in Maastricht en in Roermond. Het kantoor in Maastricht voorzag het in die stad gelegerde garnizoen van geld voor de uitbetaling van de soldij. Als we er vanuit gaan dat de extra centen over heel Nederland in gelijke mate in circulatie werden gebracht, dan betekende dit dat elk kantoor 40 zakken à 10 gulden ontving. Voor Maastricht, dat destijds 20.000 inwoners telde, kwam dat neer op twee centen per hoofd van de bevolking extra in omloop.

In wezen speelden deze kantoren van de Rijksbetaalmeesters een cruciale rol in het midden-negentiende-eeuwse binnenlandse betalingsverkeer. In de praktijk bleken deze kantoren wat betreft de geldcirculatie in Limburg gebrekkig te functioneren. Het nog ontbreken van moderne communicatietechnologie, een gebrekkige infrastructuur en het gemis aan betrouwbare ramingen voor de lokaal benodigde hoeveelheid geld maakten het erg moeilijk om (tijdig) te voldoen aan de vraag naar de verschillende munt denominaties. In een gebied als Limburg, dat economisch nauw verweven was met de naburige Belgische en Duitse grensregio, was de geldomloop extra gecompliceerd, door de aanwezigheid van verschillende buitenlandse betaalmiddelen.

Het Agentschap van de Nederlandsche Bank was van 1864 tot 1898 gevestigd aan het Vrijthof 18 te Maastricht. Collectie De Nederlandsche Bank NV te Amsterdam, inv. nr. 5601.

De Nederlandsche Bank

Het kantorennet van de Nederlandsche Bank zou vanaf 1864 een belangrijke bijdrage leveren aan de geldcirculatie in de provincie. Het netwerk van agent- en correspondentschappen van de Bank was een uitvloeisel van de Bankwet 1863. Verder bood zij via haar kantorennet - geen enkele handelsbank in Nederland beschikte destijds al bijkantoren buiten de vestigingsplaats - kredietfaciliteiten die tot dan toe voor een grote groep belanghebbenden onbereikbaar waren geweest.³⁶

Op 21 november 1864 kregen Maastricht, Middelburg en Zwolle als eerste provinciehoofdsteden een agentschap van de Nederlandsche Bank.³⁷ Hieraan waren enkele maanden van intensieve voorbereiding voorafgegaan. Conform het advies van haar Agent te Maastricht vestigde de Bank vervolgens nog datzelfde jaar een correspondentschap in Roermond en in 1865 een correspondentschap in Gulpen, Heerlen, Sittard en Venlo. Alle vijf plaatsen lagen ten oosten van de Maas en waren zo vanuit Maastricht redelijk goed bereikbaar. Verder was er een postkantoor, een niet onbelangrijk gegeven in verband met de toe-

³⁶ De Jong, *Geschiedenis*, II, 127-148.

³⁷ G.L. van Meerbeke legde zijn notarisambt in Valkenburg neer en vestigde zich in Maastricht aan de Kapoenstraat n° 2346, waar het Agentschap op 21 november zijn deuren opende voor het publiek.

komstige verzendingen van bankbiljetten en andere waarden tussen de correspondentenschappen en het agentschap Maastricht enerzijds en anderzijds met het oog op de eventuele rechtstreekse contacten tussen hoofdbank en correspondentenschappen.³⁸ Of het toeval was, is niet duidelijk, maar de spreiding van de correspondentenschappen viel samen met de toenmalige rechtelijke en administratieve verdeling van Limburg.³⁹ Zowel het correspondentenschap in Heerlen als in Gulpen werden al na enkele decennia weer gesloten om redenen die buiten deze bijdrage liggen.

In april 1865 rapporteerde de Agent van de Nederlandsche Bank te Maastricht, G.L. van Meerbeke, aan zijn directie in Amsterdam, dat in Limburg het 'Hollandsche geld' eigenlijk niet als circulatiemiddel fungeerde. Als een van de oorzaken noemde hij het feit dat de Limburgse ondernemers zaken deden met Belgische banken en dat het wisselverkeer grotendeels via Luik, Brussel of Antwerpen verliep. Er waren vermoedelijk ook filialen van een of twee Belgische banken in Maastricht.⁴⁰ Langs deze wegen verkregen de ondernemers de voor de loonbetalingen benodigde franken, zoals hierboven geschetst. Destijds stond de financiële sector in Limburg, net als in de rest van Nederland, nog in de kinderschoenen. Een industrie- en garnizoensstad als Maastricht telde slechts enkele kleine banken: G. Tielens ainé & fils, Hering Vrijthoff & Co en vermoedelijk een of twee filialen van Belgische bankiershuizen. De weinige Nederlandse munten die er circuleerden, verdwenen onder meer via de kassen van de Rijksbetaalmeester en de postkantoren uit circulatie om later via uitbetaling van soldij, traktementen en aanbesteding van publieke werken weer in omloop te komen. De Bank trachtte de guldencirculatie in Limburg te bevorderen door er voor te zorgen dat het agentschap steeds kon beschikken over een ruime voorraad pasmunt 'teneinde de betaling van werkloonen en het kopen van levensbehoeften bij den winkelier gemakkelijk te maken'.⁴¹ Vooral het bedrijfsleven deed in deze beginperiode een beroep op de verwisselingsmogelijkheid die het Bankagentschap en de grotere correspondentenschappen boden. Ook de kredietfaciliteiten van de Bank droegen bij tot een grotere circulatie van Nederlandse munten en bankbiljetten. Onder de eerste discontanten bevonden zich een bank, een effectenmakelaar en een grote papierfabriek. In 1867 werd ook de Maastrichtse ondernemer Petrus Regout toegelaten als discontant van de Bank. Dit betekende niet alleen een fikse uitbreiding van de kredietverlening door de Bank, maar ook van de guldencirculatie. Toch zouden de disconteringen in Limburg nooit echt van de grond komen. Wat de circulatie van gul-

³⁸ Vgl. ADNB 1.22/45/1 waardezzendingen; wijze van vervoer.

³⁹ 'Limburg' in *Kaarten der provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden vervaardigd naar de Grootte Topografische en Militaire Kaart van het Ministerie van oorlog en naar schetsen der gemeenten van P.H. Witkamp* ('s-Hage 1866).

⁴⁰ J. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene banken in Nederland 1860-1914*, IIA (Amsterdam 1996)54; ADNB 1.226/1176/1 Agentschap Maastricht, jaarverslag over de werkzaamheden 21 november 1864-31 maart 1865. Adresboeken gaven hierover echter geen nadere informatie.

⁴¹ ADNB 1.832.219/504/1 verslaggeving directie aan commissarissen 1865-1866.

dens betreft, maakte de Bank in de eerste vijf jaar grotere vorderingen.⁴²

Rond 1870, binnen vijf jaar na de opening van het agentschap, waren de buitenlandse munten met uitzondering van het kopergeld, vrijwel uit het Limburgse betalingsverkeer verdwenen. Aldus leek het optimisme van de Bankdirectie dat de Agentschappen een bijdrage konden leveren aan het terugdringen van het vreemde geld in de grensprovincies, te zijn bewaarheid. Het toeval wilde echter, dat in dezelfde periode de zilverprijs begon te dalen, waardoor het te behalen koersvoordeel en daarmee de winstprikkel verdween. De groeiende vraag naar Nederlands geld blijkt ook uit de stijging van de hoeveelheden aan munten en bankbiljetten die jaarlijks naar het Agentschap te Maastricht werden gezonden. Tot 1870 overtroffen de jaarlijkse zendingen naar Maastricht de hoeveelheden die vanuit Limburg naar de hoofdvesting in Amsterdam werden teruggezonden (zie tabel 2). Daarbij moet rekening worden gehouden met het feit dat in die tijd bankbiljetten voornamelijk als handelspapier werden gebruikt en niet zo zeer als dagelijks betaalmiddel.

Tabel 2: *Geldzendingen (in guldens) tussen de Nederlandsche Bank in Amsterdam en haar Agentschap te Maastricht, 1864-1871*

Jaar	Bankbiljetten		Munten	
	Aan Agentschap	Van Agentschap	Aan Agentschap	Van Agentschap
1864/1865	26.900	3.425	55.000	70.000
1865/1866	830.500	34.200	310.000	67.000
1866/1867	915.100	180.950	26.000	70.000
1867/1868	830.500	34.230	310.000	67.000
1868/1869	736.700	56.775	492.002	40.002
1869/1870	1.156.300	133.030	574.245	20.000
1870/1871	1.742.800	.	.	179.994

. = Gegevens ontbreken

Bron: ADNB 1.226/1176/1 Agentschap Maastricht, jaarverslagen 1864-1871

De opmars van de gulden in Limburg leidde op het agentschap en de correspondentieschappen van de Nederlandsche Bank tot een aanhoudende vraag naar lage denominaties bankbiljetten, evenals naar munten, zowel bij de verwisseling als bij de afdoening van disconto's. Na de overgang op de gouden standaard, bij de Wet van 6 juni 1875, en door de stijging van de wisselkoers verdween de financiële prikkel om in franken te betalen definitief. Dit had tot gevolg dat de vraag naar guldens nog verder steeg, zodat in 1875 het Agentschap Maastricht zijn verwisselingsomzet zag verdrievoudigen tot meer dan 1 miljoen gulden. Steeds meer werkgevers schakelden over op loonbetaling in guldens. In het ressort van het agentschap Maastricht werden veel lonen eens per veertien dagen (*quinzaine*) uitbetaald. Dat had tot gevolg dat eens per twee weken werkgevers naar het agentschap gingen voor de benodigde muntstukken, die zij verkregen hetzij tegen discontoposten hetzij tegen verwisseling van grote coupures bank-

⁴² ADNB 1.226/1176/1 jaarverslagen agentschap Maastricht, 1865-1870.

biljetten. Een gedeelte van de specie vloeide naderhand via verwisseling weer terug in de kas van het Agentschap. Voor het overige was de in Maastricht benodigde specie afkomstig van de Hoofdbank en in belangrijke mate van het correspondentschap Venlo, waar correspondent Berger tevens optrad als kassier van de Maatschappij tot Exploitatie van de Staatsspoorwegen voor de lijn Maastricht-Best en zodoende regelmatig over veel kleingeld beschikte. Verder waren de Rijksbetaalmeesters belangrijke klanten van de Bankagentschappen onder meer vanwege het voor de uitbetaling van de soldij benodigde geld.

Toch bleef er nog volop buitenlands geld in Limburg circuleren als gevolg van de traditionele economische oriëntatie in het omringende buitenland. Land- en tuinbouwproducten vonden vooral afzet op de markten van Belgische steden als Verviers, Luik, Tongeren en Maaseik en Duitse steden als Aken. Ook vee, eieren, boter en koloniale waren werden geëxporteerd. Verder deden inwoners van naburige Duitse steden en dorpen op Limburgse markten hun inkopen, omdat de prijzen er lager lagen.⁴³ Een andere bron van de circulatie van buitenlands geld was grensarbeid. Tijdens de zogeheten agrarische crisis (1880-1895) werkten ruim 20.000 mannen en vrouwen uit Limburg in België en Duitsland.⁴⁴

Strijd tegen vreemd geld

In het laatste kwart van de negentiende eeuw werd de strijd tegen vreemd geld op twee fronten gestreden. In de eerste plaats trachtte de Nederlandse overheid het vreemde geld voor eens en altijd terug te dringen door de oude koperen munten te vervangen door bronzen exemplaren. Ten tweede dwong de opkomende sociale beweging de regering de werkomstandigheden te verbeteren. Een belangrijk element hierin was een einde te maken aan de misbruiken bij loonbetalingen, waarbij de uitbetaling in vreemde munt er een was. Aanvankelijk nam de Nederlandse overheid geen duidelijk standpunt in, maar na de eeuwwisseling begon zich een verandering af te tekenen.

Eind december 1876 kwam de overmaat aan Belgische centen ter sprake in de Tweede Kamer tijdens de behandeling van het wetsontwerp ter vervanging van de koperen centen en halve centen door bronzen munten van 2¹/₂, 1 en 1/2 cent. Het wetsontwerp beoogde niet alleen de verbetering van de kwaliteit van de kopercirculatie, maar ook de verdrijving van de vreemde koperen, nikkelen en bronzen pasmunt van Nederlandse bodem. Uiteindelijk leidde dit tot de Wet van den 28sten Maart 1877, tot vervanging der koperen door bronzen pasmunt, enz. (*Staatsblad* N° 43). Om het gebruik van vreemd geld te ontmoedigen, stelde deze wet dat ambtenaren in het vervolg alleen nog maar betalingen in Nederlands geld mochten aannemen dan wel doen. Op overtreding stond een boete van minimaal drie en maximaal 75 gulden. Deze bepaling gold niet voor

⁴³ Memorie van Antwoord bij Wetsontwerp Bepalingen tot waarborging van de vrije beschikking door werklieden over hun verdiend loon, Tweede Kamer, *Handelingen, Bijlagen* 1889-1890, B. 16.3.

⁴⁴ J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900* (Gouda 2e druk 1984) 215.

nader aan te wijzen grensgemeenten, waar wel met vreemde munten kon worden betaald zij het tot een bedrag van maximaal twintig cent. Met deze beperking wilde de wetgever het gebruik van knappers, die immers veel meer vreemde muntstukken bevatten, ontmoedigen. Op 17 juni van datzelfde jaar volgde bij Algemene Maatregel van Bestuur de aanwijzing van de betreffende grensgemeenten en werd tevens een nieuwe omrekenkoers vastgesteld. Voor Belgische tweecentimes werd dat een $\frac{1}{2}$ Nederlandse cent – een halvering ten opzichte van de traditionele tarifiering.

In de jaren tot 1890 werden er veel meer bronzen munten aangemunt dan er ooit koperen exemplaren waren geslagen. Dit veronderstelt dat de regering een einde wilde maken aan het chronische tekort aan kleingeld. De nieuwe bronzen munten werden het eerst in de zuidelijke grensprovincies in circulatie gebracht. Ondanks alle inspanningen om de nieuwe munten snel en geruisloos in omloop te brengen, bleef in Limburg het gevoelde gebrek aan pasmunt bestaan. Daarnaast kan de industrialisering in Limburg, waarbij de traditionele agrarische economie en de ruilhandel geleidelijk werden vervangen door een stedelijke geldeconomie, een rol hebben gespeeld bij het voortduren van het tekort aan Nederlandse specie.

Achteraf beschouwd, lijkt de vervangingswet van 1877 de opmaat te zijn geweest voor het streven naar de definitieve beteugeling van de vreemde specie in het Nederlandse binnenlandse betalingsverkeer. De toen gecreëerde uitzonderingspositie voor de grensgemeenten zou echter nog een kwart eeuw problemen blijven opleveren. Vanuit juridisch oogpunt was de circulatie van vreemd geld niet langer een louter monetair en fiscaal vraagstuk, doordat het in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw ook een rol zou gaan spelen bij de totstandkoming van de nieuwe arbeidswetgeving. Daarbij moest in een aantal gevallen een afweging worden gemaakt tussen de nationale economische belangen enerzijds en de regionale gebruiken anderzijds. Een extra complicerende factor was de ondertussen via wetgeving geïnstitutionaliseerde uitzonderingspositie van de Limburgse grensgemeenten, die algemene controle op de naleving van de arbeidswetgeving op het punt van de loonbetaling bemoeilijkte.

In verscheidene Europese landen was in het derde kwart van de negentiende eeuw bij wet geregeld dat loonbetaling diende te geschieden in munten of bankbiljetten om zo een einde te maken aan de gedwongen winkelnering.⁴⁵ Het bleef echter mogelijk dat los daarvan werkgevers hun werknemers vrije woning, boodschappen of medische zorg verstrekten. In Nederland bestond echter nog geen wettelijke regeling betreffende de loonbetaling, waardoor er nog allerlei misstanden voorkwamen. Loonbetaling was dan ook een van de aandachtspunten van de in 1887 ingestelde parlementaire enquêtecommissie, die een onderzoek instelde naar de arbeidsomstandigheden van mannen, vrouwen en kinderen in de Nederlandse industrie. Een van de gerapporteerde misstan-

⁴⁵ Zie bijvoorbeeld de Britse 'Truck Act' van 1831 en 1887 en de Duitse 'Gewerbe-Ordnung' van 1869 en 1883; P. Falkenburg, *Bijdrage tot de leer van het arbeidsloon* (Rotterdam 1890) 368.

den betrof loonbetaling in vreemde pasmunt tegen een ongunstige wisselkoers. In haar eindverslag deed deze onderzoekscommissie enkele aanbevelingen, waaronder een verbod om vaststelling of uitbetaling van arbeidslonen in vreemde munt.

De uitkomsten van het onderzoek leidden tot wetgeving die de arbeidsomstandigheden moest verbeteren. Al in 1889 diende de minister van Justitie een wetsontwerp in, dat beoogde arbeiders voortaan de vrije beschikking over hun verdiende loon te geven. Verder regelde dit wetsontwerp dat lonen in wettig Nederlands betaalmiddel moesten worden uitbetaald en dat arbeidslonen van 15 gulden of minder per week dienden te worden uitbetaald.⁴⁶ Sterke parlementaire oppositie dwong de Minister echter het wetsontwerp in te trekken.

Tabel 3: Lokale wisselkoersen in Limburg in 1898

Duitse mark	Gulden	Belgische frank	Gulden
5	3,00	5	2,40
2	1,20	2	0,96
1	0,60	1	0,48
0,5	0,30	0,5	0,24
0,10	0,06	0,10	0,05
0,05	0,03	0,05	0,025

Bron: ADNB 2.112.3/94/1

Zoals blijkt uit tabel 3 waren de Belgische koperen vijf en tien centimes overgevaardeerd ten opzichte van de zilveren frank bij een wisselkoers van 100 francs = 47,90 gulden. De wisselkoers van de Duitse munt was 100 mark was gelijk aan 59,06 gulden. Om die redenen was het moeilijk om de vijf- en de tien centimes uit te bannen, zolang er een kleine koerswinst te behalen viel.

Ondertussen was het Ministerie van Financiën ervan overtuigd geraakt, dat zonder de steun van de bevolking wettelijke maatregelen tegen vreemde munt weinig uithaalden. In de Memorie van Antwoord bij de Staatsbegroting voor 1892 kondigde Minister N.G. Pierson aan, dat de overheid zich tot taak stelde te zorgen voor een voldoende aanbod van Nederlandse munt. Verder zou zij er op toezien dat de kassen van de Rijksbetaalmeesters in de grensgemeenten beschikten over een voldoende hoeveelheid Nederlandse pasmunt en dat de betreffende ambtenaren tot taak hadden de omloop van dit geld waar mogelijk te bevorderen.

⁴⁶ Wetsontwerp Bepalingen tot waarborging van de vrije beschikking door werklieden over hun verdiende loon, *Handelingen Tweede Kamer, Bijlagen 1888-1889*, B 110. 1-2. Idem, Memorie van Toelichting, *ibid.* B 110.3. Idem, Voorlopig Verslag, *ibid.* 1889-1890, B. 116.

Pruisische thaler, 1860. Deze munt bleef ook na 1870 in omloop met de waarde van 3 (Reichs)mark.

Doppelthaler, 1843.

Munt ter waarde van 5 (Reichs)mark.

Uit: Catalogus munthandelaar G. Hentzen, Amerongen, lijst 148-149.

Mijnen en marken 1900-1914

Aan het begin van de twintigste eeuw was de Duitse mijnbouw een belangrijke oorzaak van de toestroom van vreemde munt in Limburg. Sinds de agrarische crisis vonden veel Limburgers een bestaan in de Duitse mijnen en deze grensarbeiders werden uitbetaald in Duits geld, geld dat vervolgens op Limburgs grondgebied werd uitgegeven.⁴⁷ Zo is bijvoorbeeld bekend, dat in een grensstad als Kerkrade in 1900 circa 4.000 marken per dag circuleerden.⁴⁸ Verder was het Duitse achterland een belangrijke exportmarkt voor Limburgse land- en tuin-

⁴⁷ In 1871 was door het Duitse Rijk de mark als de nieuwe nationale munteenheid geïntroduceerd. De mark werd gelijk gesteld aan 1/3 thaler.

⁴⁸ RAL 04.01 Provinciaal bestuur nr. 8413. Gedeputeerde Staten van Limburg aan de Tweede Kamer, 31 augustus 1900.

bouwproducten. De nieuwe Muntwet van 1901 bood de Nederlandse overheid opnieuw de mogelijkheid om de circulatie van vreemde munt in te dammen. Tijdens de parlementaire debatten toonden de volksvertegenwoordigers uit Limburg zich tegenstanders van een verbod op loonbetaling in vreemde munt, omdat zij meenden dat een dergelijk verbod een zware slag aan de Limburgse economie zou toebrengen. Zij vroegen dan ook om een speciale regeling.⁴⁹ In tegenstelling tot zijn voorgangers was de toenmalige minister van Financiën, oud-president van de Nederlandsche Bank, N.G. Pierson niet zonder meer bereid de Limburgse wensen in te willigen. In plaats daarvan wendde hij zich tot de directie van De Nederlandsche Bank voor advies. Volgens de bewindsman was de Bank, mede door haar landelijk kantorennet, beter toegerust om hem over de geldcirculatie inlichtingen te verschaffen dan zijn eigen ministerie.⁵⁰ Pierson wilde vooral weten of de uitzonderingsregel voor de grensgemeenten uit 1877 ertoe had geleid dat in deze grensgemeenten zich 'vergaarbakken van buitenlandsche pasmunt' hadden gevormd, van waaruit het buitenlandse geld zich verder over het land had verspreid. De bewindsman meende dat het besluit van 1877 de mogelijkheid bood om een aantal grensgemeenten waar het toegestaan was met buitenlandse munt te betalen, te beperken tot die grensgemeenten waarvan gebleken was 'de bedoelde faciliteit niet te kunnen missen'.

Naar aanleiding van het ministeriële verzoek liet de bankdirectie een onderzoek instellen naar de betaalgewoonten in Limburg. Daartoe legde zij acht voraanstaande Limburgers, waarvan verondersteld werd dat zij goed op de hoogte waren van de plaatselijke toestand, een lijst voor met vragen over de betaalgewoonten. Een van de uitkomsten van dit onderzoek was, dat de mate waarin buitenlands geld circuleerde van plaats tot plaats verschilde: In Maastricht ging meer Belgisch dan Duits geld rond, terwijl in Venlo of Vaals Duitse muntstukken de boventoon voerden. Verder kwam naar voren, dat in Limburg Nederlandse pasmunt nog altijd schaars was. Volgens de ondervraagden zouden de overgevaardeerde buitenlandse munten in Limburg blijven circuleren, zolang de bevolking bereid was ze te accepteren.⁵¹

Bij de Muntwet van 1901 (*Staatsblad* N° 132) werden alle betalingen in vreemde zilveren, nikkelen, bronzen en koperen munten verboden. Opnieuw werd bij wet voor bepaalde grensgemeenten een uitzondering gemaakt.⁵² Dat aantal grensge-

49 I.C.J.M. Jansen, 'Economische gevolgen van grenslijging vanuit het perspectief van het inkomen per hoofd van de bevolking' in: J.C.G.M. Jansen, red., *Economische betrekkingen in grensregio's in een industriële tijdperk 1750-1965* (Leeuwarden/Mechelen 1996) 195-219, aldaar 212.

50 ANDB 2.112.3/94/1 circulatie van vreemde munt in Nederland. Missive van de Minister van Financiën aan de directie van De Nederlandsche Bank, 26 november 1898, Kabinet N° 196. Opgenomen als brief 1036 in: J.G.S.J. van Maarseveen, *Briefwisseling van Nicolaas Gerard Pierson 1839-1909, III 1897-1909* (Amsterdam 1993).

51 ANDB 2.112.3/94/1 circulatie van vreemde munt in Nederland. Rapport 'Omloop van vreemde munt in Limburg', december 1898.

52 Besluit van den 24 stem December 1901 (*Staatsblad* N° 274). Zie *1e Verslag van den Controleur-Generaal bij 's Rijks Munt over 1902*, Bijlage 7 Wettelijke bepalingen betrekking hebbende op het Muntwezen in Nederland (z.p. 1903).

meenten werd echter in de daaropvolgende jaren – in overeenstemming met Piersoris opvattingen – geleidelijk teruggebracht. Ondertussen trachtte het ministerie van Financiën te achterhalen of er onder de Limburgse bevolking voldoende draagvlak bestond voor een totaal verbod op betalen in vreemde munt.⁵³

Uiteindelijk was het met ingang van 1 mei 1907 in heel Limburg betalingen in Belgisch geld niet langer toegestaan.⁵⁴ Een dergelijk verbod kwam er nog niet voor betalingen met Duits geld. Dagelijks stroomden grote hoeveelheden Duitse munten Limburg binnen in de vorm van loon, dat de Limburgse mijnwerkers op Limburgse bodem uitgaven. Dagelijks pendelden duizenden mijnwerkers tussen Limburg en het gebied rond de Worm, omdat in Duitsland de lonen hoger waren. Hetzelfde gold overigens ook voor de prijzen, maar omdat de grensarbeiders hun inkomen in eigen land uitgaven ondervonden ze hiervan geen nadelige effecten.⁵⁵

Een andere impuls voor de circulatie van Duitse marken was een tijd lang afkomstig van de opkomende mijnbouw in Limburg. Doordat er onvoldoende Nederlands wettig betaalmiddel in de mijnstreek rond Heerlen voor handen was, was het snel groeiend aantal mijnbedrijven niet in staat de lonen in wettig betaalmiddel uit te betalen en namen daarom hun toevlucht tot marken.⁵⁶ Toch zou hierin snel verandering komen. In het voorjaar van 1909 maakten de grote mijnen bekend dat zij overgingen tot loonbetaling in guldens. Ondertussen had de Nederlandsche Bank de aanvoer van guldens naar het gebied dusdanig vergroot, dat zij aan de wekelijkse vraag naar contant geld bestemd voor de loonbetalingen kon voldoen. Elke veertien dagen werd er uit Amsterdam meer dan 100.000 gulden naar de mijnstreek gezonden.

Tabel 4: Aantallen bankbiljetten en munten eens per 14 dagen naar de Limburgse mijnstreek verzonden ten behoeve van de loonbetalingen

Bedrijf	Bankbiljetten	Munten	Totaal
Heerleneer Bank		38.500	38.500
Staatsmijnen	10.000	8.000	18.000
Domaniale Mijn		36.000	36.000
Mijn Willem-Sophia	6.000	4.000	10.000
Totaal			102.500

Bron: ADNB 1.226/596/1

Zoals tabel 4 laat zien werden in 1909 in de mijnsector de arbeidslonen nog altijd hoofdzakelijk in muntstukken uitbetaald.⁵⁷ Verder is bekend dat het in deze tabel genoemde aantal van 10.000 bankbiljetten uitsluitend bestond uit briefjes van 10 gulden. Het aantal van 6000 bankbiljetten bestond uit coupures van 10 en 25 gulden.

⁵³ RAL, 0401 Provinciaal bestuur, nr. 8413.

⁵⁴ Koninklijk Besluit van 15 februari 1907 (*Staatsblad* N° 51).

⁵⁵ S. Gargas, 'Die Niederländische Auswanderung' in: *Economisch-Historisch Jaarboek*, XIV 1928 (Den Haag 1928) 179-281, met name 194-195.

⁵⁶ ADNB 1.226/596/1 correspondentenschap Heerlen; algemeen.

⁵⁷ ADNB 1.226/596/1 Directie van De Nederlandsche Bank aan de Agent te Maastricht, 5 maart 1909.

Ondanks het toereikende aanbod van guldens bleven er toch grote aantallen Duitse munten rondgaan. Om praktische reden gaf de Limburgse bevolking vaak de voorkeur aan Duits geld boven de gulden. Bovendien was het profijtelijk om guldens en rijksdaalders in marken om te wisselen omdat daarmee een koerswinst van twee procent te behalen viel. De groeiende vraag naar grote hoeveelheden guldens ten behoeve van onder meer loonbetalingen was mede een grond tot heropening van het correspondentenschap van de Nederlandsche Bank te Heerlen in 1910.

Ondanks de nieuwe verwisselingsfaciliteiten die het correspondentenschap bood aan de plaatselijke handel en industrie, bleef de geldcirculatie problematisch. Daarom besloot de Kamer van Koophandel te Heerlen in 1912 een onderzoek te laten instellen naar de circulatie van marken ter plaatse. De onderzoekscommissie rapporteerde dat er in de mijnstreek geen tekort aan Nederlands geld was, omdat de mijnen alleen al jaarlijks 1,5 miljoen guldens aan loon uitbetaalden. Het feit dat de gulden niettemin door de mark uit circulatie was verdreven, kon niet verklaard worden door de import van Duitse goederen ter waarde van ruim 0,5 miljoen guldens, noch uit de grensarbeid, maar uit de plaatselijke overwaardering van de mark. De reden voor de overwaardering was plaatselijke impopulariteit van het 'Hollandse' geld. Deze impopulariteit werd duidelijk aangetoond bij de lokale mijnwerkers, die het kleinste bankbiljet van 10 gulden weigerden, omdat ze meenden dat het te snel scheurde. Vrijwel onmiddellijk nadat zij hun loon hadden ontvangen, wisselden zij de eventueel ontvangen bankbiljetten in munten, bij voorkeur Duitse munten.⁵⁸ Volgens de bovengenoemde commissie was het mogelijk de Duitse munt te verdrijven wanneer een nieuw verbod op betalingen in Duits geld voor de hele provincie zou gelden.⁵⁹ Over deze aanbeveling werd later uitvoering in het parlement gediscussieerd, tijdens het Kamerdebat over de begroting voor 1914. Of een dergelijk verbod al dan niet een einde zou hebben gemaakt aan de circulatie van de mark in Limburg blijft onduidelijk, omdat de internationale politieke ontwikkelingen in augustus 1914 de normale economische verhoudingen in dit gebied verstoorden.

Conclusie

Deze reconstructie van de geldcirculatie in de Nederlandse provincie Limburg tussen 1839 en 1914 laat zien, dat gedurende meer dan een halve eeuw lang de Nederlandse overheid er niet in slaagde de geldcirculatie in de grensgebieden van Nederland te beheersen. Wetgeving met betrekking tot het weren van vreemde munt bleek ontoereikend zolang regionale economische verhoudingen en de plaatselijke mentaliteit hiervoor onvoldoende draagvlak boden. In 1839 had de Nederlandse regering bovendien besloten de bestaande situatie te bestendigen door het officieel toestaan van betalingen in franken en ze bovendien te accepteren bij belastingbetaling door de rijkskassen tegen een door haar

⁵⁸ Tot 1904 was het bankbiljet van 25 gulden de laagste denominatie.

⁵⁹ Gemeentechief Maastricht, KvK nr 42. Brief van Kamer van Koophandel te Heerlen, april 1912

vastgestelde, afwijkende koers. In overeenstemming met de liberale tijdsgeschiedenis, meende de toenmalige minister van Financiën dat de vreemde munt wel vanzelf uit Limburg zou verdwijnen. Maar zelfs de munthervormingen uit de jaren veertig van de negentiende eeuw slaagden er niet in een einde te maken aan de aanwezigheid van buitenlandse munten. Gedurende tientallen jaren nam de Nederlandse regering om politieke redenen nooit een ferm standpunt in tegenover de situatie in Limburg.

De aanwezigheid van vreemde munt werd gedeeltelijk veroorzaakt door de complexe politieke geschiedenis en door regionale oriëntatie, die van oudsher op de naburige Belgische en Duitse gebieden lag. Of de circulatie van vreemd geld het resultaat was van de economische verhoudingen dan wel van het aanhoudende tekort aan Nederlandse guldens is niet duidelijk, door het ontbreken van cijfermateriaal. In een tijd dat moderne financiële dienstverlening nog niet tot ontwikkeling was gekomen, waren in Limburg tussen 1847 en 1864 de twee Rijksbetaalkantoren de enige kanalen, waarlangs Nederlandse betaalmiddelen in circulatie kwamen. Op grond van de vele klachten over schaarste van wettig betaalmiddel mag worden geconcludeerd dat vóór de opening van het Agentschap van De Nederlandsche Bank te Maastricht het aanbod van guldens in deze provincie ontoereikend was. De afwezigheid van moderne communicatietechnologie, een gebrekkige infrastructuur en het ontbreken van statistische gegevens bemoeilijkten in de hier besproken periode de raming van de benodigde hoeveelheid geld in deze uithoek van Nederland.

In de tweede helft van de negentiende eeuw proberen de Nederlandse autoriteiten het vreemde geld te weren. In 1877 trachtten zij het buitenlandse kopergeld voor eens en altijd van Nederlands grondgebied te verdrijven door alle kopergeld te vervangen door bronzen munten. Zij kozen daarbij echter de weg van de minste weerstand door in de grensgemeenten wel betalingen in vreemd kopergeld toe te staan. Tegen de eeuwwisseling wilde de toenmalige minister van Financiën hieraan definitief een einde maken. Ondertussen had zich in het gebied een mentaliteitsverandering voltrokken, waardoor de weerstand tegen een verbod op betaling in franken was afgenomen. Verder was België in economisch opzicht minder belangrijk geworden. Vanaf 1908 kwam er een einde aan het gedogen van de frank in Limburgse grensgemeenten. De rol van de frank was ondertussen al overgenomen door de mark. Dagelijks passeerden duizenden Limburgers de grens om te gaan werken in de Duitse industrie of mijnen. In Nederland klaagde in het begin van de twintigste eeuw de opkomende mijnsector over een gebrek aan guldens, vandaar dat verschillende werkgevers de lonen in Duitse munten uitbetaalden. Daar de omvang van de uit te keren loonsom en de frequentie relatief weinig schommelden, was het vrij snel mogelijk aan de gestegen vraag naar Nederlandse munten en bankbiljetten te voldoen. Ofschoon de mijnwerkers nu hun loon in wettig betaalmiddel ontvingen, gaven sommigen van hen toch de voorkeur aan Duits muntgeld uit gewoonte of vanwege te behalen koerswinsten. Dat neemt niet weg, dat aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog de vreemde munt op zijn retour was.

Bert van Doorslaer*

Koolputterserfgoed als industriecultuur: het voorbeeld van de mijncités in Belgisch-Limburg

Van industriële archeologie naar industriecultuur

De *industriële archeologie* is ergens in het midden van de jaren 1950 ontstaan in Engeland, maar bleef jarenlang voornamelijk een hobby van prettig gestoorden. In de jaren 1970 kwam daarin verandering. Eerst namen enkele Engelse universiteiten het thema ernstig, vervolgens groeide de belangstelling bij de diensten voor monumentenzorg en tenslotte ook bij de overheid. In Groot-Brittannië, de bakermat van de industrialisatie, is *industrial heritage* intussen een levend begrip dat deel uitmaakt van het nationale imago. Hier zijn nog veel oude industriële sites uit de beginperiode en prachtige topmonumenten van de industriële en technologische evolutie bewaard gebleven. Daarmee gaan heel wat vrijwilligers aan de slag. Oude stoomtuigen worden nauwgezet gerestaureerd en weer in beweging gebracht, opgegeven spoorlijntjes en gedempte kanaaltjes in de weekends weer operationeel gemaakt en toeristisch uitgebaat. De Britten hebben een bijna ingebakken belangstelling voor geschiedenis en fascinatie voor techniek. Er zijn zoveel initiatieven dat er zelfs gesproken kan worden van een *heritage industry*.¹

Op het Europese vasteland wordt deze historische belangstelling pas twintig tot dertig jaar later wakker, naar aanleiding van de eerste grote industriële herstructureringen in de jaren 1970. Naarmate de oude industriële sectoren uit onze samenleving verdwijnen, groeit de culturele aandacht naar wat ooit was en voorgoed voorbij is: schaarste creëert waarde. Vanaf het einde van de jaren 1970 is er zelfs een algemene *boom* van nieuwsoortige musea met bijzondere aandacht voor wat we nu *industriecultuur* noemen. Het begrip *Industriekultur*² is in Duitsland geïntroduceerd om er de cultuurgeschiedenis van de industriële periode mee aan te duiden. Het slaat niet alleen op de geschiedenis van de technologie, maar evengoed op de sociale historiek van de arbeid, de fabrieksarchitectuur en de ontwikkeling van geografische ruimten tot industriële cultuurlandschappen. Ook in Nederland en België heeft het begrip *industriecultuur* ingang gevonden. In wetenschappelijke kring wordt het vrij omslachtig omschreven als 'het geheel van uitingen van materiële aard die beschouwd worden als een reflectie van maatschappelijke actoren op de industrialisatie'.

* Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed (PCCE) Hasselt. Zie ook: Bert van Doorslaer, *Koolputterserfgoed. Een bovengrondse toekomst voor een ondergronds verleden* (Provincie Limburg 2002) en Bert van Doorslaer, *Monumenten van Arbeid. Van economisch overbodig tot de kunst van het vernietigen* (Provincie Limburg 1997).

¹ Robert Hewison, *The heritage industry. Britain in a climate of decline* (Chichester 1987).

² Roland Günter (e.a.), *Alte Wege, neue Wege. Ideen zu Industrie-Kultur, Tourismus und kreativem Praxis-Lernen an der Hochschule* (Essen 1999) 55-64.

Luchtfoto mijnzetel Beringen in het jubileumjaar 1957. Fotocollectie PCCE.

Het gaat met andere woorden niet alleen om het materiële erfgoed, maar ook om de houding en de mentaliteit, vroeger en nu, tegenover het fenomeen industrialisatie.³

Op het vasteland nam Vlaanderen in 1976 met het nieuwe decreet op monumentenzorg het voortouw om bij de klassering van monumenten ook de 'industriearcheologische waarde' als criterium te hanteren. Sindsdien zijn er in Vlaanderen een kleine 500 industriële bouwwerken op de monumentenlijst opgenomen. In Nederland leefde de belangstelling voor industrieel erfgoed ruim tien jaar later op dan in Vlaanderen, maar daar werd vrij snel een grondige inhaalbeweging ingezet met de landelijke inventarisatie van 145.000 monumenten uit de periode 1850-1940 en de promotiecampagne 1996: *jaar van het industrieel erfgoed*. In Frankrijk kreeg in de jaren 1970 de nationale campagne voor de *Ecomusées en de Musées de Société* vorm onder leiding van Henri Rivière. In tegenstelling tot het klassieke museum – dat volgens hem vaak neerkomt op een mausoleum voor dode voorwerpen – wil hij de plaatselijke bevolking betrekken bij de lokale of regionale museumnetwerken en aldus de eigenheid van de regio bewaren, presenteren en verklaren.⁴ Meestal gaat het om recent uitgedoofde industriële regio's die hij toeristisch wil ontsluiten en zodoende een nieuw economisch duwtje geven. Maar hij streeft ook een sociale doelstelling na: de bevolking weer een hogere eigenwaarde geven en motiveren om aan een nieuwe toekomst te werken.

³ Vgl. Erik Nijhof en Peter Scholliers (red.), *Het tijdperk van de machine: industriecultuur in België en Nederland* (Brussel 1996).

⁴ Adriaan Linters, 'Erfgoed en/in context: ecomusea', *Erfgoed van Industrie en Techniek* 3 (1998) 87-89.

De gesaneerde terril II van Beringen, die ondertussen door Aminal als natuurgebied aangekocht is.
Foto PCCF: Bert Van Doorslaer.

In Duitsland werd in de jaren 1970 het industrieel erfgoed in het Ruhrgebied grondig geïnventariseerd.⁵ Hier groeide al vlug het besef dat typische, regiobepalende industriële sites slechts kunnen overleven en maatschappelijk renderen als ze museaal ontsloten en geduid worden, en daarmee binnen het bereik van het grote publiek worden gebracht. Op initiatief van monumentenzorg ontstonden in de *Landesverbände* Westfalen-Lippe en Rheinland respectievelijk het *Westfälisches* (1979) en het *Rheinisches Industriemuseum* (1984) – twee netwerken, die onderling samenwerken en elk een achttal nieuwsoortige industriemusea beheren. De nieuwe industriemusea zijn centra die zich met deze materie tot het grote publiek richten. De belangstelling van de mensen neemt overigens vanzelf toe. Veel traditionele industriële regio's takelen stilaan af of zijn aan herstructurering toe, waardoor werknemers of omwonenden vanzelf vaker aan vroeger denken. De Duitse overheid ging vervolgens nog een stapje verder dan de museale herwaardering van het industrieel erfgoed. Zij werkte een grootscheeps stedenbouwkundig project uit voor de renovatie en herwaardering van de kernregio van het Ruhrgebied, 's werelds dichtst bebouwde industriegebied. Dit *IBA-Emscherpark-project* werd in de periode 1989-1999 vormgegeven.⁶ Sinds de monumentensector het industrieel erfgoed heeft aanvaard, zijn er overal beschermende initiatieven genomen, soms zelfs van integrale topsites zoals hoogovencomplexen (*Völklingen*, *Meiderich*), koolmijnen (*Zollverein XII*, *Zollern II-IV*) en cokesovencomplexen.

⁵ Axel Föhl (e.a.), '30 Jahre Industriedenkmalpflege in Deutschland', *Denkmalschutz Informationen / Sonderausgabe* 26 (2002).

⁶ Andrea Höber en Karl Ganser, *Industriekultur. Mythos und Moderne im Ruhrgebiet* (IBA-Emscherpark / Essen 1999).

De mijn André Dumont in Waterschei. Winters beeld van de beschermde en inmiddels gerestaureerde schachtbok II. Het putdeksel vooraan is nog wat rest van schacht I. Verzameling PCCE : foto Bert Van Doorslaer, 2002.

Toch zijn er intussen belangrijke stukken van deze industriële erfenis verdwenen. Industrieel erfgoed dreigde lange tijd in een vicieuze cirkel terecht te komen. Wat de mensen niet kennen, zullen ze niet waarderen of aanvaarden. Ze leren slechts iets te appreciëren als ze het leren kennen en begrijpen. Nog niet zo lang geleden was nauwelijks een fractie van het industrieel erfgoed ontsloten, dus toegankelijk en daardoor beter beleefbaar voor het grote publiek. Steeds meer mensen worden zich echter bewust van de maatschappelijke relevantie en de noodzaak van ontsluiting van dit erfgoed. De afgelopen jaren is er een forse kentering in de destructieve politiek tegenover het industrieel erfgoed gekomen. Tot een decennium geleden was het belangrijkste probleem wellicht dat een brede laag van de bevolking – en bijgevolg ook de lokale overheden – dit soort erfgoed vaak niet aanvaardde. In Nederlands-Limburg werd vlak na de mijnsluitingen en zelfs na een vrij grondige inventarisatie besloten nagenoeg het hele mijnpatrimonium af te breken. Het argument hiervoor was: na het sociale trauma van de sluitingen hebben de mensen behoefte aan *vergeten*. Maar achteraf kan worden vastgesteld dat de mensen nog veel meer behoefte hebben aan *herinneren*.⁷

De industriële monumentenzorg concentreert zich vooral op het behoud van de materiële, voornamelijk architecturale en technische aspecten van onze cultuurhistorie van de afgelopen 150 jaar. De monumentensector staat echter zwak als ze dergelijke monumenten alleen maar wil beschermen. Ze moet de betrokken partijen ook geloofwaardige concepten van hergebruik en herbestemming kunnen aanreiken en hen van de maatschappelijke waarde overtuigen. De vele, plots nutteloze industriële gebouwen hoeven niet louter als herinneringsplaatsen te fungeren. Ze hebben veel meer mogelijkheden. Meestal hebben deze gebouwen een uitgesproken architectuur en structureren ze de openbare ruimte. Soms kunnen ze een soortgelijke functie behouden; vaak geven ze echter ruimte aan nieuwe bestemmingen: museale exposities, creatieve, kunstzinnige of culturele initiatieven, sociale diensten, administratie en huisvesting. Een nieuwe invulling met een economische inslag heeft doorgaans de meeste kans om te overleven. Net als traditionele historische monumenten in oude stadskernen versterken ook industriële gebouwen meer en meer het imago van de omgeving en trekken ze precies daardoor nieuwe belangrijke functies aan.⁸

Hergebruik en herbestemming van het industrieel erfgoed brengt echter een specifieke problematiek met zich mee. Veel industriële relictten, zoals schachtbokken, kolenwasserijen, scheepsliften en hoogovens, komen er niet of nauwelijks voor in aanmerking, omdat ze moeilijk voor nieuwe functies kunnen worden omgebouwd. Bovendien zijn sommige sites zo enorm uitgestrekt dat de omschakeling praktisch niet haalbaar is. In Duitsland worden voor het behoud vier verschillende mogelijkheden vooropgesteld. Sites die nationaal maatschap-

⁷ Vgl. A. Loecx, 'De herinnering en het plan. Geschiedenis als uitgangspunt voor ruimtelijke reconversie in de Limburgse mijnstreek' (Liwagcolloquium LUC 24 oktober 1992).

⁸ Prof. Dr. N.J.M. Nelissen (e.a.), *Herbestemming van grote monumenten: een uitdaging!* (Stichting Pandenbank Noord-Brabant 1999).

pelijk relevant zijn, worden integraal bewaard en museaal of als industrieland-schap ontsloten. Van andere sites worden alleen de voor hergebruik geschikte gebouwen bewaard en aan de creatieve bouwmarkt overgelaten. Soms blijft het behoud beperkt tot de markantste bouwwerken, zoals schachtbokken of prestigeuze burelen. Tenslotte worden industriële monumenten in sommige gevallen aan gecontroleerd verval overgeleverd. Ook een ruïne kan tot historische reflectie uitnodigen of aanzetten.⁹

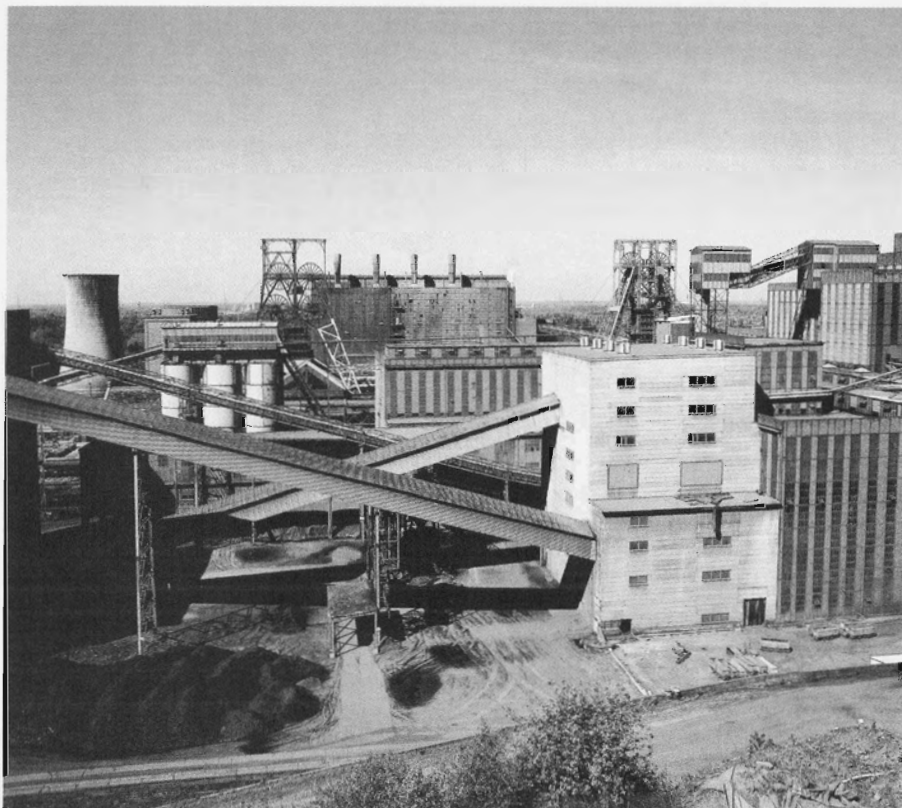
In veel gevallen hebben industrieelarcheologische sites vooral een regionaal belang, omdat ze een uitgesproken exponent van de culturele identiteit vormen. Zij zijn de materiële dragers van de zogenaamde *culturele biografie* van een regio. Net als een gotische kathedraal een eigen identiteit aan een oude stadskern geeft, zo kan ook een indrukwekkend industrieel gebouw het beeld van zijn omgeving bepalen. Het is noodzakelijk dat de monumentenzorgers dit erfgoed voor het brede publiek toegankelijk maken en het in het algemene culturele bewustzijn van een regio inbedden. Dit laatste impliceert onder meer een bijzondere aandacht voor de arbeidsverhoudingen, werk- en leefomstandigheden, veranderingen in de eigen leefomgeving. Monumentenzorg zonder meer, of specialistisch historisch onderzoek is niet voldoende. Het moet ook steunen op lokale vrijwilligers die de geschiedenis van onderaf benaderen en met elkaar samenwerken. Professionele historici moeten deze vrijwilligers aanmoedigen en begeleiden en de kwaliteit van hun werk helpen opvoeren.¹⁰

Voor alles moeten monumentenzorgers nagaan hoe de industriële arbeid bewaard en zichtbaar gemaakt kan worden. Dit kunnen ze alleen als ze met de betrokkenen samenwerken en als ze een beroep doen op het collectief geheugen van alle mensen die in een bepaalde streek gewerkt, gewoond en geleefd hebben. Het komt erop aan dat de mensen het trauma van de bedrijfssluitingen kunnen verwerken en hun eigenwaarde weer kunnen opkrikken. Daartoe moeten ze hun verleden ernstig nemen en actief aan hun eigen toekomst meewerken. In het Ruhrgebied namen bijvoorbeeld niet minder dan 164 historische vrijwilligerskringen deel aan een ideeënwedstrijd op initiatief van het coördinatieteam van de site van het IBA-Emscherparkproject. Hierbij kwam niet alleen de historiek van de industriële sites en gebouwen uit hun omgeving aan bod, maar ook hun eigen ervaringen, hun leefwereld en hun toekomstmogelijkheden.

⁹ Prof. Dr. R. Slotta, 'Les monuments de la mine en republique Federale d'Allemagne. Problèmes d'inventaire et de conversation', in: *Les monuments techniques de la mine, patrimoine culturel*, Rapport du Colloque de Bochum (1988). Conseil de l'Europe. Rapports et études, nr. 15 (Strassbourg 1989) 27-34.

¹⁰ Sabine Radomski, *Internationales expertengespräch zum Zukunftsweisenden Umgang mit den baulichen zeugen der Geschichte / Internationaler Tag der Industriegeschichte, Industriedenkmalpflege und Museumarbeit* (Gelsenkirchen/ IBA-Emscher) 1991 en *Gesellschaft Internationale Bauausstellung Emscher Park: Positionspapier: Industriedenkmalpflege und Geschichtskultur* (z.p., z.d).

Actueel uitzicht op de beschermde mijninstallaties van Beringen vanaf de oude terril I na de slopingswerken van midden de jaren 1990 waarbij o.m. het ketelhuis, kolenbunkers, losvloergebouw van schacht I, passereis en de nieuwe wervelbedinstallaties van het toneel verdwenen. Fotocollectie PCCE : Bert Van Doorslaer, 2002.

Koolputterserfgoed in Belgisch-Limburg

In 1986 werden plannen bekend gemaakt om de mijnindustrie in Belgisch-Limburg op korte termijn te sluiten en zoveel mogelijk nieuwe, toekomstgerichte initiatieven op te zetten.¹¹ Op geen enkel ogenblik viel daarbij het woord *koolputterserfgoed*. Men wilde de mijnstreek vooral economisch moderniseren. Veel respect voor de historiciteit van de mijnnederzettingen viel er in dit moderniseringsstreven niet te proeven. Integendeel, het werd ervaren als vals sentiment en als een hindernis op weg naar een snel resultaat. Technische installaties en industriële gebouwen hoorden volgens de beleidsverantwoordelijken en reconversie-managers niet thuis in het begrip cultuurhistorische bouwkunst. Het behoud van zichtbare bouwkundige getuigenissen van de mijnindustrie beschouwden ze als vooruitgangsbelemmerend en imagobeschadigend.

¹¹ cfr. L. Minten, L. Raskin, A. Soete, B. van Doorslaer, F. Verhees, *Een eeuw steenkool in Limburg* (Tielit, Lannoo 1992).

Kaartje cités mijnzetel Beringen. Fotocollectie PCCE.

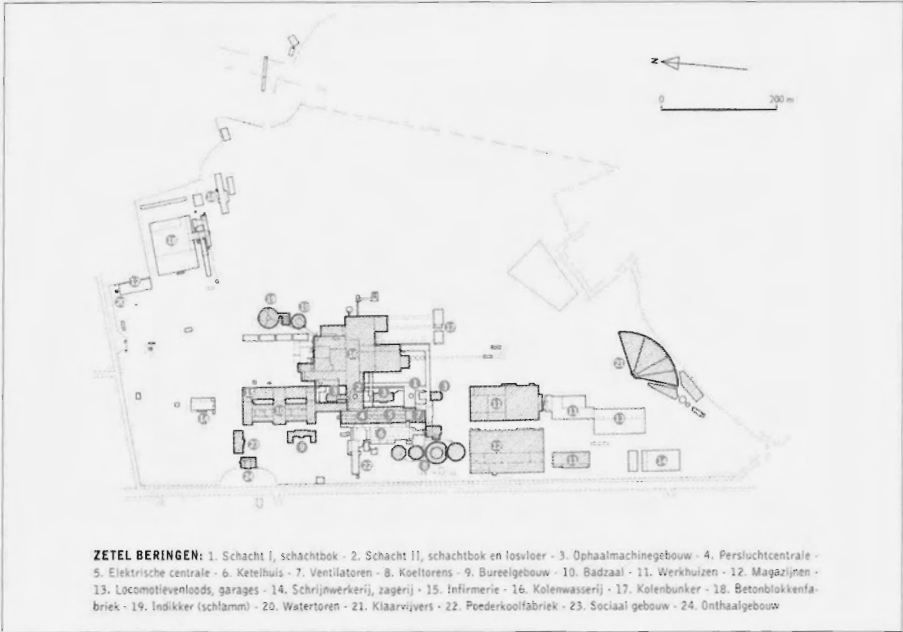
gend, als signalen van ondergang en achteruitgang. Geld investeren in het behoud van industriële gebouwen leek hen onberekenbaar (hoog) en in wezen onproductief.

Gelukkig kwam er een reactie uit de cultuur- en monumentenhoek en bij enkele lokale erfgoedverenigingen. Zij wilden het niet zover laten komen als in Nederlands-Limburg, waar het grote herstructureringsplan *Van zwart naar groen* was doorgevoerd. Het was net dat plan dat hier in 1987 als verantwoord toekomstmodel vooruitgeschoven werd. Maar in 1988 zette de toenmalige cultuurminister Patrick Dewael dan toch een beschermingsprocedure voor de schachtbokken van de mijn Winterslag en het hoofdgebouw van Waterschei in gang. In 1993 gaf minister Johan Sauwens, bevoegd voor de monumentenzorg, vijfenvestig mijngebouwen en -installaties de status van monument. Het loste het probleem van het mijnserfgoed niet op, maar de problematiek kreeg hierdoor een officieel karakter.¹²

De mijncités in hun historische en internationale context

De cités van de Belgisch-Limburgse koolmijnen zijn unieke staaltjes van ruimtelijke ordening en stedenbouw. Tegelijk geven zij een beeld van de manier

¹² *Masterplan mijnpatrimonium. Visie van de Vlaamse regering op de herwaardering van het mijnserfgoed 1999-2009* (Brussel 1999) en *Een eeuw steenkool in Vlaanderen. Mijnpatrimonium. Scharniernota 2001* (Brussel 2001).

Kaartje mijnzetel Beringen. Fotocollectie PCCE.

waarop destijds het volkshuisvestingsprobleem werd benaderd. Sinds het einde van de achttiende eeuw werd er nagedacht over manieren om de arbeiders op een menselijke manier te huisvesten. Deze denkoefeningen leidden uiteindelijk naar de *tuinwijkfilosofie*.³³ De vader van de tuinstadidee, Ebenezer Howard, wilde in eerste instantie de sociale en stedenbouwkundige problemen van de grote steden oplossen. In nieuwe satellietsteden op het platteland wilde hij de voordelen van wonen in de stad en op het platteland combineren. In 1902 richtte hij een onderneming op om startkapitaal te verzamelen voor de bouw van de experimentele Letchworth Garden City in de buurt van Londen. Stedenbouwkundige Raymond Unwin kon daarin zijn voorliefde voor de cottagearchitectuur uitleven en werd daarbij geïnspireerd door de Engelse *Art & Crafts* beweging. Unwin was gefascineerd door de middeleeuwse dorpskernen en vond hierin inspiratie voor de stedenbouwkundige principes van de nieuwe tuinstadgedachte.

Ook ondernemers raakten er steeds meer van overtuigd dat een degelijke huisvesting de beste arbeidskrachten zou aantrekken en aan het bedrijf binden. Vooruitstrevende ondernemers als Lieven Bauwens (in Gent) en John Cockerill (in Seraing en Stolberg in Duitsland) lieten al in het begin van de negentiende

³³ Marcel Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België* (Brussel 1977) en *Volkswoningbouw. De tuinwijkgedachte. Internationaal. Nationaal. Provincie Limburg* (Hasselt 1982); André Loeckx (e.a.), *Geschiedenis op zoek naar waardig vervolg. Studie van de mijnnederzettingen in Waterschei, Winterslag en Eisden* (Brussel, KBS 1991); E. Nijhof, "Fabrieksdorpen in Nederland, 1850-1940", *Erfgoed van Industrie en Techniek* 3 (1994) 34-47.

Zicht op de gerestaureerde en herbestemde voormalige elektrische centrale (1924) van Zolder die nog duidelijk in een prestigearchitectuur gebouwd werd. Na de brand van 1925 zal men goedkoper bouwen. Sinds december 2000 wordt het gebouw betrokken door het Europees Centrum voor Restauratietechnieken en wordt er geen elektriciteit maar vakkennis en vakkunde voor de sector van de bouw en de monumentenzorg geproduceerd. Foto PCCE: Bert Van Doorslaer.

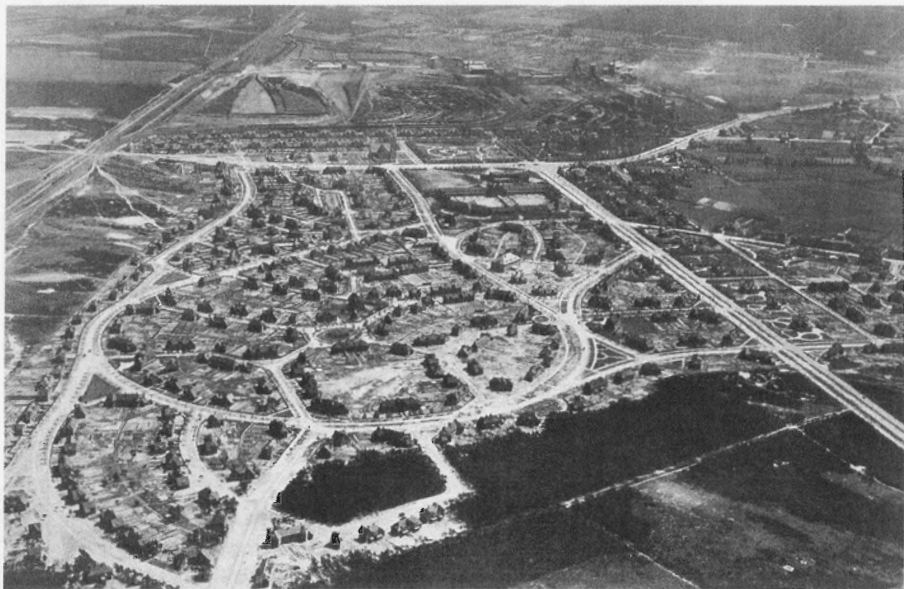
eeuw arbeiderswoningen bouwen. In de periode 1820-1832 liet Henri Degorge rond zijn steenkoolmijn en fabrieksateliers in Grand-Hornu een spraakmakende arbeiderswijk met 400 woningen optrekken. De huizen hadden zes kamers, een kelder, waterpomp, toilet, kachel en tuin. De architectuur was voor die tijd uitzonderlijk verzorgd. De buurt werd nog verfraaid met onder meer twee openbare pleinen met een fontein en werd verder uitgebreid met gemeenschapsvoorzieningen, zoals een vakschool, meisjesschool, verenigingslokaal, bibliotheek, volkstuintjes, badinrichting, bakkerij en danszaal. Dit initiatief getuigt van meer dan louter eigenbelang. Enkele jaren later (1836) volgde de mijn van Bois-du-Luc dit voorbeeld met de beroemde *carrés*. In het complex van 166 woningen werden ook een school, winkels, bad- en verpleeginrichting geïntegreerd. Beide sites verwierven toen reeds internationale faam. Ze zijn gelukkig bewaard gebleven en inmiddels als monument beschermd.¹⁴

In Engeland staat vooral de zeepfabrikant William H. Lever bekend als ontwikkelaar van buitensteedse fabriekstuindorpen. In 1890 werden de eerste huizen van zijn fameuze Port Sunlight in gebruik genomen. De huizen zijn door befaamde architecten ontworpen. Er staan slechts 10,7 woningen per hectare, zodat ze allemaal een grote tuin hebben. Naast de gebruikelijke voorzieningen zorgde hij ook voor een hele reeks coöperatieve instellingen, zoals een bakkerij en winkelvereniging, een inkoopcentrale van mest, zaden en werktuigen, een spaarbank en een ziekenfonds. Alle coöperatieven bleven evenwel onder het bestuur van Lever, waardoor zijn onderneming wel als een coöperatieve monarchie wordt omschreven. Even belangrijk voor de inplanting van de tuinvijken is de fabriekswijk van Bourneville (1898-1905) van de chocoladefabrikanten George en Richard Cadbury. De wijk heeft een lage woningdichtheid - slechts 15 woningen per hectare, allemaal in cottagestijl. Bekend en spraakmakend is ook de *Cité Ouvrière* van textielfabrikant Jean Dolfus in Mulhouse (Frankrijk) uit 1853. Vierhoekswoningen stonden gedeeltelijk model voor de Limburgse mijncités. In Duitsland investeerde vooral Alfred Krupp in Essen een deel van zijn kapitaal in de bouw van arbeiderswoningen. Het Margarethahof (1903) werd ontworpen naar het beeld van een oud Duits dorp.¹⁵ In Nederland is het Agnethapark in Delft (1884) het bekendste voorbeeld van een industriële nederzetting met een romantische architectuur in een fraaie parkomgeving.

De Fransman Georges Benoit-Lévy die zijn visie vanaf 1905 via zijn publicaties over *Les Cités Jardins* verspreidde, combineerde de paternalistische fabriekanteninitiatieven als Port Sunlight met de tuinvijkenfilosofie van Howards Letchworth. Volgens hem konden alleen grote industriële zulke nieuwe leefgemeenschappen rond hun bloeiende bedrijven ontwikkelen. Hij richtte zich dan ook uitsluitend tot industriële en ontwierp met zijn *Association des Cités Jardins* in 1909 een tuinvijk voor een koolmijn in Dourges (Frankrijk). Het Limburgse

¹⁴ P. Paquet, A.-F. Canella, G. Warzée-Lammertijn, *Le patrimoine industriel de Wallonie* (Liège 1994).

¹⁵ H.W. Wehling, *Werk- und Genossenschaftssiedlungen im Ruhrgebiet (1844-1939)* (Essen 1994) en H. Glaser, Ch. Syré, *Themaroute nr. 19: Arbeitersiedlungen* [in de reeks *Route Industriekultur*] (Essen 2002).

Tuinwijk van Waterschei. Na de voorlopige zaalkerk in de oude kring bouwde de mijn de moderne Christus Koningkerk (1935-1936) naar een ontwerp van Gaston Voutquenne die ook tekende voor het aanlegplan en de woningtypes van de lusvormige tuinwijk. Voor de interieurinrichting wordt nauw samengewerkt met de abdij van Maredsous die aan de basis lag van de nieuwe liturgiebeweging in het interbellum. Deze mijnkerk is in 2002 samen met deze van Zwartberg en Eisden als monument beschermd. Verzameling PCEE.

mijnpatronaat liet zich bij de bouw van de tuinwijken eerder door de vormelijke en economische aspecten van Benoit-Lévy dan door sociale doelstellingen leiden.¹⁶

In 1912 legde de Brusselse architect Adrien Blomme (1878-1940) een stedenbouwkundig plan voor de mijn Winterslag op tafel. Het plan was nagenoeg een blauwdruk van de Engelse tuinwijkfilosofie. Het jaar daarop lag ook in Zolder een volledig plan klaar voor 1022 mijnwerkerswoningen, 50 bedienden- en opzichterswoningen, 4 ingenieurswoningen, een kerk, feest- en turnzaal, kioskeplein, zwembad, logementhuizen en verschillende speelpleinen. Waterschei volgde tussen 1910 en 1914 met de bouw van een strakke *cité industrielle* naar een ontwerp van ingenieur R. Verwilghen. Hij volgde de rationele richtlijnen van provinciaal architect Jamin  nog, met rechte straten. Al vlug ging echter de voorkeur uit naar het aantrekkelijker lusvormige ontwerp van architect Gaston Voutquenne. Op die van Houthalen na werden de meeste mijn-cités tussen de beide wereldoorlogen gebouwd. Het zijn de jaren dat de mijnen tot volle ontwikkeling komen. In eerste instantie kwam het er in de beginjaren op aan de nodige gekwalificeerde mijnwerkers en kaders aan te trekken. Voor het gewone handwerk kon nog een beroep worden gedaan op boerenzoons en winterarbeid-

¹⁶ Nada Breitman; Marc Breitman, *Les maisons des mines* (Liège 1996).

ders onder de lokale bevolking. Dit weerspiegelt zich ook in de architectuur van de woningen uit deze vroege periode, waarmee ervaren mijnwerkers uit de omliggende bekkens *verleid* moesten worden.¹⁷

In dezelfde periode zag de *Belgische Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken* het licht. Zij moest de oprichting van lokale en gewestelijke vennootschappen voor volkswoningbouw stimuleren en ze voorschotten geven.¹⁸ Bouwmaatschappijen konden op financiële staatssteun rekenen als ze arbeiderswijken aanlegden. De Limburgse mijndirecties brachten hun bouwactiviteiten in aparte vennootschappen onder en gebruikten de subsidies voor de bouw van citéwoningen. In Winterslag verdeelden de mijnmaatschappij en de lokale bouwmaatschappij *Société des Habitations à Bon Marché de Genck-Winterslag* vanaf 1921 de taken. De mijn zelf zorgde voor de villa's van de kaderleden en de gemeenschapsvoorzieningen (scholen, kerk, bioscoop, feestzaal, hotels, enzovoort) en de *Société* legde zich toe op de wegeaanleg en de modale woningbouw.

In deze eerste bouwfase ging de voorkeur uit naar de traditionele historiserende architectuur die vooral naar de Engelse *cottagestijl* verwijst. Architect Adrien Blomme woonde voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog diverse internationale congressen over tuinstreken en volkswoningbouw bij en kende de Engelse architectuur zeer goed. Toen hij na de Eerste Wereldoorlog bij de problematiek van de wederopbouw werd betrokken, pleitte hij resoluut voor een nationale en Vlaamse architectuurstijl, die we bijvoorbeeld terugvinden in de cité van Winterslag en het kiosklein van Beringen.

Afgezien van de architectuurtaal hebben de mijn-cités echter weinig met de originele tuinstrekegedachte te maken. Het zijn in feite *company towns*, bedrijfsdorpen zoals die rond zoveel grote bedrijven groeiden (zij het meestal niet van deze omvang en allure). De sociale hiërarchie die de mijn-cités kenmerkte, week duidelijk af van de sociale vermenging die de oorspronkelijke tuinstrekefilosofie propageerde. In de omgeving van de ingang van de mijn staan meestal de kasteeltjes, met bijbehorende park van 5 tot 9 hectare voor de *directeur-gérant*. Langs de hoofdlaan kwamen de ingenieurs- en latere directeursvilla's (voor de directeur ondergrond, bovengrond en personeel) en de bediendenwoningen. In het algemeen liggen de wijken voor de kaderfuncties, opzichters en gespecialiseerde mijnberoepen het dichtst bij de mijn. In dit gedeelte werden ook de meeste voorzieningen gebouwd. De gewone mijnwerkerswijken vinden we wat verderaf; daar beperkten de voorzieningen zich meestal tot logementhuizen, met eventueel nog een kleuterschooltje of een speelpleintje. Aan de rand van de tuinstreken was er ruimte voor een min of meer uitgebreide sportinfrastructuur.

¹⁷ L. Vandebergh, *De architectuur van de Limburgse steenkoolmijnen* (onuitg. eindverhandeling, Prov. Hoger Instituut voor Architectuur Hasselt 1979).

¹⁸ V. Jacobs, 'De Belgische wetgeving in verband met volkshuisvesting 1889-1935', in: *Volkswoningbouw. De tuinstrekegedachte...* (o.c.) 167-236 en T. de Rijck, C. Kesteloot, M. Jansen-Verbeke, *Sporen van een mijnverleden. Sociaal-geografische Studies in de Limburgse Mijnstreek* [Leuvense geografische papers, 9] (Leuven 1998).

Tuinwijk van Eisden : Historische panoramafoto (vanaf de kerktoeren) van de pas gebouwde oude cité. Let op het residentiële karakter van deze wijk, de lanen en de typische Haagafsluitingen tussen de tweewoonsten. Foto collectie Stichting Eisdens Erfgoed.

Ook hier werd soms rekening gehouden met de sociale status: tennisvelden hoorden bijvoorbeeld bij de ingenieurswoningen.

Sommige cités, zoals die van Eisden, werden niet zo hiërarchisch uitgebouwd. De woningen werden er eerder gemengd en verspreid ingeplant.¹⁹ Doordat er ook voor de arbeiders overwegend twee-onder-een-kapwoningen werden gebouwd, kreeg de wijk een residentieel en gevarieerd karakter. Hier was het maximale rendement belangrijker dan het uiterlijk vertoon: de architect van de mijn kon net zo goed een arbeiderswoning krijgen, een kinderrijk mijnwerkersgezin evenzeer een ruimere bediendenwoning. In Beringen daarentegen werd zelfs in de eigenlijke mijnwerkerswijken een uitermate strenge hiërarchie gehanteerd. Een bevordering of sanctionering op de mijn kon hier ook gevolgen hebben voor de huisvesting van de gewone arbeider.

Het opvallendste kenmerk van de mijn-cités is het paternalistische karakter. De arbeiders werden er van de wieg tot het graf begeleid en gecontroleerd.²⁰ Het mijnpatronaat hield het leven van de gezinnen volledig in haar greep, met een moederhuis, kinderheil, kerk, scholen, winkels, aangepaste sociale sportinfrastructuur, cinema's, bibliotheken, muziek- en toneelverenigingen, enzovoort.

¹⁹ Jan Kohlbacher, *Het dagelijks leven in de cité van de kolenmijn Limburg-Maas te Eisden. Een case-study in Acta van het Colloquium Limburg 1945-1992* (LUC Diepenbeek, Limburgse werkgroep voor Actuele Geschiedenis, 1994) 172-182.

²⁰ A. Linters; L. Vandebergh, B. van Doorslaer, *Beringen-Mijn: wonen en werken* (Provinciebestuur Limburg 1979).

Voor de mijndirecties was het van cruciaal belang dat de mijnwerkers in het gareel liepen en trouw bleven aan het bedrijf. Met de woningen en de voorzieningen hadden ze daarvoor machtige instrumenten in handen.²¹ De woningen waren uitsluitend bestemd voor actieve mijnwerkers. Een mijnwerkersweduwe met aankomende jonge mijnwerkers mocht er ook nog wel blijven wonen. De huurprijs was afhankelijk van de aanwezigheid op de mijn en steeg dus evenredig met de verletdagen. Met de huur zetten ze de gezinnen er bovendien toe aan om in moeilijke tijden *logeurs* of kostgangers in huis te nemen. De *mijngardes* controleerden er even efficiënt als op het werk. Overtredingen van de onderhoudsvoorschriften werden met een boete bestraft. In hun pers noemden de socialistische vakbonden de tuinvijken dan ook 'gouden kooien'. Zelfs Mgr. Broekx van de Katholieke Actie, die nochtans vooral een samenwerkingsmodel met het patronaat op het oog had, stond vrij negatief tegenover zoveel patronale invloed op het dagelijks leven in de cités.²²

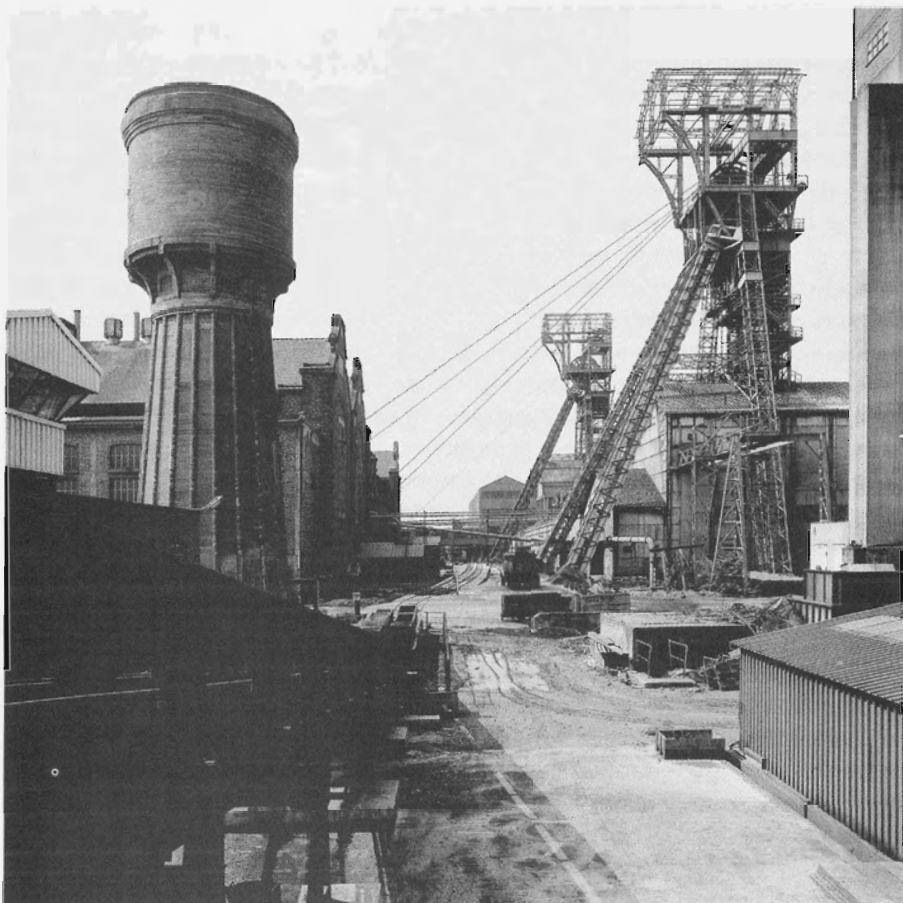
In de jaren 1930 moesten de cités verder worden uitgebreid. Mede onder invloed van de crisis werd de architectuur van de tuinvijken eenvoudiger, eenvormiger en goedkoper.²³ Russische krijgsgevangenen werden onder de Duitse bezetting in snel opgetrokken barakkenkampen gehuisvest. Na de oorlog werden die nog uitgebreid voor Duitse krijgsgevangenen en incivieken die in de mijn kwamen werken. Vanaf 1947 deden ze ook dienst om de Italianen van de kolenslag op te vangen. Door de toevloed van arbeiders was er opnieuw woningnood. De mijndirecties bouwden in de cités snel nieuwe kosthuizen met modern comfort voor alleenstaanden. De Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen schreef in 1947-1948 een speciale lening uit: *het miljard voor de mijnwerkerswoningen*. Hiermee werden in die jaren speciale groepen woningen voor mijnwerkersgezinnen gebouwd. Deze *kolenslagcités* stonden los van de vroegere tuinvijken en hadden meestal een eenvormige, banale architectuur en een rechtlijnig stratenpatroon. Gemeenschapsvoorzieningen ontbraken. Soms werden *prefab* materialen gebruikt, zodat deze huizen al vrij snel – zoals in Zwartberg – weer gesloopt moesten worden.

Na de Tweede Wereldoorlog bouwden de mijnen zelf relatief weinig. Door het nieuwe mijnwerkersstatuut ter bevordering van de mijnarbeid kregen de mijnwerkers uitzonderlijk goedkope bouwleningen. Bovendien waren er ook premies van de mijnen zelf, waarbij de rente verminderde naar het aantal dienstjaren. Deze tegemoetkomingen zetten vooral de Belgische mijnwerkers aan om zelf een woning te bouwen in de omgeving van de mijn of de cité. Al dan niet nieuwe maatschappijen bouwden deze wijken op goedkopere gronden die

²¹ In Duitsland werd de huisverhuur tussen werkgever (eigenaar) en werknemer (huurder) reeds in 1920 (voor mijnwerkerswoningen) beperkt en vanaf 1930 wettelijk verboden. De verhuur van arbeiderswoningen gebeurt sindsdien door onafhankelijk paritair samengestelde *Treuhandstelle*.

²² Tine de Rijck, Griet van Meulder, *De ereburgers. Een sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers* (Berchem 2000) 506 e.v.

²³ R. Liberloo, 'Architectuur in de mijnstreek: van cottage-stijl over post-modernisme-avant-la-lettre tot hedendaagse onherbergzaamheid', in: *Tijdschrift Vlaanderen* (1986) 31-36.

De steenkoolmijn van Zolder. Algemeen beeld van de kern van het bovengronds bedrijf: beide schachtbokken en het achterliggende ophaalmachine- en persluchtgebouw. Intussen is de achterste schachtbok van het toneel verdwenen. Verzameling PCCE : foto Eddy Daniels.

vaak verder van de mijnzetel lagen.²⁴ Dit verklaart de huidige, soms verwarrende suburbanisatie rond de koolmijnen. In 1967 lieten de mijnbedrijven de verliezende kolenexploitatie over aan de nieuwe fusiemaatschappij, de *NV Kempense Steenkolenmijnen* (K.S.). De cités bleven evenwel buiten de fusieplannen. De oude mijnmaatschappijen hadden er immers geen baat meer bij om ervaren mijnwerkers aan hun bedrijf te binden. Vanaf nu profileerden zij zich vooral als onroerendgoedmaatschappijen. In deze periode stopten de mijnen ook met de financiering van het culturele en sportieve verenigingsleven. De ooit alomtegenwoordige mijnpolitie verdween uit het straatbeeld. Langzaam begonnen de cités af te takelen.

²⁴ J. Kohlbacher, '50 jaar Maaslands Huis 1952-2002', *Tijdschrift Elsden* 19 (2002) 10-17.

In de jaren 1960 had nog een ander fenomeen invloed op de samenstelling van de bevolking in de tuinvijken. Enerzijds verlieten meer en meer Belgen de cités en de mijnnijverheid. Tussen 1958 en 1970 liep het aantal mijnwerkers terug tot circa 20.000, nog ongeveer de helft. Anderzijds trokken de mijnen vanaf 1963 tot de migratiestop in 1974 een massa nieuwe migranten aan, voornamelijk uit Turkije en Marokko. In de oorspronkelijke wijken vormen zich dan geleidelijk aan grote migrantenconcentraties, vaak met uitgebreide gezinnen.²⁵ Veel bewoners bouwen en verbouwen, al dan niet met toestemming van de gemeentebesturen. Gelukkig wordt er in de jaren 1980 in en rond de meeste mijn-cités een sociale buurt- en integratiewerking actief.²⁶ De mijn-gemeenten werken gaandeweg ook een aantal bouwkundige reglementeringen uit, opdat de bewoners met respect voor de originele tuinvijk-architectuur gaan bij- en verbouwen.

Lokale initiatieven

'Mijnwerkers hebben nood aan vergeten!' luidde de conclusie van een enquête naar het behoud van mijn-erfgoed, 25 jaar geleden, in de Nederlands-Limburgse mijnstreek. Nu betreurt men er hartgrondig dat alles wat aan het mijn-verleden refereerde als gevolg van het grote herstructureringsplan *Van zwart naar groen* is afgebroken. 'Mensen hebben nood aan herinnering en aan herinneringsplaatsen' argumenteert Bart Verschaffel in een inspirerende lezing over *Monumenten, resten, herinneringen*.²⁷ Mijn-erfgoed is er vooral en in de eerste plaats voor de eigen (multiculturele) bevolking. Zij draagt het collectieve geheugen van de streek en is daarom een belangrijk onderdeel van de *culturele biografie* van de regio. Erfgoed is overal, en vooral van en voor iedereen. Iedereen, zonder intellectuele of sociale discriminatie, moet er minstens geestelijk toegang toe krijgen. Monumenten zijn echter niet vanzelfsprekend. Zij zijn geen geschiedenis op zich. Ze krijgen pas historische en maatschappelijke betekenis als ze ontsloten worden via de vele menselijke verhalen, drama's soms, die ermee samenhangen. Deze verhalen opzoeken, vastleggen en bewaren is een taak van de lokale gemeenschappen rond de mijn-zetels. Ze bekend maken, uitdragen is geen doorsnee commercieel toeristische, maar een democratische en duurzame opdracht voor de overheid. Het geeft blijk van respect voor (het werk van onze) voorouders, geeft hen een stem in onze huidige samenleving en houdt rekening met hen die na ons komen.²⁸

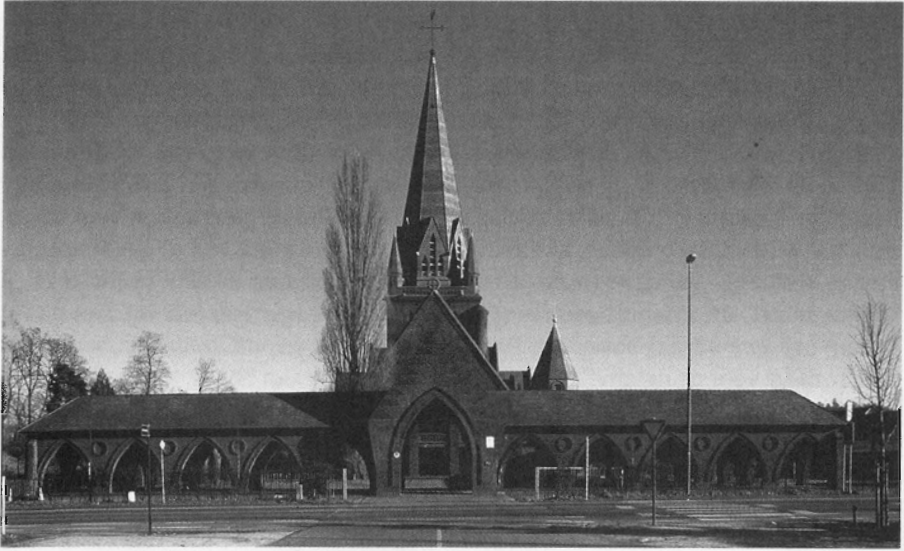
Mede door het mijn-erfgoed onderscheiden onze streken zich van andere regio's. Dat verdient niet alleen meer aandacht binnen onze ruimtelijke ordening, maar

²⁵ De multiculturele aspecten van de Limburgse mijnindustrie worden uitvoerig beschreven in: Tine de Rijck e.a. (red.), *Sporen van een mijnverleden. Sociaal-geografische studies in de Limburgse mijnstreek* (Leuven 1998).

²⁶ Cfr. M. Remans, *Texas, een halve eeuw sociale mijn-geschiedenis. Buurtopbouwwerk Texas en Rimo Limburg* (Genk/Hasselt 1996).

²⁷ Prof. Dr. B. Verschaffel, 'Monumenten, resten, herinneringen', lezing t.g.v. de studiedag 'monumenten, sentimenten van het post-industriële tijdperk' (Antwerpen 22 maart 1993).

²⁸ B.R. Barber, 'Het beheer van Europa's cultureel erfgoed. Een democratisch perspectief', in: J. Capenberghs, J. Cools, P. de Rynck (ed.), *Visies op erfgoed in Vlaanderen en Europa. Erfgoed in breedbeeld* [Culturele Biografie Vlaanderen] (Antwerpen 2003).

Beringen-mijnctié : Het indrukwekkende mijnkathedraalcomplex van de Brusselse architect Henri Lacoste dat in 1985 als monument werd beschermd. Foto: Bert Van Doorslaer.

het maakt de mijnstreek ook interessant voor bezoekers van buiten de regio. Er bestaat echter een hemelsbreed verschil tussen kunstmatig ingeplante (kortstondige) toeristische attracties, zoals pret- en themaparken op historische locaties, en het toenemend duurzaam cultuurtoerisme, of zelfs industriecultuurtoerisme, dat met respect voor verleden en authenticiteit de verscheidenheid aan culturele rijkdom wil ontsluiten.

In Belgisch-Limburg is van het omvangrijke erfgoed in de tuinwijken, op enkele mijnkathedralen (Beringen, Zwartberg en Eisden) en de bediendenwijk rond het kiosplein in Beringen na, nog weinig of niets beschermd. Willen we hierin verantwoorde keuzes maken, dan moeten we niet alleen de architecturale aspecten afwegen, maar vooral uitzoeken welke bewaarde elementen er het maatschappelijk leven hebben bepaald.²⁹ Loop eens door een tuinwijk en stel je dan in de plaats van een Poolse mijnwerker of Waalse *chefporion* in de jaren 1920, van een ingenieur of directeur, een wijkagent of pastoor in de jaren 1930, van een Italiaanse jongeling eind jaren 1940. Hetzelfde met de Grieken, Turken, Marokkanen. Wat moeten die mensen gedacht en gevoeld hebben? Wat was er toen al of juist nog niet? Hoe gingen ze naar hun werk? Wat voor eten kwam er op de plank? Hoe sliepen ze? Hadden ze nog *logeurs* in huis? Hoe ging het er in de logementhuizen en hotels aan toe? Enzovoort.

Het zijn de antwoorden op die vragen, die we op alle mogelijke manieren moeten zoeken - in archieven, in kranten, in mondelinge getuigenissen en door

²⁹ Prof. Dr. Roland Günter, *Das historische Erbe rund um die Zechen*, onuitgeg. lezing t.g.v. het TICCIH-interim themacongres over mijnnerfgoed (Beringen/Luik/Kerkrade 22-26 februari 1983).

interviews met de betrokkenen en hun familieleden. Met een dergelijke werkwijze vangen we twee belangrijke vliegen in één klap. Terwijl we de menselijke geschiedenis van de tuinwijk onderzoeken en vastleggen, achterhalen we ook wat belangrijk is om te bewaren en te beschermen. Tegelijk verzamelen we allerlei menselijke herinneringen; stellen we historische verhalen samen, waarmee we dan deze locaties of gebouwen kunnen *ontsluiten*, waardoor we er ankerplaatsen voor het collectieve geheugen van kunnen maken.

We moeten hierbij uitgaan van het lokale collectieve geheugen, maar mogen ook de bredere historische en economische context niet uit het oog verliezen. Zo was de mijn van Zolder vooral in handen van de Luxemburgse ARBED-groep, maar ook de familie De Wendel was een belangrijke aandeelhouder. Deze ondernemersfamilie was vooral in het Saarland actief in de metaalnijverheid en de mijnbouw, maar was ook eigenaar van de Nederlandse Oranje-Nassaumijnen en van de Akense Carolus Magnusmijn. In hun thuishaven – in Petit Roselle – wordt op het ogenblik het mijnmuseum *Carreau Wendel* voor de regio Lotharingen-Saarland opgezet. Hierdoor kunnen we verschillend mijnerfgoed met elkaar linken en een plaats geven in de internationale beweging voor *industrie cultuur*.³⁰

Naar aanleiding van de laatste Waalse mijnsluiting in Roton, startte de toenmalige BRT-producer Dré Peremans in 1984 het internationale mijnliederenproject *Het Zwarte Goud* op. Het eindigt met een aangrijpende tournee door Limburg in de mijnsluitingsperiode (1987-1988).³¹ In het lied *Le chanson des mineurs* zingt Wannes van de Velde een wrange zin: ‘...’t wordt hier nu een mijnmuseum / voor de regionale show / mijn lantaarn blijft in mijn keuken / ‘t is de standaard van mijn rouw...’. Het is een duidelijke aanklacht tegen de massale mijnsluitingen en een terechte kritiek op de musea oude stijl, door Henri Rivière bestempeld als *mausolea voor afgedankte voorwerpen*, oorden om te vergeten. Vaak wordt er in traditionele musea een stuk gewijde geschiedenis opgevoerd, waarbij er met geen woord wordt gerept over de trauma’s die de streek de laatste honderd jaar heeft beleefd. Tijdens de evaluatie van de honderdste verjaardag van de steenkoolontdekking vertelden twee Turkse ex-mijnwerkers dat ze een *museum van de immigratie* wilden opzetten. Hun kinderen denken namelijk dat hun voorouders een paar honderd jaar geleden met slavenschepen naar hier werden gedeporteerd.

Ondertussen is er in de museumwereld een en ander grondig veranderd, ook in Limburg. Het Museum van de *Mijnwerkerswoning* in Eisden vertelt een blijvend en historisch gefundeerd verhaal.³² Tienduizenden bezoekers en studenten, van alle slag en stand, horen er hoe het mijnbedrijf het sociaal-culturele leven in de omgeving domineerde. Volgens de *ecomuseumfilosofie* bestaat de hele collectie van het museum uit giften van lokale bewoners. Wezenlijk factor

³⁰ *The European Route of Industrial Heritage. The Master-Plan* (Duisburg, Deutsche Gesellschaft für Industriekultur e.V. 30 november 2001). Zie ook www.ERIH.de

³¹ *Het Zwarte Goud* (Brussel, BRT/CD 887103).

³² Museum van de Mijnwerkerswoning, Marie-Joséstraat 3, 3630 Eisden-Maasmechelen. Openingsuren: zaterdag en zondag van 14 tot 18 uur of na afspraak. Toegang gratis. Contactpersoon: Jan Kohlbacher, tel. 089-764575.

Interieur van het Museum van de Mijnwerkerswoning. De Stichting Eisdens Erfgoed is een hardwerkende vrijwilligersvereniging die voor de Ecomuseumfilosofie gekozen heeft: in de eerste plaats voor en samen met de lokale bevolking werken. Ondertussen kent de werking, die onder meer bestaat uit het uitgeven van een tijdschrift, diverse themapublicaties, tentoonstellingen, didactische schoolprogramma's en beklivende rondleidingen in de cités en de ruimere omgeving een danig succes. Er worden werkelijk een aantal (zelfs internationale) groepen van lagere schoolkinderen tot universiteitsstudenten rondgeleid. Foto PCCE: Tonny Schouteden.

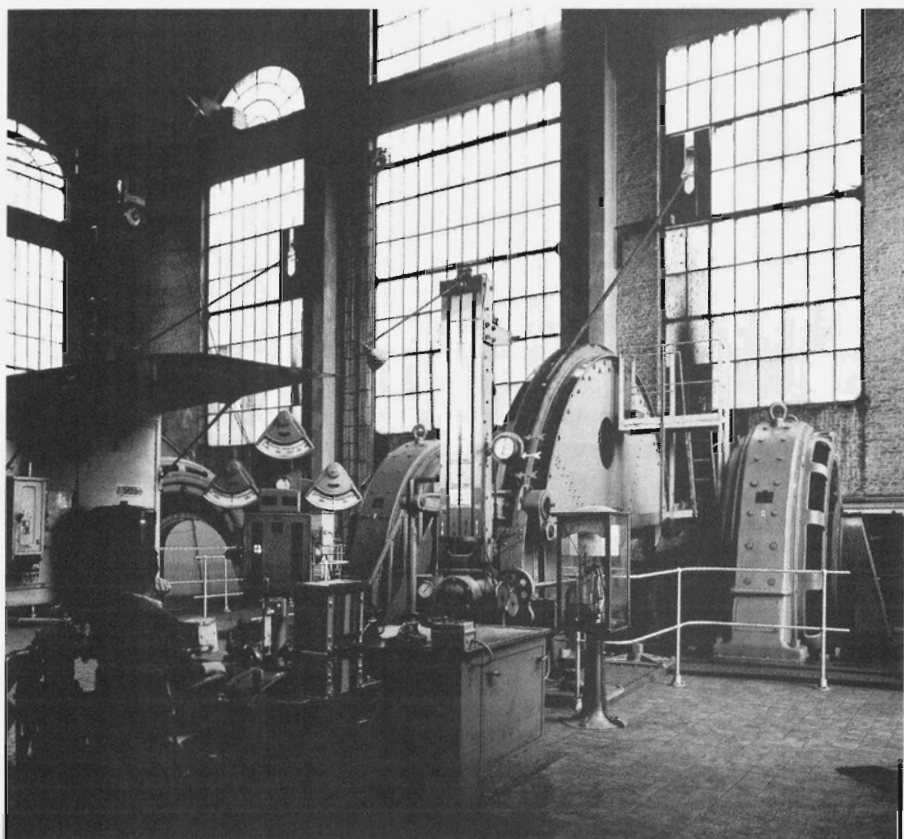
in de voortreffelijke vrijwilligerswerking is het inspirerende enthousiasme en engagement van oud-hoofdonderwijzer Jan Kohlbacher – een kind uit een Oostenrijks migrantengezin van midden jaren 1920. Opmerkelijk zijn ook de historische publicaties en levendige initiatieven rond de ontsluiting van het Eisdense mijnerfgoed.³³ In Beringen steekt in 1979 het provinciale *Project Industrieel Erfgoed* onder leiding van Adriaan Linters het vuur aan met een veertiendaagse *Beringen-mijn: wonen en werken*.³⁴ Het project loopt in samenwerking met de steenkoolmijn en enkele lokale verenigingen. Het ontsluitingswerk wordt er nu al jaren voortgezet in het *Vlaams Mijnmuseum*, ondergebracht in het vroegere sociale gebouw van de mijn,³⁵ en met wandelingen, publicaties en acties van het bijzonder actieve Beringse monumentencomité.

In Zolder groeien initiatieven vanuit het integratiewerk. Met het project *Zebrapad* beoogt het een brede kennismaking met de lokale multiculturele

³³ J. Kohlbacher, *Het Russisch Kamp. De kampen bij de Limburgse mijnen 1942-1965* (V.z.w. Stichting Eisdens Erfgoed 1998); idem, *50 jaar Maaslands huis (1952-2002)* (Eisden 2002).

³⁴ Werkgroep Monumentenzorg Beringen, *Beringen-Mijn: Wonen en Werken* (Beringen 1979); J. Hermelaers, S. Put, e.a., *Cité-route Beringen-Mijn* (Beringen 1991).

³⁵ Mijnstreekmuseum v.z.w., Koolmijnlaan 201, 3582 Beringen. Openingsuren: elke zondag van 10-17 uur. Voor groepsbezoeken en rondleidingen: v.z.w. Vrienden van het Mijnstreekmuseum, tel. 011-431117, of VVV Beringen, tel. 011-421552.

Ophaalmachines van de steenkoolmijn in Eisden. Verzameling PCCE; foto Eddy Daniëls.

samenleving. Op het mijnterrein hebben de afgelopen jaren interessante herbestemmingsinitiatieven vorm gekregen, met het *Europees Centrum voor Restauratietechnieken (ECR)*, het *Centrum voor Duurzaam Bouwen (Cedubo)* en het multiculturele marktplein. De lokale heemkundige kring bouwt in het Cultureel Centrum Houthalen-Oost zelf een beperkt mijnmuseum uit.³⁶ De culturele dienst en de plaatselijke openbare bibliotheek speelden hierop in met een tentoonstelling en een publicatie over de lokale mijn- en citégeschiedenis.

In het Genkse besteedt de overheid meer en meer aandacht aan allerlei sociale projecten rondom de mijncités. Het monumentencomité (i.s.m. stedelijke culturele dienst en geschied- en heemkundige kring Heidebloem) speelt met verdienstelijke publicaties over het mijnerfgoed in op de thema's van de Open Monumentendagen. Het Stedelijk Buurtopbouwwerk en het Regionaal Instituut voor Maatschappelijk Opbouwwerk (RIMO) wendten het koolputterserfgoed aan als sociaal bindmiddel voor de multiculturele samenleving onder de titel

³⁶ Museum *Ons Mijneverleden*, Cultureel Centrum Houthalen-Oost, Kastanjelaan 7, 3530 Houthalen-Helchteren. Rondleidingen op afspraak, tel. 011-522802, of 011-600540.

Wortelen in Waterschei. In samenwerking met de geschied- en heemkundige kring *Heidebloemke* van Genk werden verhalen digitaal vastgelegd, die bij de viering van 100 jaar steenkool in verschillende sessies op locatie in de cité van Waterschei werden verteld. Het is de bedoeling om het project op termijn naar andere wijken van Genk uit te breiden. De vrijwilligersvereniging *Voor het behoud van het mijnverleden* uit Genk en de KWB Winterslag organiseren regelmatig publieke en educatieve wandelingen op de mijnterreinen en door de cités.³⁷ Het wijkcomité Zwartberg heeft op eigen initiatief een mijnwerkersmonument bekostigd. Rik Thomas stelde voor deze gelegenheid een basiswerk samen over de geschiedenis van Zwartberg.³⁸

Essentieel in het hele proces van de ontsluiting van het koolputterserfgoed is dat het niet van bovenaf gedirigeerd, maar van onderuit gestuwd wordt. Het zijn de lokale mensen zelf die de mijngeschiedenis en het koolputterserfgoed onderzoeken, waarderen, koesteren en op hun tempo ontsluiten voor hun medeburgers en bezoekers. Na het sociale trauma van de mijnsluitingen vinden de mensen op deze manier weer een positieve eigenwaarde en een lokale identiteit terug, waar ze trots en kracht in vinden om aan een nieuwe toekomst te bouwen. Met enig Limburgs chauvinisme mogen we dit artikel afsluiten met de bedenking dat we, na twintig jaar hoofdzakelijk vrijwilligerswerk, hier qua lokaal publieksbereik verder staan dan elders. Door het eigen rijke erfgoed beter bekend te maken beogen wij een bredere culturele competentie en verdraagzaamheid bij de bevolking te ontwikkelen en tegelijk ook de maatschappelijk motivatie te stimuleren tegen de toenemende *samenloosheid* van onze samenleving.

Een voorbeeld: de cité van Beringen

Begin 1909 wordt beslist dat de mijnzetel van Beringen op de huidige *Kleine Heide* wordt gevestigd. De cités worden vervolgens in vier fasen gerealiseerd. Vanaf 1909 worden de eerste arbeiderswoningen achteraan de Stationsstraat en de Dwarsstraat gebouwd. Het zijn kleine, eenvoudige vier- en tweewoonsten, die voor die tijd wel comfortabel worden genoemd. Het zijn nagenoeg kopieën van woningtypes van de Franse mijn van Anzin, waarvan ingenieur Louis Sauvestre afkomstig is. De mijn kiest van meet af aan voor een duidelijke hiërarchische opbouw. Dichterbij de mijn, langs de Koolmijnlaan, worden in dezelfde periode vier ingenieurswoningen en vier dubbele woningen voor bedienden opgericht. Vlak voor de hoofdburelen wordt de villa van de *directeur-gérant* opgetrokken – inclusief een fraai park met een gevarieerde flora.

De tweede bouwfase (1919-1926) wordt duidelijk geïnspireerd door de tuinvijkgedachte, die in die periode volop wordt gepropageerd. Vooral ten noorden

³⁷ Vereniging voor het behoud van het Mijnerleden. Contactpersoon: Xavier Huygen, Binnenlaan 64, 3600 Genk, tel 089-394923.

³⁸ R. Thomas, *Tussen schachtoren en steenstort. Oorsprong en verleden van een zwarte berg, zijn zwarte goud en de mijnwerkers die er leefden* (Oplabbeek 2002).

Een staaltje van geïntegreerde erfgoedzorg is het project Melkhuisje in de oude cité. Op initiatief van de werkgroep Monumentenzorg Beringen werd een restauratie- en herbestemmingsproject opgezet dat gerealiseerd werd met de steun van de H. Ford European Conservation Awards, het gemeentebestuur, het provinciebestuur en de VDAB. Foto PCCE : Bert Van Doorslaer.

van de eerste arbeiderscité tussen de Stationskaai, de Laan op Vurten en de Leysestraat wordt ermee geëxperimenteerd. De gebogen straten die vier pleinen met elkaar verbinden, verdelen de cité in de typische wijklobben. Bepalend is het grote halve ronde plein onderaan, waarop in 1926 als sluitstuk een indrukwekkend schoolcomplex met centraal de noodkerk wordt opgericht. De kerk blijft in gebruik tot 1943, wanneer de nieuwe mijnkathedraal wordt ingewijd. In 1939 wordt het symmetrische schoolgebouw voor jongens en meisjes uitgebreid met een gebogen vleugel voor de kleuterschool. In dezelfde periode wordt de ingenieurs- en bediendenwijk langs de Koolmijnlaan met bakstenenwoningen vervolledigd en worden er aan een kant van de Laan op Vurten, tegen de spoorweg aan, woningen voor bedienden gebouwd. Een van de ingenieursvilla's wordt in 1923 omgebouwd tot *Maison d'Administration*, als vergader- en feestzaal voor het hoger kader en als hotel voor jonge ongehuwde ingenieurs. Voor alleenstaande migranten of wekelijkse pendelaars worden in de Stationsstraat drie *hotels* of logementhuizen opgetrokken. Op de hoek met het schoolcomplex wordt in 1927 nog het zogenaamde melkhuisje opgericht, voor de gratis melkbedeling in de cité. Het is inmiddels een beschermd monument.

Deze eerste twee bouwfases lopen uit in een schitterende apotheose, namelijk de aanleg van een prestigieuze bediendenwijk, het Kioskplein (1927-1929) tegenover de ingang van de mijn en drie villa's. In de villa's wonen de hoofdingenieurs, de latere directeurs ondergrond, bovengrond en personeel. Het ont-

Voor de apotheose van de eerste bouwfase (tot 1926) bouwt de mijn in Beringen een bediendencité rond het Kioskplein (1927-1929), waarvoor ze een beroep doet op de Brusselse architect Adrien Blomme. Het statige casinogebouw wordt pas in 1952 gerealiseerd. Foto PCCE : Bert Van Doorslaer.

werp voor deze wijk is van de hand van de bekende Brusselse architect Adrien Blomme.³⁹ In 1939 krijgen hij en zijn zoon Yvan de opdracht om een casino voor het hogere personeel te bouwen. Het omvat onder andere feest- en conferentiezalen, een dansgelegenheid en een hotel-restaurant. Als gevolg van de oorlogsomstandigheden kan het casino echter pas in 1952 worden ingehuldigd. Het totale Kioskplein en het aangrenzende directeurspark worden in september 1981 officieel als dorpsgezicht beschermd.

Wanneer de mijn eind jaren 1920 eindelijk op volle kracht kan draaien, zijn er weer meer arbeiderswoningen nodig. In 1930 (honderd jaar België!) wordt ten noordwesten van het kioskplein het Eeuwfeestplein gerealiseerd, samen met de aanpalende arbeiderswijken langs de Tennislaan en de Beverlosesteenweg en nog vier woonblokken aan weerskanten van de ingang van het voetbalstadion. Het hotel (logementhuis) dat het Eeuwfeestplein afsluit, is inmiddels gerestaureerd en kreeg een gemeentelijke herbestemming als centrum voor dagopvang, spelothek, sociale ombudsdienst, enzovoort. De oude arbeiderswijk ten oosten van de Koolmijnlaan wordt vervolledigd langs de Laan op Vurten, de Vossenbergh, de Spoorwegstraat en de Stationskaai. Aan de noordgrens wordt aan de Louis Sauvestrestraat verder tot aan de Koolmijnlaan gebouwd. Kenmerkend voor deze bouwfase is dat de verwijzingen naar de cottagestijl volledig verdwijnen en dat de architectuur soberder en goedkoper wordt.

³⁹ R. Courtois, M. Heck, *Adrien Blomme. Travaux d'architecte* (Bruxelles, Soc. Centrale d'Architecture de Belgique 1978).

De Turkse Fathi-moskee was het afgelopen decennium wellicht de meest omstreden nieuwbouw in Beringen. Begonnen in 1990 kon zij in december 1994 feestelijk geopend worden. Deze moskee in de Klimopstraat is op één na de grootste van België en is in een Ottomaanse stijl opgetrokken. Foto PCCE : Bert Van Doorslaer, 2002.

De climax van deze derde bouwfase is het indrukwekkende kerkcomplex, met kloostergang, pastorie, kapel en parochiale feestzaal. De Brusselse architect Henri Lacoste krijgt de opdracht.⁴⁰ De bouw vangt aan in 1939 en de inhuldiging volgt al in 1943. Tijdens de oorlog wordt tegenover de pastorie een kinderheilig (1944) opgetrokken. Het hele complex wordt sinds 1985 integraal als monument beschermd.

⁴⁰ Patrick Jaspers, 'Mijnkathedralen in Limburg. Katholieken, kunst en moderniteit', in: *Papers KADOK-Studiedag* 17 maart 2001, 8-26 en bijlagen.

In een laatste bouwfase wordt, kort na de Tweede Wereldoorlog, nog een kleine *kolenslagcité* (1947-1948) gebouwd. Deze komt naast het Russisch krijgsgevangenkamp ten oosten van de spoorlijnen en draagt nu nog de naam *Baltisch Kamp*. In een gedeelte van het barakkenkamp worden in 1947 noodwoningen ingericht. Ze bieden nog jaren noodhuisvesting aan nieuwe gastarbeiders. In 1947 vat de mijn het plan op om op enkele kilometers afstand van het bedrijf de arbeiderswijk *Steenveld* te laten bouwen, met 70 woningen. Hiervoor vindt ze een partner in de Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen. Het ontwerp van de Hasseltse architect Lavigne wordt uiteindelijk pas in 1952 gerealiseerd. In het verlengde van de Stadionlaan wordt nog een geometrische arbeiderswijk aangelegd. Centraal ligt het *Gouden Jubileumplein* dat herinnert aan de vijftigste verjaardag van de ontdekking van steenkool in Limburg.

In de periode 1990-1995 richt de Turkse gemeenschap langs de Stationslaan de Fathimamoskee op. Het is de op één na grootste moskee in België, in traditionele Ottomaanse architectuur. De Turkse gemeenschap, die zich in de jongste twee decennia flink heeft uitgebreid in het Beringse, koopt onder meer het parochiale complex achter de kerk, de wijkbibliotheek en het kinderheilgebouw om er een eigen socio-culturele en educatieve werking te organiseren.

In het vroegere sociaal gebouw van de mijn is nu het *Vlaams Mijnmuseum* ondergebracht (Koolmijnlaan 201). Ook andere gebouwen van de mijn hebben een nieuwe bestemming gekregen. Op dit ogenblik wordt volop aan een masterplan voor de toekomst van deze beschermde mijnsite gewerkt, waarbij veel aandacht uitgaat naar de cultuurtoeristische ontsluiting. Het mijnstreekmuseum en erfgoedcentrum zullen hierin een motorfunctie spelen om ook private investeerders aan te trekken. Door hun cultuurhistorische herbestemming zullen ze een nieuwe, maatschappelijk relevante betekenis krijgen. Vanuit deze mijn zal ook een ruimere regionale route ontwikkeld worden, die weer in een groter netwerk van industriële erfgoedmonumenten opgenomen wordt. Het is de bedoeling dat Beringen-Mijn één van de 66 ankerplaatsen wordt van de *European Route of Industrial Heritage* (ERIH; zie www.erih.de).

Norbert Gilson*

Een rondgang langs het industriële erfgoed in Aken

In dit artikel zullen wij een rondgang langs het Akense industriële erfgoed maken en daarbij drie typen industrie leren kennen. Allereerst de oude industrie, waarvan de wortels teruggaan tot de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd: de productie van lakense stoffen, naalden en kaarden. Tijdens de industriële revolutie, die in het gebied van de huidige Euregio Maas-Rijn al in de eerste helft van de negentiende eeuw begon, kwamen daar ook de machinebouw, vooral de fabricage van stoomketels en stoommachines, de metaalverwerking en de chemische industrie bij. Het derde type Akense bedrijven wordt gevormd door de 'nieuwe' industrieën, die aan het eind van de negentiende eeuw ontstonden dankzij technische innovaties: de elektrotechnische industrie, de automobielenindustrie, elektriciteits-, gas- en waterleidingbedrijven, en de voedingsmiddelenindustrie.

Wat er tegenwoordig nog rest aan bouwwerken uit het industriële verleden van Aken, stamt uit de ongeveer honderdjarige periode tussen het begin van de industrialisatie van Aken in de jaren 1820 en de jaren 1920. Tot aan het begin van de snelle de-industrialisatie van de belangrijkste Akense bedrijfstakken in de jaren 1960, hebben deze gebouwen en de daarmee verbonden ruimtelijke kenmerken hun stempel gedrukt op het karakter van de stad. Sinds de jaren 1970 is het uiterlijk van de stad sterk veranderd. Veel overblijfselen van het industriële verleden zijn bij saneringsmaatregelen verloren gegaan. Gelukkig kwam een heroriëntering onder het motto 'ombouw in plaats van afbraak' nog net op tijd om enkele van de karakteristieke en historisch waardevolle gebouwen te redden. Zij confronteren ons dagelijks met de ook voor Aken belangrijke historische periode van de industriële revolutie. In dit artikel 'bezichtigen' wij verschillende historische bedrijfsgebouwen in Aken. Daarbij zullen wij telkens ook kennismaken met de typische ontwikkelingsmomenten van de Akense industrie in de laatste tweehonderd jaar.

De lakenindustrie

Reeds in de twaalfde eeuw bestond er in Aken een bloeiende lakennijverheid, die zich tot in de veertiende eeuw zo voorspoedig ontwikkelde, dat de Akense lakenkooplieden eigen kantoren hadden in onder andere Venetië en Antwerpen. De Akense lakens stonden over de gehele wereld goed bekend door het zorgvuldig toezicht van het gilde en door de gunstige productievoorzaken. Daaronder kunnen met name worden genoemd het hete water van de Akense bronnen dat werd gebruikt voor de reiniging van de ruwe wol en voor de appretage (de nabehandeling van geweven stoffen), en ook het heldere, zachte water van de Akense beken, dat bijzonder geschikt was voor het spoelen van

* Büro für technikhistorische Forschung und Beratung, Aken.

de onbewerkte wol en de gevolve lakens. In de beginperiode van de industrialisatie van de textielnijverheid hadden de beken ook een belangrijke functie bij het aandrijven van de eerste wolbewerkings- en spinmachines.¹ Niet alleen de kwaliteit van de stoffen, ook de gunstige verkeersligging van Aken en de aan de Akense kooplieden door keizerlijke privileges toegekende tolvrijheid op de belangrijkste land- en waterwegen zorgden voor goede afzetmogelijkheden voor het Akense textiel op bijna alle grote markten.

In de zestiende eeuw was de bloeitijd van de lakenproductie in Aken voorbij. De politieke strijd in de raad van de stad in verband met de geloofstwisten tussen katholieken en protestanten en de beperkende voorschriften door het gilde, brachten vele protestantse lakenwerkers en -kooplieden ertoe de stad te verlaten. Ondanks de neergang sinds het eind van de zestiende eeuw bleef de textielnijverheid echter een belangrijke Akense bedrijfstak, waarop energieke lakenfabrikanten na de afschaffing van de gilderegels onder het Franse bewind een nieuwe opbloei konden baseren.² Toen sinds de jaren 1820 eerst de spin- en scheermachines in de lakenproductie werden ingevoerd en korte tijd later met de stoommachines een nieuwe energiebron ter beschikking kwam, werd de lakenindustrie, vooral de spinnerij, de motor van de industrialisatie in Aken.³ Sinds de jaren 1960 is er een voortdurende achteruitgang waar te nemen. Van de ongeveer tachtig textiel fabrieken omstreeks 1900, met meer dan 10.000 werknemers, is tegenwoordig nog slechts een onderneming in deze branche overgebleven.

De naam *Barockfabrik* en de bouwstijl van deze fabriek duiden op een oprichting in de achttiende eeuw. Het gebouw ontstond echter pas in de jaren 1820. Opdrachtgever was Gotthard Startz, die toen tot de belangrijkste Akense lakenfabrikanten behoorde. Hij verzocht in 1821 om toestemming voor de inbedrijfstelling van een stoommachine op dit terrein aan de *Löhergraben*. Voor de oprichting van een lakenfabriek was deze plek uiterst gunstig, want hier stroomden twee grotere beken – de *Johannisbach* en de *Paubach*. De ontwikkeling van de onderneming van Startz is typisch voor de snelle expansie van de lakenindustrie gedurende de gehele negentiende eeuw. Reeds in 1825 had Startz het plan nog twee stoomketels en stoommachines op te stellen, waarmee hij een omvangrijk geheel van machines wilde aandrijven. De concessie daarvoor werd hem in 1830 verleend.⁴ Niet alleen de expansie, ook de veelvuldige eigen-

¹ *Deutschlands Städtebau. Aachen. Im Auftrage von Oberbürgermeister Farwick bearbeitet von Dr. Huyskens* (Berlin-Halensee 1922) 107; Clemens Bruckner, *Zur Wirtschaftsgeschichte des Regierungsbezirks Aachen. Schriften zur rheinisch-westfälischen Wirtschaftsgeschichte* 16 (Köln 1967) 195.

² Lutz-Henning Meyer, 'Gewerbe im Mittelalter', in: Gerhard Fehl, Dieter Kaspari-Küffen en Lutz-Henning Meyer, *Mit Wasser und Dampf ... Zeitzeugen der frühen Industrialisierung im Belgisch-Deutschen Grenzraum* (Aachen 1991) 224-225, aldaar 224; Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 198.

³ Anton Korr, *Die Einführung der Dampfkraft in der Aachener Industrie bis zum Jahre 1831. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde in der Staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Tübingen* (z.p. 1922).

⁴ Korr, *Einführung der Dampfkraft*; Lutz-Henning Meyer, 'Bericht über die Denkmalpflege in der Stadt Aachen', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 96 (1989) 437-473, aldaar 446-447.

Barockfabrik: Tuchfabrik Gotthard Startz, later Tuchfabrik J.A. Bischoff, Löhergraben 22. Fotocollectie N.Gilson.

domsverandering en hergroepering van bestaande ondernemingen zijn karakteristiek voor de Akense textielbranche in deze periode. In 1851 blijkt de fabrikant J.A. Bischoff bezitter te zijn van de vroegere fabriek van Startz. Hij vroeg toen vergunning aan voor de plaatsing van twee nieuwe stoomketels.⁵ Na de stillegging van de laatste hier werkende textiel fabriek in het begin van de jaren 1970, werd de afbraak van het hele fabriekscomplex overwogen. Na uitvoerige debatten kon worden bereikt dat dit oudste nog bestaande Akense fabrieksgebouw behouden bleef. Hoewel de nevengebouwen werden afgebroken, kon voor het hoofdgebouw een nieuwe bestemming worden gevonden met een café, een poppentheater en een depot van het stadsarchief. In januari 1982 was de verbouwing voltooid.

Het gebouw aan de *Templergraben* 86 staat symbool voor de ontwikkelingsgeschiedenis van een in het midden van de negentiende eeuw opgerichte Akense lakenfabriek. In 1841 vroeg de firma *N. Marx & Lippmann* vergunning om op dit perceel een ververij in te richten. Vier jaar later kreeg zij toestemming om een stoomketel voor een spinnerij te plaatsen. Geleidelijk breidde het bedrijf zich verder uit en uit de oorspronkelijke gespecialiseerde ververij groeide een volledig geoutilleerde lakenfabriek, waarin alle productie-onderdelen werden uitgevoerd van de bewerking van de ruwe wol tot aan de afwerking van het geweven laken. In 1861 werd het bedrijf *Marx & Söhne* opgericht – later de firma *Marx &*

⁵ Stadtarchiv Aachen, Gewerbe- und Handelssachen, nr. Gh 4-174.

Tuchfabrik Marx & Auerbach, Templergraben 86. Fotocollectie N.Gilson.

Auerbach, die opdracht gaf tot de bouw van het nieuwe gebouw. Dit gebouw in classicistische stijl, voorzien van bakstenen pilasters en natuurstenen kapitelen is een voorbeeld van de talrijke fabrieken die in de negentiende eeuw op terreinen van de vroegere binnenste verdedigingswerken, de Barbarossamuur, ontstonden. Karakteristiek voor de industriële bouwwerken van deze periode is de verankering van verdiepingvloeren om het gebouw te stabiliseren, die goed herkenbaar zijn aan de grote schotelvormige ijzeren schijven op de buitenmuren. Architect was vermoedelijk de stadsbouwmeester Friedrich Ark, die van 1839 tot 1876 als zodanig in Aken werkzaam was.⁶ In de Tweede Wereldoorlog werd het oorspronkelijk in twee vleugels gebouwde complex beschadigd, maar het bleef toch grotendeels intact. Tussen 1955 en 1958 voerde de overheid een verbouwing door. De linkervleugel en het grootste deel van de achterste dwarsbouw werden afgebroken en het resterende deel gerestaureerd. Tegenwoordig zijn hier delen van de administratie van de RWTH ondergebracht.

Een andere, evenzeer typische ontwikkeling heeft het fabrieksensemble aan de *Charlottenstraße* 14 doorgemaakt. De grondleggers Alfred Ritz en Conrad Vogel begonnen in 1859 eerst in gehuurde fabrieksruimten in de Akense binnenstad -

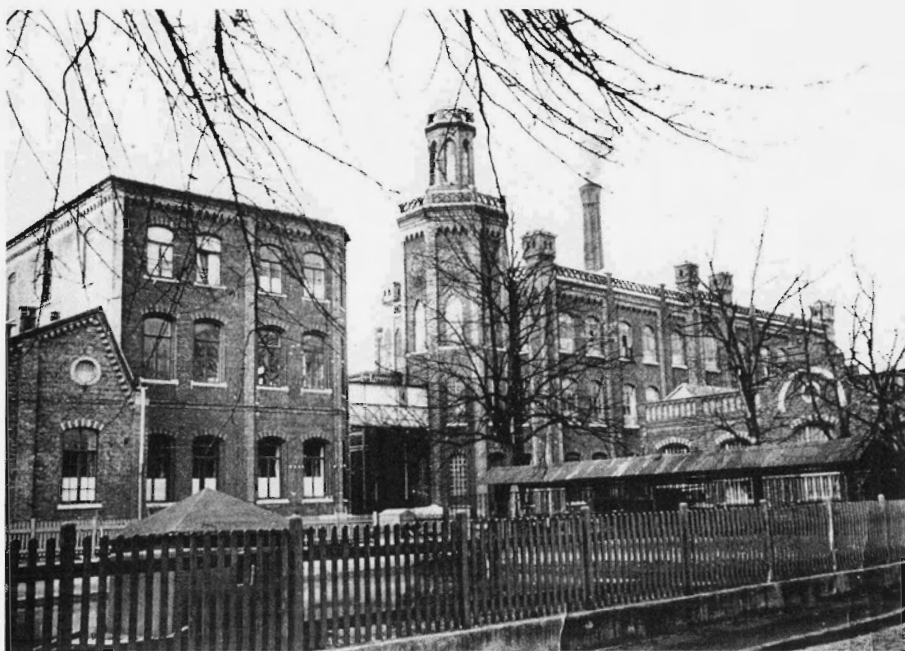
⁶ Meyer, 'Bericht über die Denkmalpflege', 445-446; Dieter Spiegelhauer, 'Fabrikbau. Nutzbau - Zweckbau - Industriearchitektur', in: Eduard Trier en Willy Weyres, *Kunst des 19. Jahrhunderts im Rheinland. Bd. 2. Architektur II. Profane Bauten und Städtebau* (Düsseldorf 1980) 287-328, aldaar 312-313; Ingeborg Monheim, *Aachen. Ein Stadtführer* (Aachen 1978) 113-114.

Tuchfabrik Aachen AG (voorheen Tuchfabrik Ritz & Vogel, sinds 1889 Tuchfabrik Süskind & Sternau), Charlottenstraße 14. Fotocollectie N.Gilson.

op de *Franzstraße* - met de lakenfabricage. Nadat zij daar voldoende kapitaal hadden bijeengebracht, vestigden zij hun eigen fabriek 'voor de stadspoort'. De terreinen in het toenmalige uitbreidingsgebied aan de rand van de wijk Frankenberg waren tot het begin van de jaren 1870 nog grotendeels onbebouwd. Als ontwerper en technisch adviseur konden beide ondernemers Otto Intze inschakelen, professor in de bouwkunde en de waterbouw aan de nieuw opgerichte Akense *Technische Hochschule*. Een bijzonderheid van Intzes constructie is de thans nog aanwezige achthoekige trappentoren, een soort herkenningsteken van *Charlottenstraße 14*. Hij leidde naar het daarnaast gelegen bouwwerk (afbeelding op p. 62), dat tegenwoordig niet meer bestaat. De trappentoren dankt zijn bestaan aan een overheidsvoorschrift, dat lakenfabrieken vanwege het grote brandgevaar een vluchtweg buiten het eigenlijke fabrieksgebouw moesten hebben. De wenteltrap had een binnenste holle kern die tegelijk dienst kon doen om de brandslangen van de brandweer omhoog te trekken om aldus een eventuele brand ook van bovenaf te kunnen bestrijden. De trappentoren in de *Charlottenstraße* is het laatst overgebleven exemplaar van dit bouwtype - dat ook als 'Intze-toren' bekend staat. In architectonisch opzicht zijn verder nog bijzonder de hallen met de opvallende zaagtanddaken, de zogenaamde sheddaken. Die kwamen sinds het midden van de negentiende eeuw in Engeland op en verbreidden zich na de jaren 1870 ook in Duitsland. Dit soort hallen - die het voordeel hadden dat er veel licht binnenviel - werden echter alleen buiten de stad

Tuchfabrik Aachen AG. Oude situatie. Fotocollectie N.Gilson.

gebouwd, omdat alleen daar voldoende goedkope bouwgrond beschikbaar was voor de uitgestrekte constructies.

Voor de energievoorziening van de fabriek diende een eigen stoomcentrale met een stoommachine en twee stoomketels, die door de Akense firma Jacques Piedbœuf geleverd werden. De zware werktuigen en machines konden pas in 1874 naar hun plek worden getransporteerd, toen de latere *Charlottenstraße* voldoende was bestraat en als verkeersverbinding kon dienen. Na de dood van beide oprichters werd de fabriek sedert 1881 door nieuwe eigenaars beheerd, de lakenfabrikanten Sigmund Sternau en Albert Süskind. Anders dan de meeste van de ongeveer tachtig Akense textielondernemingen werd de firma in een naamloze vennootschap omgezet onder de naam *Tuchfabrik Aachen, vorm. Süskind & Sternau, Aktiengesellschaft*.⁷ De onderneming produceerde tot 1952, toen zij in de eerste naoorlogse crisis van de lakenindustrie failliet werd verklaard. Het oude gebouw, waarin zich de spinnerij en delen van de appretage bevonden, werd bij een grote brand op 22 oktober 1958 tot op de fundamenten verwoest. De overgebleven bouwwerken op het fabrieksterrein werden in de jaren 1980 gerenoveerd. De shedhallen worden tegenwoordig als opslagruimte

⁷ Meyer, 'Bericht über die Denkmalpflege', 453-455; Hans-Karl Rouette, *Aachener Textil-Geschichte(n) im 19. und 20. Jahrhundert. Entwicklungen in Tuchindustrie und Textilmaschinenbau der Aachener Region* (Aachen 1992) 333.

gebruikt; de vroegere wol- en lakenmagazijnen en de appretage- en administratiegebouwen herbergen verschillende ondernemingen.

De naaldenindustrie

Na de textielindustrie was de naaldenfabricage de tweede belangrijke industrietak in Aken. Omstreeks 1900 bestonden er in Aken 29 naaldenfabrieken met meer dan 4.000 werknemers. Dat was circa 50 procent van alle in de Duitse naaldenindustrie werkzame personen. Terwijl in 1914 22,7 procent van de Akense industriële beroepsbevolking werkzaam was in de textielindustrie, vond acht procent werk in de vervaardiging van naalden.⁸ De naaldenproductie had zich in Aken sinds de vroege zeventiende eeuw tot een bloeiende bedrijfstak ontwikkeld. In de achttiende eeuw kan men reeds van vroegkapitalistische productievormen spreken, waarbij de verschillende bedrijven van de stad en vooral van de omgeving in een strakke organisatie waren verenigd. Daardoor konden de strenge gildebepalingen van Aken worden omzeild. De bloei van de productie in de achttiende eeuw legde de grondslag voor de opkomst van Aken als belangrijkste vestigingsplaats van de naaldenindustrie in Duitsland in de late negentiende en vroege twintigste eeuw.⁹ In de periode tussen 1830 en 1850 ontwikkelde de Akense naaldennijverheid zich tot een fabriekmatige industrie. In die tijd werden nieuwe, in Engeland ontwikkelde machines ingevoerd, waarmee de volgende stappen in de fabricage – naast het slijpen en het polijsten – gemechaniseerd konden worden. De Burtscheidse – de buurgemeente Burtscheid werd pas in 1897 geannexeerd – naaldenfabrikant Philipp Heinrich Pastor deed in 1831 een belangrijke uitvinding, de *Exhaustor*, een instrument om door middel van lucht het metaalstof af te zuigen dat vrijkwam bij het slijpen van de naalden en dat tot dan toe ernstige schade aan de gezondheid van de arbeiders had toegebracht.¹⁰

De naaldenproductie beleefde een grote opbloei toen de vraag naar machinaal naalden na 1860 enorm toenam als gevolg van de uitvinding van de naaimachine. De Akense ondernemingen, waaronder als eersten de firma's *Friedr. Schumacher*, *Steph. Beissel sel. Wwe. & Sohn* en *Leo Lammertz*, specialiseerden zich in de vervaardiging van dit type naalden. Daarop volgde de oprichting van een golf van nieuwe firma's met moderne uitrusting, die bovendien ook de fabricage van speciale naalden zoals grammfoon- en chirurgische naalden ter hand namen. De bedrijfstak ontwikkelde zich tot een uitgesproken exportindustrie.

⁸ Klaus Redmer, *Die Aachener Nadelindustrie in ihrer Entwicklung seit dem ersten Weltkrieg. Prüfungsarbeit für das Lehramt an Realschulen* (Aachen 1964) 40-41; Michael Klöcker, *Die Sozialdemokratie im Regierungsbezirk Aachen vor dem 1. Weltkrieg. Funde und Befunde zur Wilhelminischen Ära unter besonderer Berücksichtigung der Vorkriegsjahre* (Wentorf en Hamburg 1977) 40.

⁹ Clemens Vogelsang, *Die Aachener Nadelindustrie. Beiträge zur Geschichte ihrer Entwicklung. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Hohen philosophischen Fakultät der Großherzoglich Badischen Ruprecht-Karls-Universität in Heidelberg* (Heidelberg 1913) 19-20, 32-44; Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 186; *Deutschlands Städtebau*. Aachen, 115; Meyer, 'Gewerbe im Mittelalter', 225.

¹⁰ Vogelsang, *Aachener Nadelindustrie*, 65-66.

Rheinische Nadelfabriken A.-G., Reichsweg 19 - 42. Fotocollectie N.Gilson.

Conjuncturele afzetproblemen en overproductie leidden na 1900 tot een concentratiebeweging.¹¹ Drijvende kracht achter dit concentratieproces werd de in 1872 in Aken gevestigde *Rheinische Nadelfabriken A.-G.* Door de overname van een groot aantal naaldenfabrieken in Aken, Westfalen en Thüringen ontwikkelde dit bedrijf zich tot 1922 tot de belangrijkste onderneming in de Duitse naaldenindustrie.¹² In 1920 werden in het oosten van Aken nieuwe centrale productieruimten gebouwd. In 1925 ontstond het in bovenstaande afbeelding getoonde administratiegebouw, waar het wereldwijd opererende bedrijf - als *Rhein Nadel Maschinennadel GmbH* - tegenwoordig nog steeds zetelt.

De kaardenindustrie

Kaarden – preciezer: kaardbeslag – zijn op leren of geweven stroken dicht naast elkaar geplaatste draadhaakjes, die worden gebruikt voor het kaarden, dat wil zeggen het ontwarren en in de gelijke richting strijken en richten van de woldraden vóór het spinnen. Het kaardbeslag werd op grote trommels van de kaardmachines – of simpelweg kaarden – gespannen, waarmee een vlies uit de wol werd gemaakt dat de spinnerijen als grondstof gebruikten. De vervaardiging van kaardbeslag en van kaardmachines is daarmee een typische toeleveringsindustrie van de spinnerijbedrijven en de gehele lakenproductie.

¹¹ Ibidem, 67-68, 76-78.

¹² Arthur Katz-Foerstner, *Deutsche Handels- und Industriestädte. Industriebezirk Aachen. Aachen - Düren - Stolberg - Eschweiler* (Berlijn-Halensee 1921) 70; *Deutschlands Städtebau. Aachen*, 198.

Voorbeelden van kaardbeslag. Fotocollectie N.Gilson.

Kaardenmakers waren er in Aken vermoedelijk al in de zestiende eeuw; er is een gildekeur bekend uit het jaar 1636. De kaarde gold als het subtielste instrument van de gehele wolmanufactuur en daarom werd op de vervaardiging ervan toezicht gehouden door het Akense wolambacht, het gilde van de lakenproducenten. Tot het begin van de achttiende eeuw was het kaardenmakersambacht in Aken niet tot veel in staat, want het wolambacht betrok zijn kaarden vaak van buiten, vooral uit Maastricht en Verviers, hoewel dat door de raad was verboden.¹³ De bloei van de kaardenproductie in Aken sedert het begin van de negentiende eeuw gaat terug op Ambrosius Dubusc, die tot het Franse leger behoorde, en die zich na 1814 in Aken vestigde. Hij richtte een werkplaats in voor de vervaardiging van kaarden en deed pogingen het snijden, buigen en verankeren van de draadhaakjes op de draagband te mechaniseren.¹⁴

Een belangrijke impuls verkreeg deze bedrijfstak door de werktuigbouwer Johann Uhle, die in 1839 met financiële steun van een Akense kaardenfabrikant een speciale fabriek voor de bouw van kaardenzetmachines oprichtte. Na langdurige pogingen gelukte het hem in 1862 de toen op de markt verkrijgbare kaardenzetmachines beslissend te verbeteren. Met behulp van deze machine

¹³ Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 148, 193-194.

¹⁴ *Aachen im 19. Jahrhundert. Die Zeit der Frühindustrialisierung. Stadtgeschichtliches Museum Burg Frankenberg, Aachen* (Aachen 1991) 38; Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 194.

kon het duurste en moeilijkste deel van de kaardenfabricage, het met de hand snijden, buigen en inzetten van de draden op de leren banden, zodanig worden geautomatiseerd, dat er een uitstekende kwaliteit kaardbeslag ontstond. Sindsdien ontwikkelde Aken zich tot de belangrijkste vestigingsplaats van de kaardenindustrie in Duitsland. Omstreeks 1900 waren zeven van de in totaal zestien Duitse kaardenfabrieken in Aken gevestigd. In 1914 waren hierin 279 arbeiders werkzaam, die zo'n zestien procent van de totale wereldkaardenproductie verzorgden.¹⁵ Sedert de jaren 1920 ging deze industrietak geleidelijk in betekenis achteruit. De laatste Akense kaardenfabriek, *Eduard Schwartz G.m.b.H.*, sloot in 1988.

De kaardenfabriek *Cassalette & Cie.* werd in 1822 door de uit Dolhain (België) naar Aken getrokken Peter Joseph Cassalette opgericht. Later werd zij door zijn zoon Jakob Josef Cassalette (1812-1884) en dan door diens zoon Eduard (1840-1891) voortgezet. Na het failliet van de onderneming en de dood van Eduard Cassalette werd de fabriek in 1906 door de firma *A.G. Herman* overgenomen. Sindsdien heette de onderneming *Aachener Kratzenfabriken Cassalette & Cie. - A.G. Herman G.m.b.H.* Het bedrijf werd de grootste Akense kaardenfabriek; in 1914 werkte hier meer dan een derde van alle in de Akense kaardenindustrie werkzame personen.¹⁶ De firma vervaardigde niet alleen kaarden voor de wolindustrie, maar ook speciale producten voor spinnerijen van fijne pacowol en katoen, voor de asbestproductie, voor de jute- en hennepspinnerij, voor de sigarettenindustrie, voor het polijsten van naalden, en voor de fabricage van vilten hoeden.¹⁷

Minstens zo interessant als het fabrieksgebouw is het woonhuis van Cassalette, dat - in tegenstelling tot de fabriek - behouden bleef. Net als vele andere Akense fabrikanten bouwde Edmund Cassalette een representatieve villa. In 1890 gaf hij de architect Eduard Linse opdracht tot de bouw van een prachtig huis in de Akense *Wilhelmstraße*, dat gemodelleerd was naar de *Bibliotheca San Marco* in Venetië. De buitenwoning schitterende vormgeving van de villa droeg er mede toe bij dat de onderneming aan het eind van de jaren 1890 failliet ging. Het gebouw werd daarop verworven door de stad Aken en verbouwd tot museum voor de kunstverzameling van de Akense bankier Barthold Suermondt. Tegenwoordig is hier het *Suermondt-Ludwig-Museum* gevestigd.¹⁸

¹⁵ Gertrud Böhle, *Die Aachener Kratzenindustrie. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn* (Bonn 1921) 70; Albert Kern, "Die Kratzenindustrie", in: *Festschrift zur XXXVI. Hauptversammlung des Vereins Deutscher Ingenieure* (Aachen 1895) 136-159, aldaar 148-150; *Aachen im 19. Jahrhundert*, 38; Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 194.

¹⁶ *Ibidem*, 194-195.

¹⁷ *Deutschlands Städtebau. Aachen*, 159-161.

¹⁸ Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 194-195; Monheim, *Aachen*, 135-136.

De machinefabrieken

De Akense machinefabrieken zijn een 'kind' van de industriële revolutie. In de eerste decennia na 1800 werden speciale machines voor de mechanisering van bepaalde onderdelen van de productie in de regel in de fabrieken zelf ontwikkeld en vervaardigd. Zo ontstond er in Aken in het bedrijf van de naaldenfabrikant Jecker in 1805 een machine voor het maken van spelden, en de lakenfabrikant Xavier Kuetsgens stelde een jaar later in zijn fabriek een machine voor het ruwen van kasjmierwol op. Speciale machines voor de spinnerij – bijvoorbeeld de 'wolf' van Cockerill, een machine voor het mechanisch ontklitten van wol – werd reeds kort na 1800 aan Aken geleverd uit de fabriek van Cockerill in Verviers, die later naar Seraing bij Luik werd verplaatst.¹⁹

Na 1815 bevorderde de Pruisische regering de mechanisering doordat zij machines uit het buitenland aanschafte en die aan de toen belangrijkste fabrikanten ter beschikking stelde onder voorwaarde dat zij voor het onderhoud zouden zorgen en ze aan alle binnenlandse geïnteresseerden zouden tonen. Ook Akense fabrikanten profiteerden van deze maatregel. In dit kader ontstond er een hele reeks kleinere werkplaatsen, die zich vooral met de reparatie van machines bezighielden. De hier werkzame technici maakten zich daarbij een omvangrijke kennis eigen van de verschillende soorten machines. Op deze basis ontstond vanaf de late jaren 1820 in Aken de machinebouw als zelfstandige bedrijfstak om zich daarna stormachtig te ontwikkelen. In de jaren 1830 werden in Aken tien belangrijke machinefabrieken opgericht, waaronder de stoomketelfabrieken van Prosper Dupuis en van Jacques Piedbœuf.²⁰

Toen de concurrentie in de branche gedurende de jaren 1870 harder werd, konden de Akense machinefabrieken overleven door zich te concentreren op hoogwaardige en speciale producten voor de plaatselijke en regionale industrie. In het bijzonder werden machines vervaardigd voor de mijnbouw, voor de textiel-, naalden-, kaarden- en lederindustrie, voor de chemische en voor de suikerindustrie. De twee Akense stoomketelproducenten leverden tot in de jaren 1920 aan een groot deel van de Akense fabrieken. Met de achteruitgang van veel Akense productiebedrijven verloor ook de machine-industrie aan betekenis. Door verdere specialisering, hoge kwaliteitsstandaarden en een sterkere oriëntatie op de export hebben verschillende Akense bedrijven in deze branche hun positie tot op heden kunnen behouden.²¹

¹⁹ Carl Ahn, *Die Entstehung der Aachener Maschinenindustrie in der napoleonischen Zeit und ihre weitere Entwicklung bis zum Jahre 1871* (Köln 1922) 19; Hans-Karl Rouette, "Der historische Umbruch der Aachener Tuchherstellung vom Handwerk zur Industrie"; in: Gerhard Fehl, Dieter Kaspari-Küffen en Lutz-Henning Meyer, *Mit Wasser und Dampf ... Zeitzeugen der frühen Industrialisierung im Belgisch-Deutschen Grenzraum* (Aachen 1991) 172-173, aldaar 172; Klara van Eyll, 'Der Aachener Wirtschaftsraum in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts', in: *125 Jahre VDI. Aachener Bezirksverein 1856-1981* (Aachen 1981) 97-114, aldaar 103-104.

²⁰ Ahn, *Aachener Maschinenindustrie*, 25.

²¹ *Ibidem*, 41.

Neumann & Esser GmbH & Co. KG²², Süstergasse 11 (tegenwoordig Gläßenstraße). Fotocollectie N.Gilson.

Oprichter van de machinefabriek *Neumann & Esser* was Johann Leonhard Neumann, de zoon van een wever, die in Eupen het koperslagershandwerk had geleerd en die omstreeks 1821 in Aken samen met kopersmid Wilhelm Bilstein de firma *Neumann & Bilstein* oprichtte. Vijf jaar later ging hij zelfstandig verder met een eigen werkplaats. De nieuwe firma die Johann Leonhard met zijn broer Friedrich August op 1 mei 1829 in de Akense binnenstad – in de *Kleinmarschierstraße* – opende onder de naam *Gebr. Neumann* kon profiteren van de opbloei van de machinebouw in deze periode. Zij hielden zich hier vooral bezig met de reparatie van machines. Na het vertrek van zijn broer ging Johann Leonhard in de herfst van 1830 met de in de regio beroemde machinebouwer Peter Lambert Daelen samenwerken. Met hem richtte hij de machinefabriek *J.L. Neumann & Cie* op. Toen Daelen enkele maanden later overleed, trad de zwager van Johann Leonhard, Theodor Esser, in de zaak. Sinds 1844 werkte de firma onder de naam *Neumann & Esser*.²³ De productie was met name op de levering aan textiel fabrieken gericht; er werden vooral scheer-, ruw- en decateermachines en ook hydraulische persen geproduceerd. Ook hydraulische pompen en brandweerinstrumenten stonden op het programma en er werden zelfs klokken gegoten. De onderneming maakte naam met de productie van staande stoommachines (balansmachines), die vooral bij de ontwatering in de mijnbouw werden ingezet.

²² Ingrid Bauert-Keetmann, *125 Jahre Neumann & Esser Maschinenfabrik Aachen. 1830 - 1955* (Mönchengladbach 1955); Katz-Foerstner, *Deutsche Handels- und Industriestädte*, 77-78.

²³ Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 162; Stadtarchiv Aachen, Gewerbe- und Handelsachen, nr. Gh. 4-52.

In deze periode stond het fabriekscomplex – net als de lakenfabriek *Marx & Auerbach* – op de inmiddels niet meer functionerende binnenste verdedigingsring om de stad, op een perceel grond aan de *Hirschgraben*. Net als bij vele andere in de binnenstad gelegen bedrijven was verdere expansie wegens plaatsgebrek hier niet mogelijk. Bovendien verscherpte de overheid in de jaren 1870 en 1880 de milieueisen en ontstond er steeds meer kritiek op uitbreiding van de industrie in de binnenstad. Daarom werd de onderneming in 1888 verplaatst naar een locatie ‘voor de *Ponttor*’ aan de tegenwoordige *Clafsenstraße*, die toen buiten de stad lag. Met name de Dürense papierfabrikant Felix Heinrich Schoeller stelde omvangrijke investeringsmiddelen ter beschikking voor de opbouw van het fabriekscomplex. De onderneming bleef een middelgroot familiebedrijf. In 1922 waren er 200 arbeiders en beambten werkzaam. De fabriek had een eigen elektriciteitscentrale en een eigen aansluiting op de spoorwegen.

In de Tweede Wereldoorlog bleef het in 1888 gebouwde administratiegebouw – zichtbaar in het midden van de afbeelding hiernaast – grotendeels intact, terwijl de fabrieksgebouwen ernstig werden beschadigd.²⁴ Naast de bouw van stoommachines specialiseerde de onderneming zich in de bouw van mijnbouw- en transportmachines – bijvoorbeeld compressoren en transportinrichtingen – en van vacuümpompen voor de chemische en de suikerindustrie.²⁵ Tegenwoordig is het bedrijf een van de meest vooraanstaande producenten in de sfeer van de compressie- en verkleiningstechniek ter wereld. In de jaren 1960 werd de zetel verplaatst naar Übach-Palenberg. De leegstaande gebouwen werden verbouwd ten behoeve van de technische bedrijven van de *RWTH-Aachen*.

De machinefabriek van Johann Uhle is al genoemd in samenhang met de kaardenindustrie. De werktuigbouwer Johann Uhle was in de jaren 1820 meester in de machinefabriek *Stiel & Co.* in Aken en richtte in 1839 een eigen werkplaats op. Na langdurige experimenten ontwikkelde hij uit de kaardenzetmachines volgens Frans en Engels-Amerikaans ontwerp een nieuw type, dat in 1862 op de markt kwam en zeer succesvol werd. Dankzij deze machine werd Aken het belangrijkste centrum voor de productie van kaarden op het Europese continent. De in de binnenstad – eveneens in de buurt van de vroegere Barbarossaring – gelegen fabriek werd in twee fasen uitgebreid. Het op de volgende afbeelding zichtbare achterste gedeelte met vier verdiepingen ontstond tussen 1885 und 1890.

Omstreeks 1900 raakte de firma in moeilijkheden en in 1904 ging zij failliet. De kwaliteit van de machines moet buitengewoon hoog zijn geweest. Toen in 1988 de laatste Akense kaardenfabriek – *Ed. Schwartz GmbH* – zijn deuren sloot, waren daar nog zetmachines uit de vroegere fabriek van Uhle aanwezig, die ten minste bijna negentig jaar zonder problemen in bedrijf waren geweest.²⁶ Na het

²⁴ Stadtarchiv Aachen, Stadtausschuss (Altablage), nr. 5428/17.

²⁵ *Deutschlands Städtebau. Aachen*, 188.

²⁶ Ahn, *Aachener Maschinenindustrie*, 60; Eduard Schultz, *Die Aachener Maschinenindustrie in ihrer Entwicklung von der Gründung des Deutschen Reiches 1871 bis zum Ausbruch des Weltkrieges 1914. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde an der wirtschafts- und sozialwissenschaftlichen Fakultät der Universität Köln (Köln 1924)* 72-73; Böhle, *Aachener Kratzenindustrie*, 64-65.

Maschinenbauanstalt Joh. Uhle G.m.b.H., Königstr. 29. Fotocollectie N.Gilson.

faillissement werden de gebouwen aan verschillende kleinere bedrijven verhuurd. Het gebouwencomplex werd in de jaren 1970 gerestaureerd en tot woningen en ateliers verbouwd.

De chemische industrie-zeepfabrieken

In de chemiebranche ontstonden in Aken geen grote bedrijven, hoewel de voorwaarden daarvoor gunstig waren. De oorsprong van de weinige chemische bedrijven ligt in de toelevering voor de lakenproductie. Er werden voornamelijk verf en textielzeep vervaardigd. Een van de Akense chemici was Fritz Henkel, die in 1874 in Aken de verf- en lakhandel *Henkel & Strebel* oprichtte. Samen met Moritz Honigmann, de bedrijfsleider van de *Chemische Fabrik Rhenania* in Stolberg, werd onderzoek gedaan op het gebied van de sodafabricage. Bij deze activiteiten ontwikkelde Henkel het idee om op basis van het sodaprocédé een wasmiddel te maken. Dit leidde uiteindelijk tot de ontwikkeling van bleeksoda. Voor de productie daarvan richtte Henkel in 1876 in Aken de firma *Henkel & Co.* op, maar hij verplaatste dit bedrijf al in 1878 naar Düsseldorf.²⁷

Dit lot is symptomatisch voor verschillende grote industriële ondernemingen, die in de negentiende eeuw in de regio Aken werden opgericht. Naast Hoesch, wiens eerste walserij in Lendersdorf bij Düren werd gebouwd, en Poensgen, belangrijke ijzerproducenten uit de Eifel uit de vroege negentiende eeuw, behoorde ook Thyssen tot de bedrijven, die sterk opbloeden na hun ver-

²⁷ Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 296.

Aachener Chemische Werke für die Textilindustrie GmbH, Aachen-Laurensberg, Rathausstraße 10.
Fotocollectie N.Gilson

plaatsing naar het qua verkeersligging beter geschikte industriegebied aan Rijn en Ruhr.²⁸

Een markant fabrieksgebouw op het gebied van de chemische industrie kon worden behouden. Oorspronkelijk was dit een zeepfabriek, waarvan er in Aken meer zijn geweest, die voornamelijk industriezeep voor de textielindustrie produceerden. Er werd zeep voor het wassen van de wol gemaakt, voor het vollen en ook de zogenaamde marseillezeep voor de zijdenijverheid. In 1913 werd de onderneming overgenomen door de *Aachener Chemische Werken*. Na bijna veertig jaar te hebben geproduceerd, werd de fabriek in het begin van de jaren 1950 verkocht aan *Dynamit Nobel* en in 1958 gesloten. Het gebouw stond meer dan dertig jaar leeg en werd ongeveer tien jaar geleden verbouwd tot bedrijfsgebouw, waarin ook een restaurant en een wijnhandel zijn ondergebracht.²⁹

De Akense grootindustrie - hoogovenbedrijf Rothe Erde en wagonfabriek Talbot

Verreweg het grootste deel van de Akense ondernemingen heeft de overgang naar grootindustriële organisatievormen - zoals elders in Duitsland tussen 1870

²⁸ Lutz Hatzfeld, 'Reinhard Poensgen und Albert Poensgen', in: *Neue Deutsche Biographie* 20 (Berlin 2001) 568-569; Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 347-349; Erwin Klein, 'Pioniergeist am Aachener Dreiländereck. Wegbereiter der deutschen Wirtschaft'; *Aachen. Bilder und Berichte Heft 2* (1960) 29-34.

²⁹ Homepage des HisTech e.V. Verein für regionale Technik-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte: http://www.histech.org/00004_00007_seife.htm.

en 1914 in de ijzer- en staalindustrie, de elektrotechnische industrie, de zware chemie of de zware machinebouw - niet meegemaakt. De Akense industrie bleef grotendeels bestaan uit middelgrote familiebedrijven. Begrippen als fordisme, lopendebandwerk, taylorisme, horizontale of verticale concentratie, zijn in het algemeen niet van toepassing op de industriële ontwikkeling in de stad, maar er zijn enkele uitzonderingen. De volgende twee ondernemingen in de ijzer- en staalindustrie en in de metaalbewerking kunnen tot de grootindustrie worden gerekend. In de eerste plaats kan hier de staalfabriek en walserij *Rothe Erde* worden genoemd, dat voor de Eerste Wereldoorlog met soms bijna 5.000 werknemers de grootste onderneming in Pruisen aan deze zijde van de Rijn was. Het bedrijf werd in 1846 opgericht door verschillende Akense ondernemers uit de stoomketel-, wagon- en machinebouw, onder meer Jacques Piedboeuf, Johann Hugo Talbot, Johann L. Neumann en Theodor Esser. Achtergrond waren de prijsstijgingen voor staalproducten als gevolg van de spoorwegboom, waarin de ondernemers aanleiding zagen een eigen walserij voor de vervaardiging van halffabrikaten voor hun eindproducten op te richten.

Onder de naam *Piedboeuf & Co., Aachener Walz- und Hammerwerk oHG* begon de nieuwe onderneming op 11 mei 1847 te produceren, maar een jaar later werd zij als gevolg van de revolutionaire onlusten van 1848 weer gesloten. Vervolgens lag het bedrijf tot 1853 stil. In dat jaar kwam de intussen in een commanditaire vennootschap omgezette onderneming onder de naam *Karl Ruetz & Co.* weer in bedrijf. Deelnemers waren twee ondernemingen in de ijzerindustrie, *Leopold Schoeller & Söhne* en *Eberhard Hoesch & Söhne*, en daarnaast de bankinstellingen van Rath in Keulen en Duisburg, die het bedrijf van nieuw kapitaal voorzagen. Door de economische crisis van 1858 kwam de onderneming opnieuw in een moeilijke situatie terecht. In 1860 raakte zij als gevolg van meningsverschillen tussen de deelnemers in liquidatie. In 1861 nam een nieuwe commanditaire vennootschap onder de naam *J. Talbot & Co.* het bedrijf over. Vier jaar later, op 22 oktober 1864, werd het bedrijf omgezet in een naamloze vennootschap onder de naam *Aachener Hütten-Aktien-Verein (AHAV)*.³⁰

Het zwaartepunt in de fabricage vormden gewalste staalproducten, die tot spoorstaven en bevestigingsmateriaal werden verwerkt. Dit bevestigt de stelling dat de uitbouw van het spoorwegnet als stuwende sector sinds de jaren 1850 een sterke impuls heeft gegeven aan de ontwikkeling van andere economische sectoren.³¹ Het grootste deel werd in de regio Aken en in het gebied van de Duitse *Zollverein* afgezet, een klein deel ook geëxporteerd. In het begin van de jaren 1870 daalde de productie als gevolg van mismanagement. In de balans van 1874 moest een verlies van circa 43 procent van het totale aandelenkapitaal worden geboekt. Na ontslag van de directeur werd een nieuwe bedrijfsleiding

³⁰ Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 166-167; Wilhelm Rabius, *Der Aachener Hütten-Aktien-Verein in Rothe Erde 1846-1906. Die Entstehung und Entwicklung eines rheinischen Hüttenwerks* (Jena 1906) 18-20.

³¹ Wolfgang König en Wolfhard Weber, *Netzwerke. Stahl und Strom. 1840 bis 1914*. Propyläen Technikgeschichte 4 (Berlin 1990) 171-173.

aangesteld, bestaande uit economisch directeur Adolf Kirdorf en de staalexpert Jules Magéry als technisch directeur. Met gedeeltelijke sluiting en ontslagen – het aantal arbeiders daalde van 800 in 1874 tot 550 een jaar later – werd een sanering doorgevoerd. De uitrusting van de fabriek werd volledig gemoderniseerd.³²

Na deze wisselende aanvangsjaren begon in 1879 het echte succesverhaal van het bedrijf. Aan de basis lag het nieuwe Engelse Thomasstaal-patent, dat de onderneming als een van de eersten in Duitsland had verworven. Bezitters van het Thomaspatent in Duitsland waren de *Hörder Verein* en de *Rheinische Stahlwerke*, die het patent tegen een eenmalige betaling van 90.000 mark en een bedrag van 2,5 mark per ton geproduceerd staal afstonden tot aan de afloop van het patent in het jaar 1894. In 1878 was het de Engelse chemicus Thomas gelukt de voor de staalproductie gebruikte Bessemer-converter in plaats van kiezelzuur met een vuurvaste basische bekleding te voorzien en het ijzer door toevoeging van kalk te ontdoen van fosfor. Daarmee kwam een procédé ter beschikking waarmee ijzererts uit Luxemburg en de Lotharingse Minette goedkoop kon worden verwerkt. De gunstige verkeersligging van Aken voor het transport van het Luxemburgse ruwijzer bood een bijzonder voordeel, waarmee de verhoogde kosten van de licentie voor het gebruik van het patent konden worden gecompenseerd.³³

Het tot dan toe in *Rothe Erde* gebruikte procédé om staal te produceren, het zogenaamde puddelen, werd geleidelijk vervangen door het Thomas-procéde en in 1895 geheel verlaten. Bij het steeds stijgende ijzerverbruik in het binnenland, mede in verband met de ontwikkeling van de elektrotechnische industrie en de machinebouw, kon de AHAV uitgroeien tot het leidende Thomasstaalbedrijf in Duitsland. Door de hoge kwaliteit van het geproduceerde materiaal kon ook het vooroordeel tegen het Thomasstaal geleidelijk worden overwonnen. Sinds de jaren 1890 won ook de export aan betekenis; vooral in jaren met een zwakke conjunctuur in het binnenland kon die stijgen tot bijna dertig procent van de totale productie. De belangrijkste exportgebieden waren Engeland, Noord-Amerika (waaronder Canada), en in kleinere hoeveelheden Spanje, België, Noorwegen en Zweden.³⁴

In deze periode ontstond er een trend om grote ondernemingen verticaal te integreren door de combinatie van hoogovens en staalbedrijven. Daardoor werd een groot deel van de ijzererts- en ruwijzerproductie uit de markt gehaald. De geïntegreerde ondernemingen beschikten over eigen kolenmijnen, meestal ook eigen ertsmijnen; zij produceerden zelf ruwijzer en staal, verwerkten die tot half- en eindproducten van staal, en bovendien deels ook tot machines, mechanische apparaten of voertuigen. Voorbeelden van zulke ondernemingen zijn *Krupp* en de *Gutehoffnungshütte*. Om de concurrentie met deze 'gemengde'

³² Rabius, *Aachener Hütten-Aktien-Verein*, 25-46.

³³ A. Ledebur, *Handbuch der Eisenhüttenkunde. III. Das schmiedbare Eisen und seine Darstellung* (Leipzig 1900) 913; Rabius, *Aachener Hütten-Aktien-Verein*, 55.

³⁴ Rabius, *Aachener Hütten-Aktien-Verein*, 76-80.

bedrijven vol te kunnen houden, kon de AHAV zich niet aan deze ontwikkeling onttrekken. Met de verwerving van de *Luxemburger Hochöfen-Aktiengesellschaft* in Esch-sur-Alzette in 1892 deed de AHAV de eerste stap in deze richting. De productie van het Luxemburgse bedrijf kon echter maar een deel van de ruwijzerbehoefte dekken, zodat in de volgende tien jaar een begin werd gemaakt met de verdere uitbreiding van het bezit aan mijnen en hoogovens. Daarmee was de onderneming op weg een van de grotere 'gemengde metaalbedrijven' te worden, een proces dat onder de naam 'combinatie' of 'organische bedrijfsfusie' bekend staat. Rondom de kern van het staalbedrijf en de walsen in *Rothe Erde* werden nu ijzermijnen en hoogovens met tal van nevenbedrijven opgenomen. In 1902 werd een tweede onderneming verworven, de *Aktiengesellschaft Hochöfen, Berg- und Hüttenwerke Deutsch-Oth* (Luxemburg).³⁵

De productie van ijzererts nam toe van 265.525 ton in het boekjaar 1892-1893 tot het achtvoudige in 1905-1906 – circa twee miljoen ton. In 1903-1904 maakte de ijzerertsproductie van de AHAV ongeveer 7,7 procent van de totale Duitse en Luxemburgse productie uit. De geproduceerde hoeveelheid erts was groter dan het bedrijf zelf nodig had, zodat grote hoeveelheden aan andere Luxemburgse staalbedrijven kon worden verkocht. Om de erts te verwerken moesten de hoogovens in de Luxemburgse vestigingen worden vergroot en uitgebreid. In 1900 werd naast de vijf aanwezige een nieuwe hoogoven gebouwd met een productievermogen van 250 ton ruwijzer per dag.³⁶

Nadat eerst in het Akense bedrijf de oude inrichting voor de staalproductie volgens het Thomasproces was omgebouwd, kon in november 1883 een geheel nieuwe in bedrijf worden genomen. Op 1 februari 1905 werd een volgende moderne Thomasstaalinrichting in gebruik genomen, die volledig elektrisch met de nieuwste machinale voorzieningen was uitgerust. De jaarlijkse productieomvang van het Akense bedrijf steeg daardoor van 24.000 ton in 1881 tot omstreeks 475.000 ton in februari 1905. Om de aanvoer van de noodzakelijke hulpstoffen voor het Thomasproces zeker te stellen werd in 1889 het *Kalkwerk Büsbach* – slechts 8 km van de Akense vestiging verwijderd – verworven, dat met 5 kalkovens 160 ton kalk per dag kon leveren.³⁷ In het boekjaar 1903-1904 waren in de gehele onderneming – inclusief de Luxemburgse onderdelen – 6.608 personen werkzaam. De arbeidstijd was in een dag- en nachtploeg van telkens twaalf uur verdeeld. Evenals bij de meeste staalbedrijven werd ook bij de AHAV vrijwel uitsluitend in akkoord gewerkt. Het gemiddelde loon per dienst bedroeg toen circa 4 tot 7 mark.³⁸

³⁵ Ibidem, 87-91; Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 181-182; Manfred Bierganz, 'Der Aachener Hütten-Aktien-Verein Rothe Erde', in: Gerhard Fehl, Dieter Kaspari-Küffen en Lutz-Henning Meyer, *Mit Wasser und Dampf ... Zeitzeugen der frühen Industrialisierung im Belgisch-Deutschen Grenzraum* (Aachen 1991) 189.

³⁶ Paul Berkenkopf, *Die Entwicklung und die Lage der lothringisch-luxemburgischen Großseisenindustrie seit dem Weltkrieg* (Jena 1925) 25-35; Rabius, *Aachener Hütten-Aktien-Verein*, 98-104.

³⁷ Rabius, *Aachener Hütten-Aktien-Verein*, 57-59, 84.

³⁸ Ibidem, 132-134.

Ook de levering van kolen en cokes aan de AHAV werd sedert de jaren 1890 steeds problematischer. In 1893 werd het *Kohlensyndikat* opgericht, dat door zijn monopoliepositie de kolenprijs in Rijnland-Westfalen kon dicteren. Voor de cokesmarkt werd een vergelijkbare controlepositie ingenomen door het Westfaalse *Kokssyndikat*, dat in 1894 ook de verkoop van de in de Akense mijnstreek geproduceerde cokes overnam. De AHAV betrok 40 procent van zijn benodigde steenkool uit het Akense mijngebied, 30 procent uit Westfalen en 30 procent uit Nederlands-Limburg en België, terwijl cokes vrijwel uitsluitend uit Westfalen kwam. In langdurige onderhandelingen met het *Kokssyndikat* kon de AHAV in 1901 de beschikbaarstelling van een voor alle vijf hoogovens voldoende hoeveelheid cokes regelen.

Het feit dat de prijs van steenkool en cokes door de prijspolitiek van de syndicaten kunstmatig hoog werd gehouden, leidde er vooral in perioden van laagconjunctuur toe dat staalbedrijven met een eigen kolenvoorziening duidelijk in het voordeel waren ten opzichte van bedrijven waarbij dat niet het geval was. De AHAV streefde daarom naar de verwerving van zo'n bedrijfsmijn en startte daarom in 1898-1899 onderhandelingen met de *Eschweiler Bergwerks-Verein (EBV)* over de aansluiting van deze onderneming. Deze leidden echter niet tot het gewenste resultaat. Op 1 oktober 1903 was een nieuw verdrag met het kolensyndicaat totstandgekomen, waarin de staalbedrijven met eigen mijnen hun verbruikscontingent aanzienlijk hadden kunnen verhogen. Het gevolg was dat de zuivere kolenmijnen met hun vroeger aan deze staalbedrijven geleverde steenkool bleven zitten. Om die reden werd het nu ook voor de steenkolenmijnen dringend noodzakelijk zich bij staalbedrijven aan te sluiten.

In het concentratieproces dat daarmee inzette, verloor de AHAV uiteindelijk zijn zelfstandigheid. Het initiatief daartoe ging uit van de belangrijkste kolenmijn van het syndicaat, de *Gelsenkirchener Bergwerks-AG (GBAG)*. Die richtte zich op de vorming van een *Interessengemeinschaft (IG)* met een staalbedrijf annex kolenmijn, de *Schalcker Gruben- und Hüttenverein*, en een staalbedrijf – de AHAV. De *Schalcker Gruben- und Hütten-Verein* bezat twee hoogoveninrichtingen in Gelsenkirchen en Duisburg-Hochfeld, een steenkolenmijn bij Wanne, en was vooral bekend door zijn buizengieterij. Het bedrijf behoorde tot de winstgevendste van Duitsland. Door de samenwerking van GBAG, Schalke en de AHAV ontstond nu een kolen- en staalcombinatie, die wat betreft mogelijkheden en omvang van de productie aan de top van de Duitse mijnbedrijven stond en die qua kapitaalvermogen alleen door *Krupp* werd overtroffen. In 1907 fuseerden de drie ondernemingen en de AHAV werd een onderafdeling van de GBAG.³⁹

De Eerste Wereldoorlog had bijzondere gevolgen voor de economische situatie van de bedrijven ter linkerzijde van de Rijn. Omdat het vanaf 1925 niet meer mogelijk was tolvrij ruwijzer en halfproducten uit Luxemburg in te voeren was de *Gelsenkirchener Bergwerks-AG* niet meer geïnteresseerd in de links van de Rijn

³⁹ Rabius, *Aachener Hütten-Aktien-Verein*, 106-114; Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 182-183.

gelegen staalbedrijven en walserijen. Dit leidde in 1926 tot de definitieve stillegging van de onderneming. Het bedrijf Rothe Erde werd al in 1919 aan een Frans-Belgisch-Luxemburgs consortium verkocht, dat de bezittingen overnam onder de naam *Société Métallurgique des Terres Rouges*. De grootste kapitaaldeelname aan de nieuwe onderneming was in handen van de Franse maatschappij *Schneider & Cie.* (Le Creusot) en de *Banque de Bruxelles*. Als gevolg van een vergroting van het ingebrachte kapitaal breidde het Luxemburgse concern *Aciéries Réunies de Burbach-Eich-Dudelange (ARBED)* in 1920 zijn aandeel uit, waardoor het de beslissende stem kreeg in de *Société Terres Rouges*.⁴⁰

Van 1919 tot 1921 kon het bedrijf zijn productiecapaciteit niet meer volledig benutten, maar er waren toch nog steeds 4.500 personen werkzaam. In 1922 werden nog enkele moderniseringën doorgevoerd, maar een complete vernieuwing van de verouderde productie-inrichtingen bleef uit. In het begin van het jaar 1925 werden nieuwe invoer- en spoorwegtarieven ingevoerd, waardoor de economische situatie nogmaals verslechterde. De *ARBED* legde het bedrijf in 1925 stil en op 31 juli 1926 werd de laatste dienst op *Rothe Erde* gewerkt. De sluiting betekende een verlies van 3.500 arbeidsplaatsen in Aken.

Grote delen van de gebouwen werden na de stillegging afgebroken, de machines als schroot verkocht en de schoorstenen opgeblazen. Slechts een paar gebouwen bleven behouden. De twee markantste zijn het vroegere administratiegebouw – gebouwd in 1904 – en de vroegere reparatiewerkplaats, die sindsdien door een metaalbedrijf wordt gebruikt. Het vroegere administratiegebouw diende als laatste zetel van de Akense leiding van de bandenproducent *Uniroyal*, die intussen door *Continental* is overgenomen. Het wordt nu als kantoor- en bedrijfsruimte gebruikt.

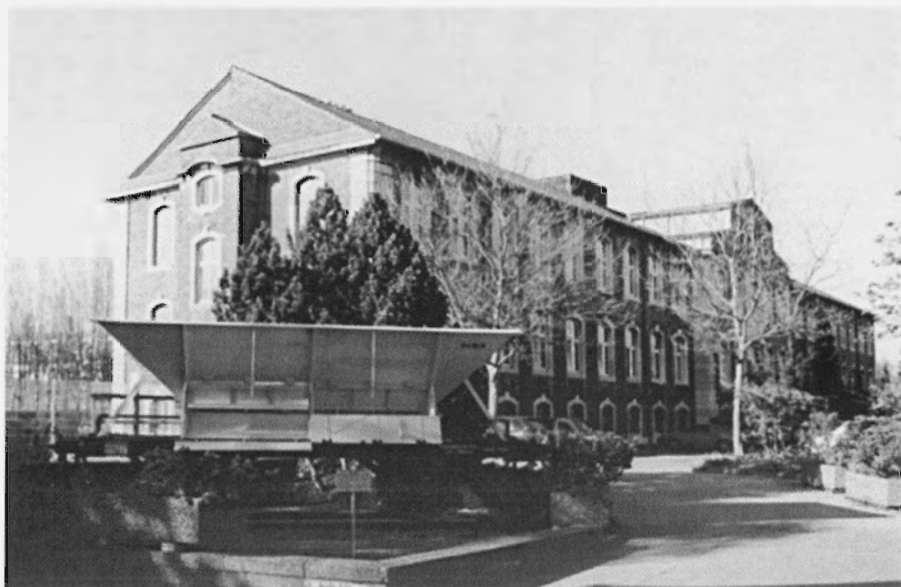
Het tweede Akense bedrijf dat de stap naar grootindustrie zette, was de *Waggon-fabrik Talbot*. Oprichters van deze onderneming waren Johann Hugo Jakob Talbot, die tussen 1830 en 1832 naar Aken kwam en hier eerst een marmerslijperij had, en Pierre Pauwels, een postkoets- en wagonfabrikant, die eveneens uit België naar Aken was getrokken. Beide zijn voorbeelden van de vele industrie-pioniers uit Wallonië, die zich na 1815 in het Rijnland als oprichters van ondernemingen ontpopten, mede omdat de economische mogelijkheden bepaald werden door de liberale wetgeving van de Franse overheid.⁴¹

Talbot en Pauwels richtten op 22 oktober 1838 de *Eisenbahn-Wagen-Fabrik P. Pauwels & Co* op. Reeds in juli 1838 hadden zij een contract gesloten met de *Rheinische Eisenbahngesellschaft* om 200 personen- en goederenwagens af te leveren, die binnen vier jaar gereed dienden te zijn. Talbot nam in 1846 ook deel aan de oprichting van de latere *Aachener Hütten-Aktien-Verein*. Na zijn dood in 1850 stond de onderneming enige jaren stil; in 1855 werd zij door zijn jongste

⁴⁰ Geisenkirchener Bergwerks-Aktien-Gesellschaft, *Geschäftsbericht für das Jahr 1919*, 5; Berkenkopf, *Großeisenindustrie*, 50, 56-60.

⁴¹ Hans Seeling, *Wallonische Industrie-Pioniere in Deutschland. Historische Reflektionen* (Lüttich 1983), 101-106.

Waggonfabrik Talbot KG, Jülicher Straße 213- 237. Fotocollectie N.Gilson.

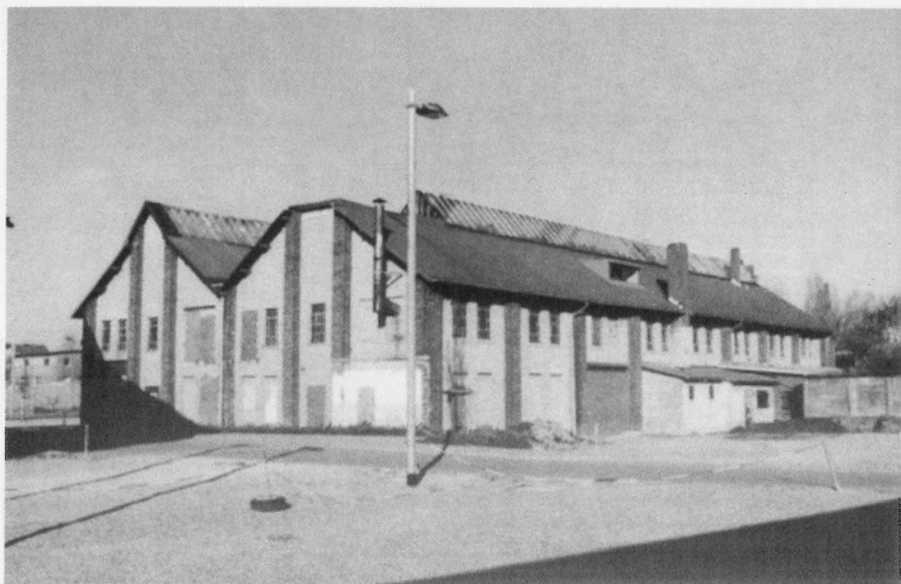
zoon, Carl Gustav Talbot, weer op gang gebracht. Zoals bij veel Akense ondernemingen was de eerste bedrijfsvestiging gelegen aan de rand van de binnenstad, in de huidige *Wilhelmstraße*. Om de vestiging te kunnen uitbreiden, werd de onderneming, die nu onder de naam *Waggonfabrik Gustav Talbot* opereerde, in 1893-1894 verplaatst naar een terrein met rechtstreekse aansluiting op het spoor op een nieuw industriegebied in het oosten van de stad, aan de huidige *Jülicher Straße*. Hier werden nieuwe productieruimten met de modernste technische uitrusting ingericht.⁴²

Na wisselend economisch succes leidde de nationalisering van de spoorwegen in de eerste helft van de jaren 1880 tot versteviging van de tot dan toe onregelmatig gevulde orderportefeuille. De algemene economische opleving sinds het begin van de jaren 1890 had ook een toenemende vraag naar spoorwegmateriaal tot gevolg. Na de dood van Carl Gustav Talbot in 1899 trad diens zoon Georg toe tot de leiding van de onderneming. Hij had een studie tot ingenieur doorlopen en was reeds sinds 1887 in de onderneming werkzaam. In 1891 had hij een patent op de Talbot-'zelflosser' verworven, een spoorwegwagon die door een centrale aansturing gelost kon worden. De klantenkring werd nu met mijnbouw- en industriebedrijven in binnen- en buitenland uitgebreid.⁴³

Tussen 1921 en 1923 werd een nieuw administratiegebouw gebouwd (afbeelding hierboven met op de voorgrond een exemplaar van de 'zelflosser'), dat met

⁴² Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 165-166, 179-181; Stadtarchiv Aachen, Gewerbe- und Handelssachen, nr. Gh 4-231.

⁴³ Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 180; Katz-Foerstner, *Deutsche Handels- und Industriestädte*, 75; Erwin Klein, 'Aachener Waggonen in allen Erdteilen'; *Aachen. Bilder und Berichte* Heft 11 (1964) 22-25.

Productiehallen Talbot KG.. Fotocollectie N.Gilson.

de hardstenen omlijsting van de ramen en de oorspronkelijke vormgeving van de zolder met koekoeken – die in de Tweede Wereldoorlog werden verwoest – eerder aan een barok slot dan een modern industrieel gebouw doet denken. Architect was vermoedelijk staatsbouwmeester Musall. Op de zolder bevonden zich oorspronkelijk twee grote woningen – met bad – voor de procuratiehouders van de firma. De gevel werd naar het voorbeeld van de Couven-architectuur vormgegeven. Na verschillend gebruik werd het gebouw in de jaren 1970 opnieuw voor de administratie van de firma verbouwd en ingericht. Tegenwoordig is het als monument beschermd.⁴⁴ Recht tegenover het bedrijfsterrein werd in het begin van de jaren 1920 door het bedrijf een gebouwencomplex met opzichters- en werkmeesterwoningen opgericht. Op het uitgestrekte bedrijfsterrein van de onderneming bevindt zich een reeks productiehallen (zie afbeelding) die tegenwoordig niet meer wordt gebruikt. Voor hergebruik worden thans plannen uitgewerkt. Een van de hallen werd reeds provisorisch tot discotheek verbouwd.

In 1961 waren bij Talbot nog meer dan 1.200 personen werkzaam. Het aandeel van de export was om en nabij de 52 procent; er werd naar meer dan 30 landen uitgevoerd, voornamelijk naar Nederland. Door de sterke veranderingen en rationalisatie in de wagonbouw sedert de jaren 1970 ging een groot deel van de arbeidsplaatsen verloren. Steeds weer werd de definitieve sluiting van het bedrijf overwogen. De crisis werd nog verscherpt door het opduiken van nieuwe

⁴⁴ Norbert Gilson, 'Modernität und Tradition. Impressionen von der Jülicher Straße', *Bad Aachen Heft 5* (1997).

*Deutsche Elektrizitäts-Werke zu Aachen - Garbe, Lahmeyer & Co. - Aktiengesellschaft, Jülicher Straße 191.
Fotocollectie N.Gilson.*

concurrenten in de wagonbouw als gevolg van de Duitse hereniging en de opening van de grenzen voor Oost-Europese producenten. In 1995 werd Talbot door het Canadese technologieconcern *Bombardier* overgenomen. Deze overname maakte een eind aan de permanente crisissituatie.⁴⁵

De elektrotechnische industrie

Aan het eind van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw ontstonden 'nieuwe' industrieën die zich voornamelijk op een nieuw bedrijventerrein in het oosten van Aken aan de *Jülicher Straße* concentreerden. Ondernemingen in de elektrotechnische industrie, de machinebouw, de automobiëlindustrie, de metaalverwerking – voornamelijk gieterijen – en ook in de leer- en textielindustrie richtten hier hun bedrijven op. Een belangrijke impuls voor de industriële groei tussen 1895 en 1913 kwam ook voort uit investeringen in de stedelijke woningbouw en infrastructurele werken, zoals de elektriciteits- en gasvoorziening, trambanen, en ook verzorgende bedrijven zoals slachthuizen. Verschillende van dit soort bedrijven werden eveneens op dit nieuwe bedrijventerrein gevestigd.

De *Deutsche Elektrizitäts-Werke zu Aachen* (zie foto) werd in april 1886 door koopman Heinrich Garbe en ingenieur Wilhelm Lahmeyer aanvankelijk als handelsmaatschappij opgericht. De eerste werkplaatsen, het magazijn, de stoomketel-

⁴⁵ Bruckner, *Wirtschaftsgeschichte*, 181.

en machine-inrichting en het kantoor waren gevestigd op een terrein van slechts 500 m² tussen de vroegere binnenste en buitenste stadsmuur van Aken aan de *Pontdriesch*. Met 25 arbeiders werden aanvankelijk in een gehuurde shed hal elektrische koolstofdraadlampen vervaardigd, spoedig daarna ook elektrische machines. De dynamo's van het zogenoemde Lahmeyer-type – een uitvinding van Wilhelm Lahmeyers – werden over de hele wereld bekend.⁴⁶

In 1888 werd de firma in een commanditaire vennootschap omgezet. De firma bleef een gespecialiseerde elektrotechnische fabriek. In tegenstelling tot de elektrotechnische grootindustrie – zoals *AEG*, *Siemens of Schuckert* –, beperkte *Garbe, Lahmeyer & Co.* zich tot de productie van elektrotechnische artikelen voor de sterkstroomtechniek.⁴⁷

Na het vertrek van Lahmeyer in 1890 werd de onderneming door Garbe als enige aandeelhouder voortgezet. In 1895 werd begonnen met de bouwwerkzaamheden voor een nieuwe, moderne fabriek op een nieuw terrein aan de *Jülicher Straße*. Deze fabriek kwam in 1900 in bedrijf met een oppervlakte aan werkplaatsruimte van ongeveer 6600 m². Tegelijk werd de ondernemingsvorm veranderd in een naamloze vennootschap. Het productievermogen nam tot aan de Eerste Wereldoorlog steeds meer toe door voortdurende verbeteringen van de fabrieksinrichting en door uitbreidingen. In 1908 werd besloten het gebouw aan de *Jülicher Straße* met een zuid- en een noordvleugel uit te breiden. In 1910 was de noordelijke aanbouw voltooid; in 1913 werd de zuidvleugel gebouwd. Na de voltooiing kon op ongeveer 32.000 m² productie-oppervlak met 1.300 man aan personeel een dagproductie van 80 machines worden gerealiseerd. De verkooporganisatie strekte zich in 1914 uit over de hele wereld. In Canada, Australië en Zuid-Afrika werden filialen geopend. In 1914 werden 15.000 machines afgezet.⁴⁸

De Eerste Wereldoorlog, de naoorlogse periode en tenslotte de wereldcrisis aan het eind van de jaren 1920, brachten een terugslag. In het begin van de jaren 1930 was het aantal personeelsleden tot ongeveer 350 gedaald. De onderneming profiteerde aanzienlijk van het bewapenings- en autarkieprogramma van de nationaal-socialistische regering. Al snel waren de uitbreidingsmogelijkheden in het Akense industriegebied uitgeput. Kort voor het begin van de Tweede Wereldoorlog verwierf de onderneming in Düsseldorf-Benrath een terrein. Tijdens de oorlog werd de productie geleidelijk daarheen verplaatst. Johann Heinrich Garbe, die de onderneming tot 1929 had geleid, stierf op 6 mei 1943 op 85-jarige leeftijd. Tegen het einde van de oorlog werd de productie volledig naar Benrath verplaatst; het Akense bedrijf werd zwaar beschadigd.⁴⁹

⁴⁶ Heinz Steguweit, *Licht und Kraft. Zum 75jährigen Bestehen der Firma Garbe, Lahmeyer & Co. Aktiengesellschaft* (Aachen 1961) 4; Stadtarchiv Aachen, Gewerbe- und Handelssachen, nr. Gh 4-550.

⁴⁷ David Blumenthal, *Die Bedeutung der deutschen elektrotechnischen Spezialfabriken für Starkstrom-Erzeugnisse und ihre Stellung in der Elektro-Industrie. Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doktor-Ingenieurs. Genehmigt von der Königl. Technischen Hochschule zu Aachen* (Köln 1914) 14-16.

⁴⁸ Steguweit, *Licht und Kraft*, 7-8, 12; *Deutschlands Städtebau. Aachen, 170-171*; 'Deutsche Elektrizitäts-Werke zu Aachen - Garbe, Lahmeyer & Co.-A.-G., Aachen'; *Elektrotechnische Zeitschrift* 34(1913) 1217.

⁴⁹ Steguweit, *Licht und Kraft*, 14-16, 21-22, 25-26, 29-34.

Na de wederopbouw werd het traditionele assortiment weer opgenomen. Het productieprogramma werd in de jaren 1950 uitgebreid tot de vervaardiging van hydraulische instrumenten. Tot het einde van de jaren 1990 bracht de onderneming deze hydraulische artikelen op de markt met aan het eind nog slechts 25 personeelsleden. Intussen werd de firma ontbonden. Vandaag de dag is nog wel de in 1899 opgerichte dochteronderneming van *Garbe, Lahmeyer & Co.* actief, de *Baugesellschaft für elektrische Anlagen (BEA)*, die zich op elektrische uitrustingen voor grote apparaten heeft gespecialiseerd, voornamelijk voor de bruinkoolwinning. De onderneming werd in 1982-1983 door de *Bergmann*-groep overgenomen en daardoor in 1989 aan de *Gebr. Röchling* verkocht.⁵⁰

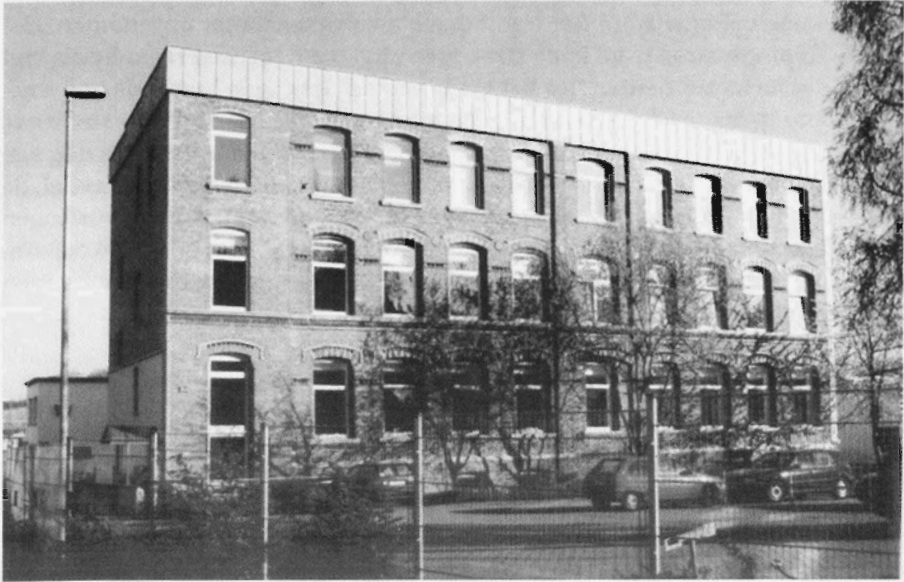
De automobielandustrie

De vervaardiging van automobielen bleef een episode in de geschiedenis van de Akense industrie tussen 1893 en 1930. Tot de Akense ondernemingen in deze branche behoorde – naast *Cudell* en *Mannesmann-Mulag* – de firma *Fafnir*. Dit bedrijf werd in de jaren 1880 als filiaal van de Iserlohner naaldenfabriek *Carl Schwanemeyer* in Aken gevestigd, om hier naaimachinaalden te produceren. Omdat de vervaardiging van fietsspaken en slagnaalden sterk op elkaar lijken, werd het productieprogramma aangepast, toen de fabricage van rijwielen zich in de jaren 1890 snel ontwikkelde. Op de crisis in de rijwielandustrie omstreeks de eeuwwisseling reageerde men met een nieuwe aanpassing en begon men met de toen opkomende sector van de ‘mechanisch aangedreven tweewielers en wagens’ – dus motorfietsen en auto’s. Daaruit ontstond een zelfstandige NV, die aanvankelijk motoren voor motorfietsen, en vervolgens ook automotoren, versnellingsbakken, assen en stuurinrichtingen fabriceerde. Onder de merknaam ‘Fafnir’ – de naam van de draak in de Nibelungensage – bracht men deze producten op de markt. Toen de automobielandustrie er in het eerste decennium van de twintigste eeuw toe overgingen zelf motoren en bijbehoren te produceren, verloren de toeleveringsbedrijven hun functie en begonnen zij van hun kant volledige voertuigen te maken. De Fafnir-bedrijven begonnen daarmee in 1908 (afbeelding op p.82). In 1912 kon door een consortium onder leiding van de Berlijnse bankier Abraham Schlesinger een bedrag van circa 800.000 mark bijeingebracht worden om het bedrijf uit te breiden.⁵¹

In het begin van de jaren 1920 besloegen de fabrieksgebouwen een oppervlakte van ongeveer 30.000 m². In 1922-1923 verlieten 50 tot 70 personenwagens per maand de fabriekshallen. Een personenwagen kostte al naar gelang de uitrusting tussen de 7000 en 8000 mark. Men kan zich een voorstelling van de hoogte van deze prijs maken als men hem vergelijkt met het salaris van een onderwijzer, die in het midden van de jaren 1920 zo’n 80 mark bedroeg. Als

⁵⁰ Ibidem, 38-39; ‘Beitrag zur Satellitenforschung’, *Aachen. Bilder und Berichte* Heft 33 (1971) 38-39.

⁵¹ Günther Schnuer, *Der Automobilbau in Aachen 1896-1928. Ein Beitrag zur Technik- und Industriegeschichte der Aachener Region* (Aachen 1990) 42-43; *Deutschlands Städtebau*. Aachen, 176-177.

Fafnir-Werke AG (Fafnir-Werke AG, Aachener Stahlwarenfabrik, vorm. C. Schwanemeyer) Jülicher Straße 236a (tegenwoordig 342). Fotocollectie N.Gilson.

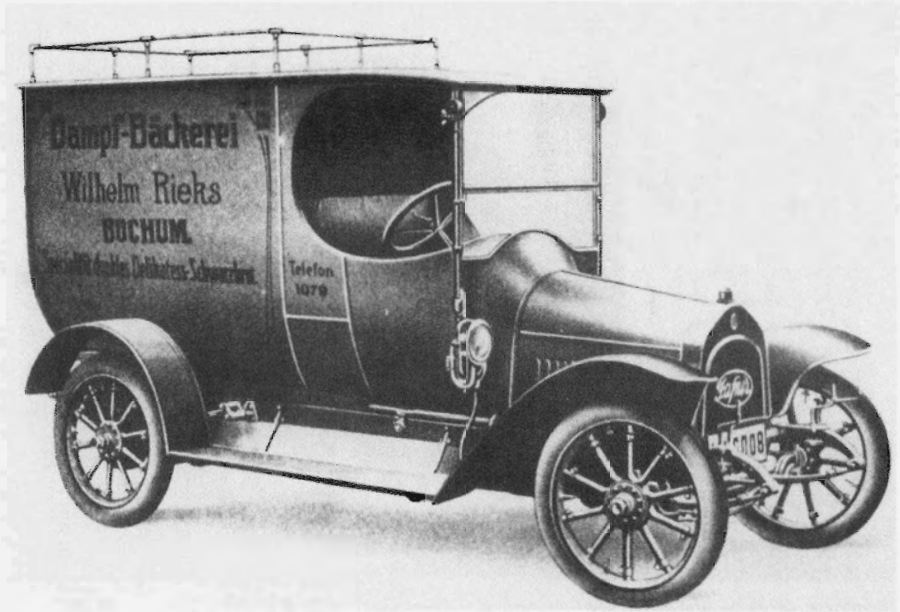
afnemers kwamen derhalve allereerst kooplieden, fabrikanten en artsen in aanmerking. De meeste voertuigen werden zelfs met chauffeur/monteur afgeleverd.⁵²

In 1925 bereikte de automobielp productie door de firma met bijna 400 personeelsleden en 120 voertuigen per maand een hoogtepunt. In dit jaar werd de economische opleving van het bedrijf plotseling onderbroken, toen de Reichsbank vorderingen van schuldeisers nog slechts in beperkte mate disconterde. Binnen enkele weken leidde dit tot faillissement en de ineenstorting van de onderneming. Achtergrond was de opbouw van een te duur raceteam door directeur Springsfeld, die zijn beperkte middelen ver te boven ging. Wel begon hiermee bij Fafnir de carrière van de bekende autocoueurs Rudolf Caracciola, die in 1922 als volontair bij Fafnir was gekomen en die onder andere in het motorenproefstation en in de inrij-afdeling werkte. Na de eerste successen met Fafnir-racewagens bij de Eifelraces – meer dan 33,2 km van Nideggen via Wolfsheim, Flatten, Heimbach, Hasenfeld, Schmitt terug naar Nideggen –, ging hij al in 1923 over naar Daimler en won in 1926 op de Berlijnse AVUS met een Mercedes zijn eerste grote race.⁵³

Ook de verlate gevolgen van het Verdrag van Versailles droegen bij aan het einde van Fafnir. De termijn van de tolvrije invoer van Amerikaanse auto's in Duitsland liep halverwege de jaren 1920 af, zodat de Amerikaanse automobielp

⁵² Schnuer, *Automobilbau in Aachen*, 39, 80-82, 85-86.

⁵³ *Ibidem*, 37-38, 47, 56, 72-74.

Automobiel van het merk Fafnir. Fotocollectie N.Gilson.

concerns naar productiemogelijkheden in Duitsland zelf gingen zoeken. *General Motors* nam *Opel* en *Ford* over en richtte met steun van de toenmalige Keulse *Oberbürgermeister* Adenauer een productie-inrichting in Keulen in. Ook andere Duitse autofabrikanten raakten in een crisis, die zij voor een deel - zoals *Daimler* en *Benz* - door een fusie konden overwinnen.⁵⁴ Het einde van de firma *Fafnir* hangt nauw samen met de geschiedenis van de firma *Englebert & Co. G.m.b.H.* en met de ontwikkeling van Aken tot vestigingsplaats van de bandenindustrie. De Belgische firma *Société O. Engleberth Fils & Cie.* uit Luik, die reeds sinds 1919 in Keulen een verkoopcentrale had en via deze centrale autobanden in Duitsland verkocht, wilde hier een productiebedrijf inrichten. Uit de boedel van het failliete *Fafnir* verwierf men de gebouwen van de vroegere autofabriek aan de *Jülicher Straße* en opende hier de bandenfabricage met een dagelijkse productie van 1500 tot 2000 banden. Toen de vraag naar banden snel verder steeg, kocht de firma van de stad een deel van het gesaneerde terrein van het vroegere staalbedrijf *Rothe Erde* en richtte hier een nieuwe productieplek in. De onderneming werd in de jaren 1960 door *Uniroyal* overgenomen.⁵⁵

⁵⁴ Ibidem, 47, 56; Braun en Kaiser, *Energiewirtschaft, Automatisierung, Information*, 104-113.

⁵⁵ Schnuer, *Automobilbau in Aachen*, 58-59; Hans-Dieter Klein, 'Reifen aus Aachen rollen in alle Welt', *Aachen. Bilder und Berichte* Heft 48 (1977) 19-21.

Städtischer Schlacht- und Viehhof Aachen, Metzgerstraße. Fotocollectie N.Gilson.

De nutsbedrijven

Een belangrijke tak van de industriële infrastructuur wordt gevormd door bedrijven die voorzien in de behoeften van de stad zelf. Aan het eind van de negentiende eeuw werden die in toenemende mate door de gemeenten zelf opgericht of overgenomen. Als voorbeeld voor de stedelijke nutsbedrijven van Aken als de elektriciteits-, gas-, waterleidingbedrijven en de gemeentereiniging, wordt hier het stedelijke slachthuis genomen.

Het oude stedelijke slachthuis lag midden in de binnenstad, waar het tussen 1839 en 1841 naar ontwerp van de toenmalige stadsbouwmeester Friedrich Ark was opgericht. De vereiste uitbreidingen en aanvoerproblemen maakten in de jaren 1880 een verplaatsing naar de stadsrand wenselijk. Men vond een terrein in het industriegebied aan de *Jülicher Straße*. In het begin van de jaren 1890 werd hier een compleet nieuw bedrijf ingericht. De nieuwbouw aan de huidige *Metzgerstraße* werd in oktober 1894 in bedrijf genomen.⁵⁶ Het slachthuis was naar de modernste inzichten ingericht. Alle inrichtingen voor energievoorziening, koeling en verlichting werden op het terrein zelf geïnstalleerd. Voor de daarvoor benodigde stoom en voor warm water zorgden twee Piedboeufstoomketels.⁵⁷

⁵⁶ C. Heuser en J. Laurent, 'Der städtische Schlacht- und Viehhof', in: Aachener Bezirksverein Deutscher Ingenieure, *Festschrift zur XXXVI. Hauptversammlung des Vereins Deutscher Ingenieure* (Aachen 1895) 80-89, aldaar 80-83, 85; Stadtarchiv Aachen, Gewerbe- und Handelssachen, nr. Gh 4-583.

⁵⁷ Heuser en Laurent, 'Schlacht- und Viehhof', 85-89.

In 1922 werd een plan gemaakt voor de uitbreiding van het slachthuis met een verkoophal voor vlees, een grotere veehal, een vrieshuis en een betere aansluiting op het spoorwegnet. Deze uitbreiding naar ontwerp van het stedelijke bouw bureau (afbeelding 15) werd in 1929 voltooid.⁵⁸ Sedert 1967 wordt het slachthuis door de *Vieh- und Fleischversorgung Aachen (VFA)* beheerd, die het gebouwencomplex van de stad heeft gepacht. In het begin van de jaren 1990 werd het complex voor een bedrag van vier miljoen mark gemoderniseerd. Daardoor kon in maart 1993 voor het eerst volgens de EU-normen worden geslacht.⁵⁹

⁵⁸ Holger Dux, 'Ihre Sachlichkeit war 1926 Gold wert. Die Verkaufshalle des 'neuen' Aachener Schlachthofes ging vor 65 Jahren in Betrieb', *Aachener Volks-Zeitung* 28.12.1994.

⁵⁹ Peter Godazgar, 'Weniger Streß für Schweine und Rinder. Der Aachener Schlachthof wurde umgebaut - Anpassung an EG-Normen', *Aachener Nachrichten* 16.04.1993.

Eugène A.M. Schenk*

De activiteiten van industrie pionier John Cockerill in de Hollandse periode (1815-1830)

Koning Willem I

Na de nederlaag van Napoleon bij Waterloo in 1814 werden Noord- en Zuid-Nederland onder koning Willem I samengevoegd tot het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden om als buffer tegen Frankrijk te dienen. De nieuwe koning, die in 1795 als stadhouder van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën had moeten uitwijken, had in ballingschap vele jaren doorgebracht in het Duitse Fulda, waarvandaan hij verschillende studiereizen naar Engeland maakte. In Pruisen, waar de staat de rol van grootindustriële speelde, had hij nauwe contacten met vooraanstaande ambtenaren, die in het algemeen hoog opgeleid waren en als adviseur van de regering optraden. Willem had veel van hen geleerd. Projecten als het Amortisatiesyndicaat en de Nederlandse Handelsmaatschappij zou hij later naar Pruisisch voorbeeld opzetten. In Engeland had hij van nabij kennisgemaakt met de 'Engelse methode', zoals de technologische vernieuwing op het continent genoemd werd. Hij was ervan overtuigd geraakt, dat deze methode op zijn 'Pruisisch' ingevoerd moest worden. Daartoe ging hij over tot het werven van Engelse technici, het afsluiten van licenties, het kopen van de modernste kapitaalgoederen en, indien nodig, het nabouwen ervan. De gezagsstructuren uit hoofde van de Grondwet van 1815 waren van dien aard dat de opvatting omtrent de gewenste economische ontwikkeling dan ook grotendeels een zaak was van de koning, gesecondeerd door ministers en ambtenaren die hij zelf had uitgezocht.

Willem I werd bij zijn aantreden geconfronteerd met drie problemen: het zuidelijk deel van het land kon op industrieel vlak niet met Engeland wedijveren en op landbouwgebied niet met de Baltische staten; het noordelijk deel bezat praktisch geen vloot meer en dreef nauwelijks nog handel; het derde zorgenkind waren de koloniën, die economisch gedomineerd werden door Engeland. Hij ging over tot een meer adequaat handelsbeleid, dat enerzijds geënt was op de vrijhandelsbeginselen van de noordelijke kooplui en anderzijds op de bescherming van de industriële belangen van de zuidelijke entrepreneurs.

Pas omstreeks 1820, na jaren van sanering, beschikte hij over een consistent economisch beleidsplan. Hoewel hij door tactisch optreden geprobeerd heeft de publieke opinie niet al te zeer tegen zich in het harnas te jagen, deinsde hij er ook niet voor terug zijn absolute macht te laten gelden. Zo noopte de noodzakelijke sanering van de staatsfinanciën hem een wettelijk lichaam te scheppen, het Amortisatiesyndicaat, dat de controle kreeg over de gigantische staats-schuld en zodoende de macht van het parlement nog verder zou uithollen. In december 1822 kreeg hij het parlement zover, dat het instemde met de stichting ervan. Het syndicaat kon leningen afsluiten, openbare werken financieren,

* Universiteit Maastricht.

staatsdomeinen verpanden of verkopen en 'last but not least' de regering financieren. Aldus werden de staatsfinanciën grotendeels aan de controle van het parlement onttrokken en had Willem I de vrije hand bij het financieren van zijn vele activiteiten.

Gerard Moritz Roentgen

In het belang van een snelle en effectieve industrialisatie van het land had koning Willem I behoefte aan meer kennis van de feitelijke toestand en de knelpunten van de Nederlandse (lees: Belgische) ijzerindustrie. Met dat doel liet hij de Hollandse Maatschappij van Wetenschappen in 1820 een prijsvraag uitschrijven. De inzendingen moesten een beschrijving en inventarisatie van de feitelijke toestand van de Zuid-Nederlandse ijzerindustrie geven, alsmede een strategisch beleidsplan om de modernste (lees: Britse) metallurgische technieken, gebaseerd op de kolen (cokes)- en stoomtechnologie, hier te lande te introduceren. De prijsvraag leverde geen bruikbare inzendingen op. Daarop adviseerde de Zuid-Nederlandse industrieel D'Artigues de koning om een deskundige naar Groot-Brittannië te sturen, die aldaar de ijzerindustrie en de technologische vooruitgang ging bestuderen.

Op voorstel van de minister van Openbaar Onderwijs en Nationale Nijverheid, A.R. Falck, werd Gerard Moritz Roentgen gevraagd om het beoogde onderzoek op zich te nemen. Roentgen aanvaardde de opdracht. Eind 1822 ontving hij de volgende instructies: aandacht besteden aan het verwerken van zuiver ijzererts en aan de methode, het tot dan toe in Nederland bekende ijzererts dat verbonden was met koper, zink, arsenicum en fosfor, van die bestanddelen te zuiveren; en verder: studie maken van de bouw van diverse typen hoogovens, koepelovens, réverbère-ovens en pletmachines en van het gebruiken van steenkool bij het uitsmelten van ijzererts.

Omdat Roentgen een leek was op het gebied van de metallurgie, stortte hij zich eerst op de beschikbare vakliteratuur. Vervolgens reisde hij naar Groot-Brittannië, bezocht eerst Birmingham, en daarvandaan de mijnen en ijzerfabrieken van Staffordshire. Daarna reisde hij naar Glasgow voor een bezoek aan de befaamde Carron Works en tenslotte naar Wales en Cornwall, waar hij de beroemde ingenieurs David Mushet en William Crawshay ontmoette. Dit contact zou van doorslaggevende betekenis blijken. Daarenboven wist Roentgen tijdens zijn reis een groot aantal werktekeningen ('blue prints') te maken. Hoe dat in zijn werk is gegaan, is niet met zekerheid te zeggen. Is hier sprake van industriële spionage? Hoe het ook zij, het materiaal zou van onschatbare waarde blijken te zijn voor John Cockerill, toen deze op voorstel van Roentgen (in functie van 's konings adviseur) met financiële steun van Willem I een volledig geïntegreerde ijzerfabriek *à la méthode anglaise* ging opzetten.

Roentgen heeft John Cockerill leren kennen toen hij op verzoek van de koning een studiereis maakte door de Zuidelijke Nederlanden, teneinde entrepreneurs op te sporen die de ambitie en deskundigheid bezaten om een geïntegreerde ijzerfabriek op te richten. Roentgen was ervan overtuigd dat hij in de figuur van John Cockerill zo'n dynamische ondernemer had gevonden.

Portret van John Cockerill, circa 1830.

Uit: Suzy Pasleau, John Cockerill. Itinéraire d'un géant industriel (Luik 1992).

De Cockerills

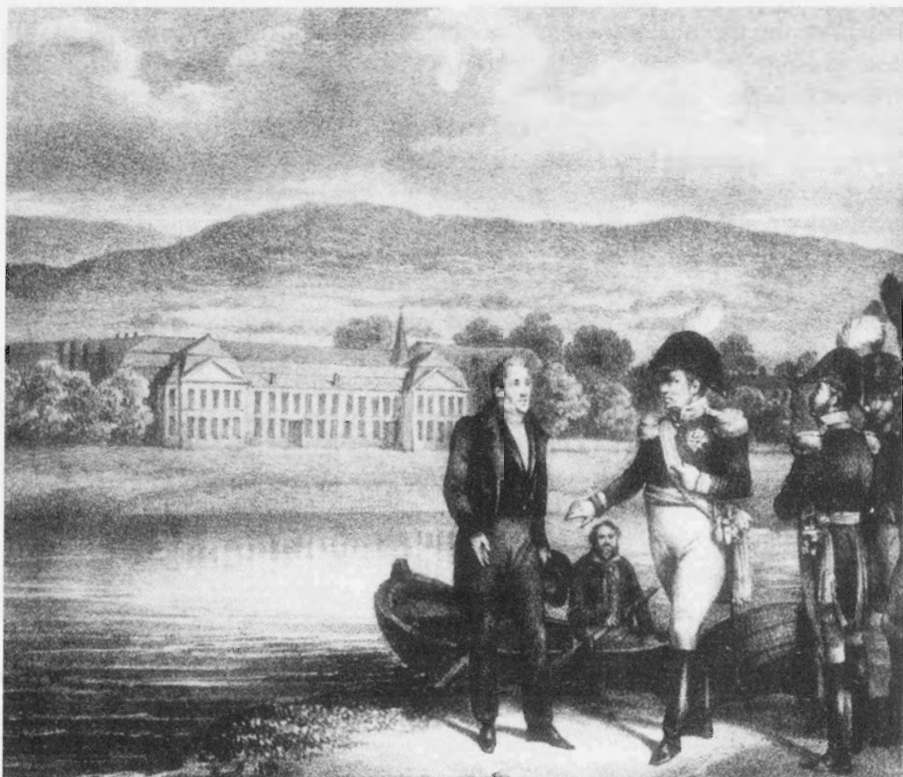
William Cockerill werd in 1759 geboren te Haslington (bij Manchester). In 1791 werd hij vermeld als fabrikant van weefgetouwen, die toen voor 90 procent uit een houten constructie en dito aandrijfmiddelen bestonden. William Cockerill wist dat diverse continentale landen, welke rijk waren aan natuurlijke hulpbronnen, erop gebrand waren de nieuwe Engelse industriële methode in hun land te introduceren. Maar vanwege de maatschappelijke onrust en politieke instabiliteit op het continent, een gevolg van de Franse Revolutie, en omdat de economie er evenals in Engeland stagneerde, besloot de jonge werktuigbouwkundige zijn kansen in Rusland te beproeven. We schrijven het jaar 1794.

William mocht op uitnodiging van keizerin Katharina II in Rusland op staatskosten een (textiel)machine-industrie opzetten. Twee jaar later kwam de tsarina echter te overlijden. Haar opvolger tsaar Paul I toonde geen belangstelling voor de ondernemingen van William Cockerill. Deze besloot zijn geluk in Zweden te beproeven. In Stockholm probeerde William zijn machines aan de textielabrikanten te slijten. Maar visie en durf waren bij de Zweedse fabrikanten nog onvoldoende ontwikkeld om risicodragend, thans durfkapitaal genoemd, te investeren in William Cockerills projecten. Wederom moest hij uitwijken, deze keer naar Hamburg, de grootste wolbeurs van Noord-Europa, waar hij in contact kwam met vertegenwoordigers van de textielnijverheid. In Hamburg wilde het aanvankelijk niet vlotten, totdat hij in 1798 kennis maakte met de bureauchef en administrateur van de machtige firma Simonis uit Verviers, een zekere Mali, die in Hamburg was om wol in te kopen. Mali was op de hoogte van de technologische voorsprong die de Engelsen hadden op het gebied van textielmachines, een reden om William uit te nodigen om zich in Verviers te vestigen om daar exclusief voor Simonis en compagnon Biolley moderne textielmachines te vervaardigen.

Wegens geldgebrek zou het nog een jaar duren voordat Cockerill in Verviers aan de slag ging; hij kon zich niet eens de reis er naartoe permitteren. Bij een tweede ontmoeting met Mali in Hamburg verschaftte deze hem een voorschot. Zijn verblijf in Verviers werd een doorslaand succes, zij het dat het contract met Simonis-Biolley verdere expansie dwarsboomde. Hij wilde de mogelijkheid hebben aan iedere belangstellende te leveren, want belangstelling was er volop!

Mede om zich aan het exclusieve contract te onttrekken, verhuisde hij in 1807 met zijn zonen John en Charles-James naar Luik. Zijn schoonzoon, de Engelsman John Hodson, bleef met zijn zoon William junior in Verviers achter om aldaar een textiel- en textielmachinefabriek op te richten. In Luik richtte Cockerill in het centrum van de stad nabij de Pont des Arches werkplaatsen op, die van meet af aan op volle toeren draaiden. Achter elkaar nam hij zo'n 250 ambachtslieden in dienst. Daarnaast waren er honderden thuiswerkers die op basis van stukloon machineonderdelen leverden. Toen de latere Pruisische minister Beuth in 1814 een bezoek bracht aan deze werkplaatsen, nodigde hij de Cockerills uit om in Pruisen de (textiel)machine-industrie te introduceren. In Berlijn en Guben werden in 1815 door William junior een spinnerij en een werkplaats ter vervaardiging van textielmachines opgericht.

Evenals de koning van Pruisen poogde koning Willem I het entrepreneurschap in de Nederlanden te stimuleren. Toen John Cockerill dan ook in 1816 bij de regering in Den Haag informeerde naar nieuwe vestigingsplaatsen, reageerde Willem I per kerende post, want ook Akense bestuurders zaten op het vinkentouw. Zij trachtten de Cockerills over te halen zich in het Akense te vestigen, waar ook steenkool, ijzer- en zinkerts voorhanden was. Binnen enkele maanden lukte het de Cockerills nabij Luik een geschikte locatie te vinden. Nu stond niets hun ambitieuze plannen meer in de weg, dachten John en Charles-James. Maar voordat een modern verticaal geïntegreerd staalbedrijf en een algemene machinefabriek realiteit waren, moesten enkele forse natuurlijke en technische barrières genomen worden. De ijzerindustrie opereert, zoals de metallurgische industrie in het algemeen, in een oligopolistische markt die, in deelnemers uitgedrukt, klein van omvang is. Een doelmatige bedrijfsvoering vereiste echter dat de ijzermakers over een enorme productiecapaciteit beschikten, zowel in technisch als in economisch opzicht. Deze schaaffecten maakten enorm hoge investeringen in machinerieën en hoogovens noodzakelijk. Er moest immers van meet af aan op grote schaal geproduceerd worden, ook wanneer voorlopig de noodzakelijke vraag achterbleef. Dit had, zoals we verderop zullen zien, gevolgen voor de marktform en sectorstructuur welke zou ontstaan. Daarnaast waren er nog andere barrières, zoals de beschikbaarheid van noodzakelijke grondstoffen en doelmatige transportsystemen, maar ook op het terrein van kennis, patenten en overheidsconcessies. Aan al deze eisen moest gelijktijdig worden voldaan en het is niet verwonderlijk dat dit alles grote inspanningen vergde en ook tegenslagen met zich meebracht. Het zijn de bekende, maar vaak vergeten feiten, waarmee iedere introductie van grootschalige technologie te maken krijgt.

Ontmoeting van Willem I en de industrieel Cockerill in 1817. Op de achtergrond het voormalige zomerpaleis van de prinsbisschop van Luik in Seraing. Het bijschrift bij deze litho van J.L. van Hemelrijck (1829) luidt (vertaald): Gaat zonder vrees door met Uw grote ondernemingen en denkt eraan dat de koning der Nederlanden altijd geld voor de industrie over heeft. Uit: Cockerill 1817-1927: 110me anniversaire de la fondation des Usines Cockerill (1928).

Etablissement de la Société Cockerill

In Seraing is het allemaal begonnen. De bestaande locaties in het centrum van Luik waren te klein en slecht bereikbaar voor de aan- en afvoer van materialen, grondstoffen en eindproducten. John en Charles-James Cockerill hadden hun oog laten vallen op het zomerpaleis van de vroegere prinsbisschop van Luik, gelegen te Seraing langs de Maas, een stuk stroomopwaarts vanaf Luik. Het gebouw lag op een domein van zo'n 20 ha, omgeven met tientallen kleine kolengroeven die reeds in de middeleeuwen geëxploiteerd werden. Het zomerpaleis was in de Franse tijd geconfisqueerd om daarna eigendom te worden van de Staat der Nederlanden. Met medewerking van koning Willem werd het onroerend goed aan de Cockerills verkocht voor de luttele prijs van 45 duizend franc of 21.262 gulden. Koning Willem I zag nu eenmaal in John Cockerill een exponent van het nieuwe entrepreneurschap, die over de kundigheid en durf

beschikte om de Engelse methode met behulp van de deskundige adviezen van Roentgen op grote schaal in te voeren. Met de actieve (financiële) steun van Willem I begon John Cockerill in ijstempo een volledig geïntegreerd metaalbedrijf, van kolenmijn tot hoogovens en machinebouw, uit de grond te stampen, te vergelijken met de beroemde Carron Works in Schotland. Eerst kwam er een constructiewerkplaats (1817-1819), vervolgens werd tussen 1820-1822 een ijzermelterij opgericht, evenals een walsafdeling met puddlerovens. De puddlers (ijzermakers) werden illegaal in Wales geworven. In 1820 diende Cockerill een concessieaanvraag in voor het bouwen van een cokeshoogoven, de eerste op het continent. Mede op advies van Roentgen verstrekke het Fonds van de Nationale Industrie in 1823 een subsidie van 300 duizend gulden (635 duizend franc). Met de bouw van een eerste hoogoven die reeds in 1826 proef draaide, was het eerste geïntegreerde metaalbedrijf op het continent een feit. Daartoe had Cockerill, op aanraden van Roentgen, Engelse deskundigen in dienst genomen, bijvoorbeeld David Mushet die een eminent deskundige was op het terrein van materiaal-kunde, ovenbouw en smelttechnieken.

Overheid en industrialisatiebeleid

Deze financiële overheidssteun was noodzakelijk omdat de introductie en succesvolle toepassing van de Engelse methode een enorme productiecapaciteit vereisten, die veel te omvangrijk was voor de vraag uit de private markt. Dit was een knellend dilemma, waaruit alleen de overheid (lees Willem I) een uitweg kon bieden door voldoende vraag te genereren. De wederopbouw van de marinenvloot bracht uitkomst. Er werden bij Roentgen in Feijenoord bij Rotterdam schepen besteld, die door Cockerill van stoommachines voorzien werden. Daartoe participeerde Cockerill in het bedrijfskapitaal van de Nederlandse Stoom Boot Maatschappij (NSBM), de door Roentgen in 1825 opgerichte machinewerkplaats en scheepswerf. Deze stoommachines bleken echter niet goed te werken. Technische gebreken, zoals slecht geboorde cilinders en lekkende afdichtingen en koppelingen, zorgden voor een groot energieverlies, hetgeen betekende dat het pk-vermogen aanzienlijk verminderde. Dit leidde tot wrevel tussen Roentgen en Cockerill. Ten einde raad nam Roentgen het initiatief de stoommachines in zijn eigen werkplaats te herstellen. Innovaties gingen wel vaker gepaard met tegenslag; dit was niet de enige.

Intussen ondervond Cockerill steeds meer last van de handelsbeperkingen van de buurlanden. Frankrijk en Pruisen trokken tolmuren op, die de afzet en expansie van de Seraing Werken zodanig hinderden dat Cockerill in 1826 ten einde raad de koning verzocht de Seraing Werken over te nemen. Koning Willem I ging akkoord en de Nederlandse staat werd voor de helft mede-eigenaar van de Seraing Werken. Nu kon John Cockerill zich geheel wijden aan de technische aspecten van de onderneming, terwijl een koninklijke commissaris zich bezighield met de afzet en de kapitaalvoorziening. Nu de financiering geen hinderpaal meer vormde, kon de onderneming gestaag uitbreiden. In 1829 werd een

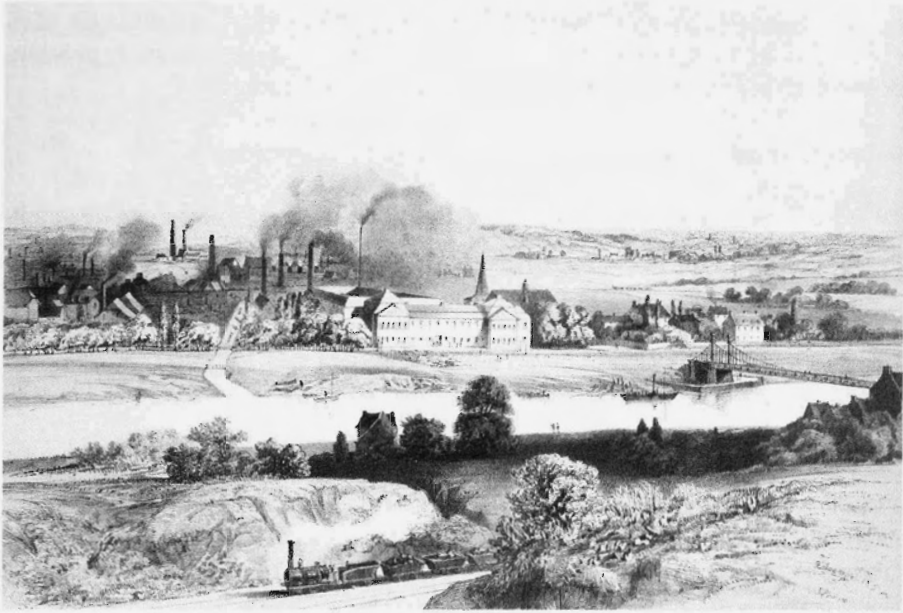
tweede mijnschacht afgediept en de bestaande zestien cokesovens (dagproductie: 20.000 kg) werden met een viertal nieuwe ovens uitgebreid om de groeiende productie in de ijzer- en machinefabriek mogelijk te maken.

De vergeten moeilijkheden bij de introductie van nieuwe technologieën

De introductie van een stoommachine die onder andere de vuren van de smeltoven moest aanblazen, was een beslissende gebeurtenis. Deze nieuwe machine van 60 pk werd, op basis van de door Roentgen geleverde 'blue-prints' in 1825 in de fabrieken te Seraing geconstrueerd. De constructie en het in werking brengen ervan hadden heel wat voeten in aarde. Hetzelfde gold voor de omzetting van kolen in cokes, noodzakelijk voor het uitsmelten van het ijzererts. De Engelse technici kozen voor cokes nadat ze proefondervindelijk vastgesteld hadden dat de steenkool die afkomstig was uit de mijnen te Seraing en omgeving, zoals die van de Marihaye (Cockerill) en die van de mijn Gosson-Lagasse en de La Haye aan de overzijde van de Maas, minder geschikt was. Zij bouwden acht ovens voor de cokesproductie, maar de omzetting van kolen in cokes verliep nog niet zoals het behoorde. Deze proeven waren uiterst kostbaar. De conversie duurde acht à tien dagen en ondertussen moest Cockerill de dure Engelse deskundigen uitbetalen! Ten einde raad greep men terug naar de oude methode van destillatie van hout tot houtskool. Nu verhinderden toevallige natuurlijke omstandigheden (het wassende water van de Maas) het transport van het benodigde hout naar de fabrieken in Seraing. Toen zat er voor de Engelsen niet veel anders op dan opnieuw proefnemingen te doen met de kolen van de Marihaye. Na vele pogingen met zowel de oude methode als de nieuwe ovenmethode, met onder andere een afgesloten schoorsteen, slaagde men erin cokes te verkrijgen van de juiste ontgassing of dichtheid. Daarmee zou de kwaliteit van het gietijzer kunnen worden verbeterd.

Maar nog steeds werkte de hoogoven niet naar behoren. De grondstoffen, ijzererts, cokes en kalk, reageerden niet zoals de Engelse technici dat thuis gewend waren. De vlammen schoten veel te hoog op uit de vuurmond van de hoogoven. Door de intense hitte kon men aanvankelijk niet dichterbij komen. Men vreesde terecht een 'melt down' van de hoogoven. Na onderzoek besloten de technici de loop van de blaasinstallatie te veranderen, het bovenste deel van de hoogoven te verbreden (van 1,7 naar 2,4 diameter) en het aantal kanalen voor de gasafvoer te verdubbelen. Na deze ingrepen werkte uiteindelijk hoogoven nr. 1 naar behoren. Vanaf dat ogenblik produceerde de hoogoven per 24 uur 6 ton 'fonte de moulage' of 11 ton 'fonte d'affinage'. In de loop der jaren werd de werking van de hoogoven steeds opnieuw aangepast met als gevolg vele verbeteringsinnovaties. Te noemen zijn verbeteringen van de grondstoffsamenstelling en van de blaas- en afgastechniek. In 1836 werd hoogoven nr. 2 gebouwd, in 1845 nr. 3, in 1846 nr. 4 en in 1847 nrs. 5 en 6.

Dit technische succes ging echter niet gepaard met financieel succes. Tegenvallers met de stoomwerktuigen, met name die ten behoeve van schepen,

De fabrieken van Cockerill, gezien vanaf het Maasplateau bij Jemeppes. Kleurenlitho circa 1850. Uit: Bart van der Hert, Michel Oris en Jan Roegiers (red.), Nijver België. Het industriële landschap rond 1850 (z.p. 1995).

waren hier mede debet aan. De financiële problemen groeiden de Cockerills boven het hoofd. Faillissement kon voorlopig worden afgewend doordat de Staat der Nederlanden in 1826 voor de helft mede-eigenaar werd van het fabriekencomplex in Seraing. Alleen hierdoor kon faillissement voorlopig worden afgewend.

De Belgische Opstand en het ondernemingsbeleid

Ondertussen nam John Cockerill ook participaties in verscheidene kolenmijnen (onder andere Société Charbonnière d'Ougrée, 1829), waarvoor hij reeds in 1820 een concessie had aangevraagd die in 1827 verleend werd. Hij is mede actief bij het opzetten van nog meer metaalbedrijven. Dit gebeurde vooral na de Belgische opstand van 1830, toen de Hollandse markt wegviel en hij op zoek moest naar nieuwe afzetmarkten. John Cockerill was medeoprichter van hoogovenbedrijven als in 1835 de S.A. des Charbonnages et Hauts Fourneaux d'Ougrée en in 1836 S.A. des Charbonnages et Hauts Fourneaux de l'Espérance. Interessant is hierbij te vermelden dat een viertal Maastrichtenaren bij de oprichting van de Espérance betrokken was, te weten Télémaque en George Michiels, Frédéric-Louis Behr en dokter Bosch. Naast aandeelhouder was Behr, op 31-jarige leeftijd, de eerste Directeur-Gérant van de Espérance! George Michiels zou zijn sporen verdienen in Duitsland bij de oprichting van Phoenix Werke, een van de grootste metallurgische bedrijven van het Rijnland.

Bij deze oprichting was de Banque de Belgique zeer actief. Haar directeur De Brouckère werd Président du Conseil d'Administration. John Cockerill participeerde niet in het aandelenkapitaal doch werd benoemd tot administrateur. Op deze wijze kon Cockerill de expanderende machinebouwindustrie van ruwijzer blijven voorzien.

Gedurende de Belgische opstand (1830-1838) werd Cockerill financieel door beide partijen ondersteund. Willem I was er immers van overtuigd dat België weer in de Hollandse moederschoot zou wederkeren en Cockerill zou dan weer direct de productie kunnen opvoeren. De Belgische opstandelingen van hun kant hadden Cockerill, of liever de fabrieken van Seraing, hard nodig voor de economische wederopbouw van het land. Kortom, Cockerill werd allerwegen gezien als de economische motor van betekenis.

De schulden bleven zich echter opstapelen door verloren afzetmarkten; faillissement dreigde. Toen de Société Générale in 1836 haar schulden afgelost wilde zien, ging Cockerill snel in zee met de concurrent, de Banque de Belgique die hem de nodige middelen verstrekke. Maar nu voltrok zich het noodlot. De Banque de Belgique kwam tijdens de algehele conjuncturele neergang in financiële problemen en in 1839 moest John Cockerill de 'boeken sluiten'.

Luikse politici drongen er nu bij de Belgische overheid op aan om tussenbeide te komen. De fabrieken van Cockerill stelden op dat ogenblik, kolenmijnen inbegrepen, direct en indirect circa 30 duizend arbeiders tewerk, zodat een faillissement een ramp voor de regio betekende. De Belgische overheid stelde echter als voorwaarde dat de rechtsvorm van de onderneming werd gewijzigd in een naamloze vennootschap, hetgeen voor John Cockerill onaanvaardbaar was. Hier botste zijn persoonlijkheid met het algemene belang; hij wenste 'coûte que coûte' de kapitein op het schip blijven, de ware 'captain of industry'. Cockerill dacht een uitweg te vinden via reeds lopende onderhandelingen met de Russische regering over een eventuele deelname in of volledige overname van het industriecomplex te Seraing. De Russen wilden namelijk in hun land de industrialisatie versnellen. Het was de bedoeling dat Russische ingenieurs en werklieden in Seraing werden opgeleid en dat de fabrieken van Cockerill de nodige stoommachines, locomotieven, schepen en andere machines mochten leveren voor de Russische kolen- en metaalindustrie in oprichting. Op weg naar Sint-Petersburg om de onderhandelingen af te ronden, liep John Cockerill in Warschau een acute infectieziekte op, naar verluidt buiktyfus. Hij overleed een week later, in het bijzijn van zijn vrouw Louise Pastor en twee directeuren-gérants van de Seraing-Werken.

Door zijn dood raakte de liquidatie van Cockerills bezit (een zestigtal fabrieken in geheel Europa) in een stroomversnelling. Er diende snel gehandeld te worden. Cockerills schoonfamilie de Pastors stemde toe in de nieuwe rechtsvorm en in 1841 konden de fabrieken in Seraing weer beginnen. De Banque de Belgique leverde het startkapitaal en ook de Belgische Staat engageerde zich. De nieuwe directeur-gérant werd Gustave Pastor, een neef van Cockerills echt-

genote. Deze uiterst deskundige gérant zal het industriecomplex van Seraing met grote kracht omhoog stuwen.

Conclusie

Met de actieve steun van Koning Willem I en de technische adviezen van Roentgen als noodzakelijke voorwaarde heeft John Cockerill zijn grootse werk volbracht. Dit is van doorslaggevende betekenis geweest, niet alleen voor de Luikse regio maar ook voor België als eerste industriële natie van het continent. De Hollandse periode mag dan geen staatkundig succes zijn geweest, ze heeft wel de grondslag gelegd voor een krachtige en snelle industrialisatie. De stad Luik zou daar ook haar vruchten van plukken. In allerlei opzichten volgde ze het tempo van de industriële ontwikkeling op de voet, met als absolute hoogtepunt de Wereldtentoonstelling in 1905. Mutatis mutandis speelt de samenhang tussen stad en industrie ook weer mee bij de algehele neergang na de Tweede Wereldoorlog.

Geraadpleegde literatuur

- Boer, M.G. de (ed.), 'Twee memoriën over den toestand der Britsch en Zuid-Nederlandsche ijzerindustrie door G.M. Roentgen uit de jaren 1822 en 1823', *Economisch Historisch Jaarboek*, IX (1923) 3-156.
- Fremdling, R., 'John Cockerill: Pionierunternehmer der belgisch-niederländischen Industrialisierung', *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte*, 3 (1981) 179-193.
- Halleux, R., *Cockerill. Deux siècles de technologie*, Allieur 2002.
- Jacquemin, P., *Notice sur l'établissement Cockerill à Seraing*, Luik 1878.
- Lebrun, P. et al., *Essai sur la révolution industrielle en Belgique, 1770-1847* (Brussel 1979).
- Lebrun, P. et al., *Histoire quantitative et développement de la Belgique*. 1e série: XIXe siècle (Brussel 1979).
- Pasleau, S., *John Cockerill. Itinéraire d'un géant industriel* (Allieur 1992).
- Puraye, J., 'Les hauts-fourneaux de Cockerill-Ougrée', *Journal d'Entreprise*, no. 143 (1964) 18-20.
- Westebbe, R.M., 'State entrepreneurship. King Willem and the Seraing engineering works', *Explorations in Entrepreneurial History*, 8 (1956) 205-232.

Serge Langeweg*

De techniek van het versieren: het decoreren van aardewerk bij Regout/Sphinx en Société Céramique in Maastricht

Meer dan een eeuw lang was Maastrichts huishoudelijk aardewerk een begrip. De producten van de fabrieken van Petrus Regout, sinds 1899 Sphinx geheten, en Société Céramique werden verscheept over de hele wereld. Het succes van de Maastrichtse fabrieken was voor een belangrijk deel te danken aan de manier waarop men het assortiment samenstelde. Het verfraaien van de artikelen door het aanbrengen van decoraties kreeg daarbij steeds de volle aandacht. 'Versieren zit de mens in het bloed', aldus de openingszin van het hoofdstuk over decoratietechnieken in een handboek voor keramici.¹ Zeker gold dit voor de Maastrichtse aardewerkfabrikanten. Bijna 18 duizend decoraties bleven bewaard in de archieven van beide ondernemingen, die in 1958 fuseerden.² De decors beslaan het tijdvak tussen circa 1850 en 1969. In die lange periode deed de voortschrijdende techniek zich gelden in de wijze waarop de decoraties op het aardewerk werden aangebracht. Hoe ontwikkelde zich die techniek van het versieren en in hoeverre hebben de Maastrichtse aardewerkfabrieken van de nieuwe procédés gebruikgemaakt? Dit zijn de vragen waarop in dit artikel een antwoord zal worden gezocht.

Sphinx en Société Céramique

De pionier van de Maastrichtse aardewerkindustrie was Petrus Laurentius Regout (1801-1878).³ Regout behoorde tot een familie die al sedert de achttiende eeuw een handel in glas en aardewerk dreef. Van kindsbeen af had Petrus zijn moeder, die jong weduwe was geworden, geassisteerd in haar winkel in het centrum van Maastricht. Op zijn achttiende jaar kreeg Petrus de verantwoordelijkheid voor het inkoopbeleid en de groothandel. De handel van de Regouts floreerde in een tijd dat velen overstapten van tinnen borden en bekers naar glazen drinkgerei en serviesgoed van aardewerk, dat in Engeland, België en Duitsland goedkoop in gemechaniseerde fabrieken werd geproduceerd. Wellicht dat deze toegenomen afzetmogelijkheden de koopman Regout geïnspireerd hebben in 1826 een eigen kleine glas- en kristalslijperij te beginnen. Het jaar daarna bracht Regout zijn werkplaats over naar een pand aan de Boschstraat, pal tegenover het Bassin, de havenkom van de pas gegraven Zuid-

* Industrion Kerkrade.

¹ Stichting Opleiding Keramici, *Keramiek* (z.p. z.j.) 523.

² Beide bedrijfsarchieven worden bewaard bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg in Maastricht. Het archief van Sphinx onder nummer EAN 1012 en dat van Société Céramique onder nummer EAN 1013. De decors zijn ook te raadplegen op internet: www.geheugenvannederland.nl.

³ A.F.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878; Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) passim.

Willemsvaart naar Den Bosch. Het was op die plek dat de industriële activiteiten van Regout gestalte kregen. In 1834 schafte hij een stoommachine aan om zijn slijpstoelen aan te drijven. Het zou het begin zijn van de opbouw van een industrie-imperium, dat naast de al genoemde glasslijperij, een glasblazerij, een spijkerfabriek, een geweerfabriek, een gasfabriek en een aardewerkfabriek omvatte.

De aardewerkfabriek startte in 1836. Het besluit van Regout om zelf aardewerk te gaan produceren, hing nauw samen met de politieke situatie van dat moment. Tengevolge van de in 1830 uitgebroken Belgische Opstand werd er in Nederland, waartoe Maastricht bleef behoren, een invoerverbod van Belgische producten ingesteld. Voor Regout, die zijn handelswaar grotendeels van Belgische fabrieken betrok, was dit niet minder dan een ramp. In 1834 werd echter bepaald dat het invoerverbod niet langer gold voor grondstoffen en halfproducten. Daarmee was voor Regout de weg vrij om grondstoffen in België te kopen en zelf aardewerk te gaan maken.⁴

De beginjaren van Regout als aardewerkproducent waren moeilijk. Pas na veel experimenteren en misbaksels lukte het een product te maken dat de toets der kritiek kon doorstaan. Volgens de overlevering maakten Regout en zijn arbeiders een rondedans van plezier toen er eindelijk een gaaf bord uit de oven te voorschijn kwam, zonder de gebruikelijke lelijke zwarte puntjes.⁵ Maar zich meten met het in die dagen beroemde Engelse aardewerk van bijvoorbeeld Josiah Wedgwood, lukte nog lang niet. Zo reageerde in 1843 de Nederlandse consul-generaal in Athene als volgt op een partij aardewerk die Regout hem toezond met de bedoeling handelsrelaties in Griekenland aan te knopen: 'Het gezondene is grof, ruw en smakeloos en komt dan nog veel hoger in prijs dan het veel betere van Engeland'.⁶ Tot circa 1850 waren de producten uit de fabriek van Regout dan ook eigenlijk alleen verkoopbaar op de binnenlandse markt, waar de kwaliteitseisen wat minder hoog waren.

Regout deed er echter alles aan om de kwaliteit van zijn producten te verbeteren. Daarbij baseerde hij zich nadrukkelijk op Engeland. Hij nam Engelse aardewerkspecialisten in dienst en experimenteerde met Engelse grondstoffen. Regelmatig staken Regout en zijn zonen het Kanaal over om zich in Engeland op de hoogte te stellen van nieuwe vindingen en procédés. In 1851 importeerde Regout uit Engeland een aantal van de meest moderne machines voor de aardewerkproductie.⁷ Kennelijk waren deze machines en de via Engelse experts opgedane knowhow er de oorzaak van dat het aardewerk van Regout zich sedert die tijd kwalitatief kon meten met Engelse artikelen. De producten van Regout werden gewild en begonnen aan een zegetocht over de hele wereld.

4 Ibidem, 19.

5 M.A.F.Ch. Thewissen, 'Sphinx-Céramique in de stad Maastricht', in: *125-100 Sphinx-Céramique* (Maastricht 1959) 327-383, aldaar 329.

6 Geciteerd bij: Marie-Rose Bogaers, *Drukdecor op Maastrichts aardewerk 1850-1900* (Lochem 1992) 19.

7 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (verder SHCL), *Archief Sphinx*, niet genummerd: Contractenboek 1850-1855, 116-123.

Het begrip Maastrichts aardewerk kreeg blijkbaar zo'n bekende klank dat andere ondernemers in Maastricht een graantje van het succes probeerden mee te pikken. De belangrijkste navolgers waren Winand Clermont en Charles Chainaye, die in 1851 in het stadsdeel Wijck een aardewerfabriek begonnen. Hun onderneming werd in 1859 omgezet in een commanditaire vennootschap met de welluidende naam *Société pour la fabrication des faiences et produits céramiques de toute espèce, sous la raison sociale Guillaume Lambert et Compagnie*. In 1863 werd het bedrijf een naamloze vennootschap, die algemeen bekend werd als Société Céramique.⁸

De aardewerfabriek van Regout, die in 1899 de naam Sphinx kreeg, en Société Céramique werden grote concurrenten. Het assortiment van beide bedrijven was vergelijkbaar. De productie richtte zich, in navolging van de Engelse fabrieken, op ongedecoreerd en gedecoreerd witbakkend aardewerk.⁹ De decoratietechnieken en de als versiering aangebrachte motieven en patronen waren in veel gevallen identiek. Société Céramique kon echter, dankzij de latere start van het bedrijf, profiteren van de expertise die inmiddels in Maastricht was opgedaan. Ervaren en kundige aardewerkers en decorateurs werden losgeweekt bij de concurrent. Veel Maastrichtse *pottemennekes*, zoals de aardewerkers werden genoemd, werkten dan ook nu eens in deze en dan weer in de andere aardewerfabriek.¹⁰ Omstreeks 1900 stak Société Céramique Sphinx naar de kroon wat betreft kwaliteit, kwantiteit en prijs van de producten.¹¹

De hoogtijdagen van de Maastrichtse aardewerfabrieken lagen in de jaren vlak voor de Eerste Wereldoorlog. Na de oorlog kregen de fabrieken, ten gevolge van de dure gulden, zwaar te lijden van de moordende internationale concurrentie op de markt voor huishoudelijk aardewerk. Meer en meer verschoof de aandacht van beide bedrijven in de richting van de productie van sanitair, waarmee al in de negentiende eeuw was begonnen. De structurele afzetmoeilijkheden dwongen de oude concurrenten uiteindelijk in 1958 tot een fusie. Dit voor de buitenwacht verrassende samengaan kon de productie van huishoudelijk aardewerk echter niet redden. Nauwelijks tien jaar later, in 1969, kwam na 133 jaar het einde. Voortaan richtte de onderneming zich voornamelijk op de productie van sanitair en tegels.

⁸ Over de geschiedenis van Société Céramique: A.J.Fr. Maenen, 'De Maastrichtse keramische industrie sinds het midden van de 19e eeuw', in: 125-100 *Sphinx-Céramique* (Maastricht 1959) 63-96; Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht (WIAM), *Société Céramique Maastricht; Een industrieel-archeologische verkenning* (Maastricht 1989); J.B.M. Vercauteren (red.), *Céramique Maastricht* (Rotterdam 1996).

⁹ Bogaers, *Drukdecors*, 18.

¹⁰ 'Uit de carrière van een fabrieksarbeider: het zakboekje van Pierre Jonas', in: *Industrie, Museum voor Industrie en Samenleving; Catalogus vaste presentatie* (Kerkrade 2001) 9-13.

¹¹ Bogaers, *Drukdecors*, 18.

Het productieproces: van klei tot kopje

De grondstoffen bij de fabricage van aardewerk zijn vette klei, kaolien, kwarts of zand en veldspaat.¹² De vette klei maakt de massa kneedbaar en verwerkbaar. Vette klei heeft echter het nadeel dat hij bij het drogen en branden grote krimp geeft. Men voegt daarom als vulmiddel kwarts toe. Kwarts vermagert de massa, waardoor de krimp van het gevormde voorwerp vermindert. Kaolien is een minder plastische kleisoort, die na het branden volkomen wit is en de kleur van de scherf bepaalt. Veldspaat tenslotte dient als bindmiddel. Doordat veldspaat bij een betrekkelijk lage oventemperatuur smelt, verbindt het de kleideeltjes hecht aan elkaar. Hierdoor krijgt de gebakken aardewerkscherf zijn sterkte. Deze grondstoffen werden vermalen en vervolgens met water in de vereiste verhoudingen vermengd tot een kleislib. Nadat het slib was gezuiverd van verontreinigingen, werd het ontwaterd en uiteindelijk als een homogene, kneedbare massa in de vorm van een streng geperst. De strengen werden verdeeld in hanteerbare blokken, die naar de vormafdeling van de fabriek werden gebracht.

Het vormen gebeurde aanvankelijk handmatig met behulp van gipsen mallen of moulen in de vorm van het voorwerp. Naar gelang de vorm werd de klei op of in de mal gemodelleerd. Omstreeks 1900 verving men in de Maastrichtse fabrieken het handmatig vormen door het minder arbeidsintensieve gietprocédé.

De kleimassa werd hiervoor vermengd met water tot gietpap of barbotine. De vloeibare gietpap kon vervolgens in de gipsen mallen worden gegoten. Het gips nam het water op en een kleilaagje hechtte zich aan de wand van de mal. Het gevormde voorwerp moest dan enige tijd drogen, totdat het genoeg stevigheid had om uit de mal te kunnen worden gehaald. In deze 'leerharde' toestand werd het enige dagen weggezet, totdat het door en door droog was. Dan ging het de oven in om te worden gebakken of gebrand.

Het bakproces in de aardewerkindustrie gebeurt meestal in twee fasen. De eerste brand heet de biscuitbrand: bij een temperatuur van ongeveer 1200° Celsius wordt het voorwerp gebakken tot een harde, maar poreuze scherf: het biscuit. Na het aanbrengen van een glazuurlaag, die de poreuze scherf afdicht, volgt de tweede brand. Dit is de gladbrand of glazuurbrand, die plaatsvindt bij een temperatuur van ongeveer 1000° Celsius.

Versieren

Op verschillende momenten in het productieproces kan het keramische artikel worden versierd.¹³ Een eerste mogelijkheid is het kleuren van de kleimassa, nog voordat deze wordt gevormd. Dat kan gebeuren door er kleurende pigmenten

¹² SHCL, *Archief Sphinx*, nr. K 105; G. Olivier, *Gedetailleerd verslag der resp. Afdelingen en de bewerkingsmethoden hier toegepast (1958)* hfst. 1, 4-5; *Van klei tot bord* (Sphinx Maastricht z.j.); E.J.W.H. Jamin, 'Produkten en produktie van Société Céramique', in: J.B.M. Vercauteren (red.), *Céramique Maastricht*. (Rotterdam 1996) 25-40, aldaar 28-34.

¹³ *Keramiek*, 523.

aan toe te voegen, zodat de massa na het branden een gekleurde scherf oplevert. Het kleuren van de nog ongebrande massa is nog op een andere manier mogelijk, namelijk door het opbrengen van een engobe.¹⁴ Een engobe is een dun laagje gekleurde klei dat na het vormen van het artikel, maar nog vóór de biscuitbrand erop wordt geschilderd of gespoten. Ook werden de artikelen wel gedompeld in een engobebad. Omdat een engobe ondoorschijnend is, neemt de scherf na de biscuitbrand de kleur van de engobe aan. De engobetechniek werd vaak toegepast bij het aanbrengen van pasteltinten.

Voorts kan tijdens het vormen van het artikel reliëfversiering worden aangebracht. Traditioneel gebeurde dat door het insnijden, inkerven of bekrassen van het leerharde voorwerp. De behoefte aan het snel kunnen reproduceren van reliëf leidde tot het gebruik van vormen van hout en gips, waarin de klei door indrukken of ingieten het gewenste reliëf aanneemt.

Het biscuit kan ook worden verfraaid door er glazuur op aan te brengen. Glazuur is een dun laagje glas, dat transparant (kleurloos of gekleurd) of opaak (wit of gekleurd) kan zijn. Bij huishoudelijk aardewerk heeft de glazuurlaag, naast verfraaiing van het voorwerp, nog een andere belangrijke functie. De glazuurlaag zorgt hier tevens voor de afdichting van de poreuze aardewerkscherf.¹⁵

Alhoewel deze technieken bij zowel Regout/Sphinx als Société Céramique zijn toegepast, blijven ze hier verder onbesproken.

De versiertechniek die ongetwijfeld het meest tot de verbeelding spreekt en waarover het in het vervolg van dit artikel zal gaan, is die van het decoreren: het met keramische verf aanbrengen van een voorstelling op het voorwerp. Die voorstelling kon zowel op het biscuit (onderglazuur) als op het glazuur worden aangebracht. Beide technieken hadden specifieke voor- en nadelen.¹⁶ Een decor dat onderglazuur werd aangebracht, was vrijwel onverslijtbaar dankzij de glazuurlaag die er vervolgens overheen kwam. Diezelfde glazuurlaag maakte de kleuren echter ook wat doffer. Om het laagje glazuur aan het biscuit en de decoratie te laten hechten, was een extra brand in de oven nodig: de zogenaamde glazuurbrand. In de hoge oventemperatuur die voor het smelten van het glazuur was vereist, school echter ook een probleem. Veel keramische kleurstoffen, zoals goud, zilver en purper hadden een veel lager smeltpunt dan de glazuur en waren dus niet bestand tegen de gladbrand.¹⁷ De enige mogelijkheid om deze kleuren te gebruiken, was dan ook om ze opglazuur aan te brengen. Daarna moest een extra brand volgen in de zogenaamde moffeloven, die een temperatuur had van ongeveer 750° Celsius. Bij die temperatuur smolten de keramische kleurstoffen in het glazuur.

¹⁴ 'Engobes voor huishoudelijk aardewerk'. *De Sphinx-Céramique; Contactblad van de NV Sphinx-Céramique v/h Petrus Regout Maastricht* (verder *Contactblad*) (1959) nr. 4, 10-11.

¹⁵ Bij porselein daarentegen heeft het glazuur enkel een decoratieve functie. De porseleinscherf is na de ovenbrand volkomen gesinterd en neemt geen vocht meer op.

¹⁶ 'Productie', 34-36.

¹⁷ A.A.M. Quik en A. Polling, *Boerenbont; Honderd jaar Maastrichts aardewerk* (Leeuwarden 1989) 12-14.

Opglazuurdecoratie had als grote voordeel dat het kleurenpalet veel rijker was en meer helderheid bezat dan bij onderglazuur.¹⁸ De keerzijde van de medaille was echter dat opglazuurdecors kwetsbaar waren, omdat ze immers niet werden bedekt door de beschermende glazuurlaag.

Handschilderen

De oudste decoratietechniek was het handschilderen. Ook Regout heeft van begin af aan een deel van zijn producten met de hand laten decoreren, zoals blijkt uit de vergunning voor het starten van de aardewerkfabriek, die hem op 3 juni 1836 werd verleend. Hierin was nadrukkelijk sprake van de fabricage van geschilderd aardewerk.¹⁹ Van dit vroege beschilderde aardewerk is niet veel bekend. Wel is duidelijk dat Regout de eerste patronen overnam van Engelse en Schotse fabrieken. Die patronen waren opgebouwd uit allerlei typische blad-, bloem- en steelmotieven, in heldere kleuren, soms nog gecombineerd met geometrische ornamentjes en smalle lijntjes, de zogenaamde filets. Combinatie van die elementen, spoedig ook naar eigen Maastrichtse ontwerpen, leverde gaandeweg een enorm assortiment aan handgeschilderde decors op. Het aantal verschillende patronen dat Regout/Sphinx en Société Céramique hebben geproduceerd, wordt geschat op vijf- à zeshonderd, met weer allerlei kleurvarianten.²⁰

Het uitgebreide assortiment aan leverbare patronen geeft al aan dat de populariteit bijzonder groot is geweest. Dat gold vooral voor de periode tussen ongeveer 1880 en 1940, al werd na 1920 wel begonnen met de inkrimping van het assortiment tot de meest gevraagde patronen. De kleurige motieven spraken een breed publiek aan. Het handgeschilderde goed werd dan ook over de hele wereld gedistribueerd. De patronen werden aangebracht op kommetjes, borden, kopjes en schalen: gebruiksvoorwerpen die dagelijks op tafel kwamen. Maar soms hadden de handgedecoreerde artikelen ook onbedoeld de functie van sieraardewerk. Met name in enkele streken in Nederland, bijvoorbeeld rond Volendam en hier en daar op de Veluwe, blijken de kleurige motieven in menig interieur een belangrijke sierfunctie te hebben gehad.²¹ En aan de andere kant van de wereld, op het eiland Bali, sowieso een belangrijke afzetmarkt voor de Maastrichtse fabrieken, werden rijstschalen en grote borden, gedecoreerd met een compositie van florale motieven, als versiering ingemetseld in de muren van tempels en paleizen.²²

Het was ook aan het eind van deze bloeiperiode dat voor dit type decoratie de term 'boerenbont' werd bedacht. Het schijnt dat Brabantse grossiers in de jaren

¹⁸ G. Olivier, 'De techniek van het aardewerk in zijn historische ontwikkeling', in: *125-100 Sphinx-Céramique* (Maastricht 1959) 181-232, aldaar 231.

¹⁹ SHCL, *Archief Sphinx*, nr. 3082: Extract uit de resoluties van de Provinciale Raad van Limburg met de vergunning en oprichting van een fabriek voor geschilderd aardewerk, 1836.

²⁰ A. Polling, *Boerenbont* (Maastricht/Leeuwarden 1988) geen paginanummers.

²¹ A. Polling, 'Boerenbont aardewerk uit de fabriek van Petrus Regout', *Antiek* (1988) nr. 5, 266-273, aldaar 270.

²² Helena A. van Bommel, 'Ceramics inserted in walls on Bali', *Modern Quaternary Research in Southeast Asia* XI (1988-1989) 55-70, aldaar 62-63.

dertig – dus toen dit soort motieven al een eeuw in productie was – de term gingen gebruiken. De Maastrichtse fabrikanten zelf introduceerden de naam boerenbont pas omstreeks 1950. Het aantal verschillende boerenbontpatronen was toen al drastisch teruggebracht. Uiteindelijk bleef er slechts één patroon over: decor 15 bij Sphinx en het identieke decor 483a bij Société Céramique. Dit patroon bleef erg populair bij de consument. Handgeschilderd boerenbont bleef dan ook tot 1969, toen Sphinx stopte met de productie van huishoudelijk aardewerk, in het assortiment. De rechten op patroon 15 werden verkocht aan de aardewerfabriek Boch Frères in het Belgische La Louvrière, die het patroon op de markt bleef brengen.²³

In de fabrieken werd het schilderwerk door mannen, maar meestal door meisjes en vrouwen gedaan. Dat leek eenvoudig werk, maar was het zeker niet. Het boerenbontschilderwerk werd in de regel aangebracht op het poreuze biscuit. De vloeibare verf werd onmiddellijk door het biscuit opgenomen. Dat betekende dat het schilderen van de motieven vlot en met één vloeiende beweging van het penseel moest gebeuren. Dat vereiste grote geoefendheid en handigheid. Niettemin kon een bedreven biscuitschilder, afhankelijk van het motief, tot 360 kopjes of schotels per dag beschilderen. Bestond het decor uit alleen maar een filet, dan kon wel eens een productie van 3000 stuks per dag gehaald worden.²⁴

Opglazuur schilderen had weer zijn eigen moeilijkheden. De schilders die dit werk deden, werden 'decorschilders' of 'vergulders' genoemd.²⁵ Om de verf op het gladde en harde oppervlak te laten hechten, moest olie als medium worden gebruikt. De juiste mengverhouding was van groot belang, want te veel olie betekende weer dat de verf te vloeibaar was en ging 'lopen'. De kunstenaar Charles Eyck, die als veertienjarige in 1911 zijn carrière begon als decorschilder bij Société Céramique, wist over de problemen bij het opglazuur schilderen mee te praten. Jaren later herinnerde hij zich zijn eerste werkdag: 'Op lange tafels zag ik een chaos van teloren (borden, SL), kopjes en kommen, in kleurige piramiden op elkaar gestapeld en daartussen als rondbogen, de ruggen der zwijgende aardewerkschilders, met hun vaste, vlugge vingers het ene kopje of bordje na het andere beschilderen: twee-, vier-, vijf-, zeshonderd per dag. [...] Als een nieuwe schakel in de keten, doodgewoon, kreeg ik mijn plaats. En dan een potje verf, penselen, een paletmes, een bakkie terpentijn en acht blanke Hollandse kommetjes. Na een onverbeterlijk voorbeeld van meester Jaak (de chefdecorateur, SL), die in een ommezien het ene hartvormige blaadje aan het ander reeg, tot een krans om de rand van het kommeke, en nadat hij het nog eens gedaan had op een ander, met de nooit falende zekerheid van een goed functionerende machine, en nog eens, om het me duidelijk te laten zien (een-twee-drie, een-

²³ Quik en Polling, *Boerenbont*, 20.

²⁴ Olivier, 'Techniek', 228.

²⁵ Opglazuur schilderen is bij Regout waarschijnlijk op een later tijdstip geïntroduceerd dan biscuitschilderen. In 1855 maakte een prijscourant voor het eerst melding van opglazuurdecors. Tot 1934 waren er bij Sphinx gescheiden afdelingen voor biscuitschilders en vergulders.

twee-drie) was het mijn beurt. Ik lachte gelukkig, hoogmoedig. Het geval was onnozel. Had ik niet zeven erediploma's van de tekenschool op zak? En overmoedig het penseel opnemend om mijn vaardigheid te tonen...sloeg ik een klad, een vormeloze zwarte verflad op het kommetje. Die vloekte mij aan met zoveel duidelijkheid, dat ik met mijn zeven erediploma's wel door de grond had willen zinken van schaamte. Hoeveel honderden malen heb ik het opnieuw moeten proberen! Opnieuw! Uitvegen. Opnieuw! Uitvegen'.²⁶

Een bijzondere vorm van opglazuur decoratie was het aanbrengen van lusters. Een luster was een mengsel van metaalhoudende keramische verven en olie. Door de decorbrand kreeg het luster een ijzer- of goudkleurige glans. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw werden lusters vaak aangebracht op exportproducten voor Nederlands-Indië, waar deze vorm van decoratie erg populair was.²⁷

Voor hun werk hadden de schilders eenvoudige gereedschappen ter beschikking. Penselen waren er in velerlei soorten en maten, afhankelijk van het te schilderen patroon. Eenvoudige en veel voorkomende motieven werden gestempeld of gesponst. Dat ging sneller en was goedkoper. Verder hadden de schilders een draaischijf of tournette, waarop ze hun werkstuk konden plaatsen. Dat was vooral handig bij het aanbrengen van filets op ronde artikelen. Rechts van de draaischijf was er een plank, een *banquet*, aangebracht, waarop men de arm en het te beschilderen voorwerp kon laten rusten.

Niet alle handgeschilderde decors behoorden tot de categorie boerenbont. Vanaf de jaren 1920 werden ook handgeschilderde decors aangebracht naar ontwerp van kunstenaars die bij de bedrijven in dienst traden. De Maastrichtse fabrieken probeerden zich met dit sieraardewerk te richten op een hoger marktsegment, waar de concurrentie van buitenlandse fabrieken minder groot was en de winstmarges hoger waren. Zo nam Sphinx in 1924 Willem Rozendaal aan als artistiek ontwerper. Een van diens opdrachten was het ontwerpen van nieuwe decors. De eigentijdse handgeschilderde patronen die Rozendaal ontwierp, werden veelal aangebracht op negentiende-eeuwse vazen, kommen en borden, waarvan de fabriek nog een enorme voorraad in het magazijn had.

Voor het ontwerpen beschikte Rozendaal over een apart atelier, de schilderskamer, waar schilderessen naar zijn voorbeeld en met de nodige vrijheid het biscuit beschilderden. De schilderessen signeerden het werk ook met hun eigen naam. Dankzij die handtekening kon een aantal van hen inmiddels worden geïdentificeerd. Het gaat hier om de monogrammen AM of MA van Maria Agnes Moorselaar, die tussen 1924 en 1929 bij Sphinx werkte en GvH, welke initialen staan voor Gerrie van Haaren, die van 1924 tot 1927 bij het bedrijf in dienst was.²⁸

²⁶ Geciteerd in: William Graatsma en Wim Mes, *Het geheim van de Sphinx: De fabriekscollectie Maastrichts aardewerk* (Maastricht 1999) 8.

²⁷ *Maastrichtse keramiek aan de man gebracht 1850-1940; Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling van het Industrion* (z.p. 1998) 4.

²⁸ Rob Driessen, 'Incompleet in zichzelf; Rozendaal bij De Sphinx 1924-1928', in: Herbert van Rheeden e.a., *W.J. Rozendaal 1899-1971* (Zutphen 1998) 33-52, aldaar 38 en 48-49.

*Schilderessen bij Sphinx omstreeks 1925 bezig met het opbrengen van door Willem Rozendaal ontworpen decors. De schilderes op de voorgrond is bezig met het decor Kaboel. De vaas heeft ze op de draaischijf of tournette geplaatst. Haar rechterarm steunt op de banquet.
Collectie SHCL, fotoarchief Sphinx-C eramique.*

Sieraardewerk was nog lang het visitekaartje van het bedrijf, waarmee men hoge ogen gooide en dat goed verkocht. Handgeschilderd sieraardewerk bleef, in relatief kleine oplagen, tot 1969 geproduceerd. Rozendaals opvolgers als Edmond Bellefroid, Wim Visser, Pierre Daems, Guill. Serpenti en Antoine Corstjens, ontwierpen voor sieraardewerk en gedenkborden speciale decors, die met de hand geschilderd werden aangebracht. Bij ingewikkelde decors, die toch op elk artikel vrijwel identiek moesten zijn, bracht men de voorstelling eerst met behulp van een pons aan.²⁹ Een pons was een stuk papier waarin men de omtrekken van het decor prikte. Het papier werd dan op het voorwerp gelegd en met houtskoolpoeder over de gaatjes gewreven. Na het wegnemen van het papier was de tekening op het voorwerp zichtbaar.³⁰ Vervolgens werden de contouren ingekleurd. Daarbij ging het voorwerp van hand tot hand, waarbij elke schilder steeds hetzelfde onderdeel van de decoratie voor zijn rekening nam.

²⁹ Wim Visser, 'Sieraardewerk'. *Personeelsorgaan der NV Kristal-, Glas- en Aardewerkfabrieken "De Sphinx" v/h Petrus Regout en Co. II* (1950) 2-3.

³⁰ Een andere methode was de contouren van de tekening eerst aan te brengen met een druktechniek, zoals hieronder beschreven.

De onderkant van aardewerken voorwerpen vertelt soms een heel verhaal. Hier de onderzijde van de dekselpot, afgebeeld op pagina 110. De initialen W.J.R. van de ontwerper staan voor Willem Jacob Rozendaal. De naam van het decor is Fez en de pot werd in 1924 bij Sphinx beschilderd. Ook de schilderes heeft haar handtekening achtergelaten: GvH staat naar alle waarschijnlijkheid voor Gerrie van Haaren. Collectie Industrion Kerkrade. Foto: Tonnie Havenith.

Drukdecors

Tot omstreeks 1750 was het aanbrengen van een decoratie op keramiek uitsluitend handwerk. Mechanische hulpmiddelen om de afbeelding op een snelle manier te vermenigvuldigen, waren er niet.³¹ Dat veranderde toen rond het midden van de achttiende eeuw in Engeland een druktechniek voor het aanbrengen van decors op keramiek werd uitgevonden. Al langer was daar een techniek bekend om met uitgeknipte gravures lakwerk en email te bedrukken.³² Waarschijnlijk in 1755 lukte het de graveur John Brooks, werkzaam bij de Battersea Enamel Works in Londen, voor het eerst ook porselein opglazuur te bedrukken. Het drukken gebeurde, net als bij lakwerk en email, niet rechtstreeks van de gravure op het voorwerp, maar via een transfer op speciaal papier. Vandaar ook de Engelse benaming *transfer-printing* voor deze techniek.

In Liverpool werkten in dezelfde tijd de drukkers Sadler en Green. Zeer waarschijnlijk waren zij op de hoogte van de uitvinding van Brooks. Zij slaagden er in 1756 in om geglazuurd aardewerk op dezelfde wijze te bedrukken.

Beide ontwikkelingslijnen, die uit Londen en die uit Liverpool, kwamen rond 1780 samen in het midden-Engelse Staffordshire, waar onder meer de aardewerkfabriek van Wedgwood was gevestigd. De toepassing van de druktechniek op keramiek breidde zich daarna verder over Engeland uit. Omstreeks 1800 was het procédé om zowel onderglazuur als opglazuur te bedrukken technisch onder de knie. De verbreiding naar het Europese vasteland vond in de eerste jaren van de negentiende eeuw plaats. In 1802 verkreeg een Engelsman in Frankrijk een octrooi op de uitvinding van drukdecors. Zes jaar later kocht de beroemde porseleinfabriek van Sèvres het octrooi op.³³ In Duitsland werd de druktechniek in 1815 bij de porseleinfabriek Meißen ingevoerd.³⁴

De druktechniek bereikte Maastricht waarschijnlijk via contacten die Regout in Engeland en Duitsland had. Wellicht dat hij al in 1836, het jaar van oprichting van zijn aardewerkfabriek, met het aanbrengen van drukdecors heeft geëxperimenteerd. In dat jaar liet hij een partij geprepareerd drukpapier uit Engeland komen.³⁵ De eerste bewijzen dat hij bedrukt aardewerk in zijn assortiment had opgenomen, dateren echter pas uit 1844. P.M. Egenberger, Regouts magazijnhouder in Amsterdam, vermeldde in dat jaar bedrukt aardewerk in de voorraadadministratie.³⁶ Dit moeten dan de eerste resultaten zijn geweest van het in dienst nemen, eerder dat jaar, van de Duitse graveur en drukker Peter Schellenbach, die als taak had gekregen 'de drukkerij in te voeren, in werking te brengen en op zo bekwaam mogelijke wijze voort te zetten'. Al het jaar daarna werd Schellenbach echter vervangen door de Luxemburger Cranenwitter en die

³¹ Willy Wehle, *Der Dekor in der Keramik; Verfahren, Techniken, Arbeitsmethoden* (Coburg 1970) 47.

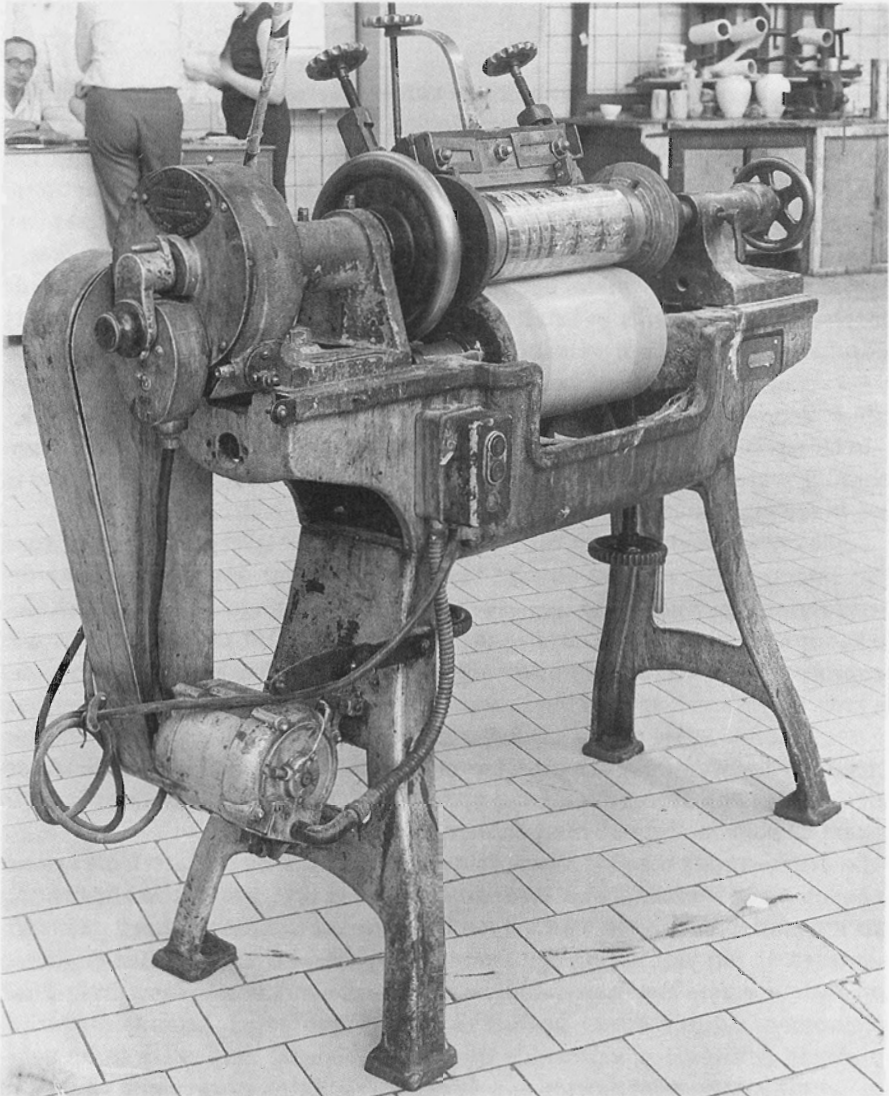
³² Bogaers, *Drukdecors*, 10-11.

³³ *Ibidem*, 13.

³⁴ Wehle, *Dekor*, 47.

³⁵ Bogaers, *Drukdecors*, 19.

³⁶ SHCL, *Archief Sphinx*, niet genummerd: Contractenboek 1843-1848, 232-248.

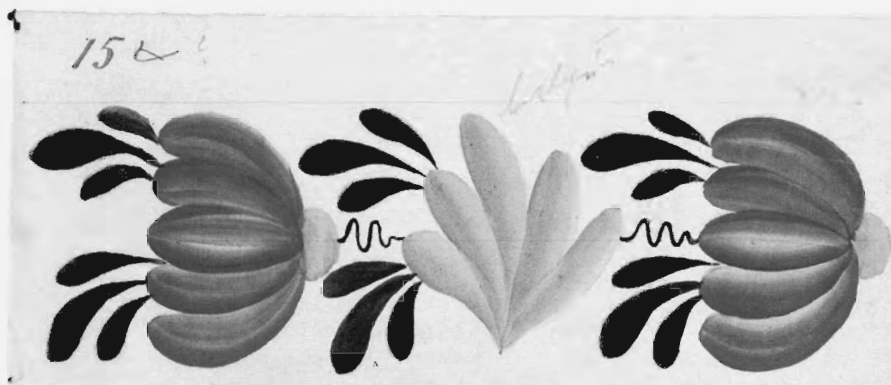

Cilinderpers. Met de introductie van de cilinderpers in 1910 werd het mogelijk de drukdecors aan de lopende band te vervaardigen. De machine werkte niet langer met een vlakke kopergravure, maar met een gegraveerde cilinder. De cilinder werd automatisch beïnkst. Tussen de cilinder en de persrol liep een papierbaan. Collectie SHCL, fotoarchief Sphinx-C eramique.

op zijn beurt in 1846 door de Engelsman Michael Tulloch. Pas deze laatste slaagde er definitief in een drukkerij op te zetten: in 1849 werkten er twee mannen en twintig vrouwen.³⁷ (Lees verder op pagina 117).

³⁷ Gertjan de Groot, 'Pleemannen en cassettendraagsters; conducteurs en sorteesters. Mannen- en vrouwenarbeid bij De Sphinx aardewerkfabriek en de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek te Maastricht v or 1940'. *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg XLVI* (2001) 83-132, aldaar 107.

Al in 1836, het jaar van oprichting, produceerde de fabriek van Petrus Regout handgeschilderd aardewerk. De typische composities van florale motieven werden ongekend populair. Pas na de Tweede Wereldoorlog introduceerde Sphinx de naam 'boerenbont' voor dit type van decors. Van de talloze verschillende patronen bleef er in die tijd slechts één over: het hier afgebeelde decor 15, waarvan een voorbeeld in het bedrijfsarchief bewaard bleef.

De decorschilders hadden hun eigen jargon voor de verschillende delen waaruit het decor bestond. Zo werd de rode bloem het roosje genoemd, het groene blaadje de bessem en het blauwe kortweg het blaadje. Het geribbelde blauwe lijntje stond bekend als de dessineerder.

Collectie SHCL, Archief Sphinx, voorlopig nr 4: Decorboek met handgeschilderde patronen.

Bij de Conventie van Brussel in de jaren twintig stelde een aantal grote Europese aardewerkfabrieken, waaronder Sphinx en Société Céramique een classificatie van dessins of patronen vast. Hoe hoger de klasse-indeling, hoe hoger de productiekosten en dus ook hoe hoger de verkoopprijs. De indeling varieerde van klasse 1 voor ongedecoreerd goed tot klasse 15 voor heel ingewikkelde decoraties. Het hier afgebeelde dessin 213 behoorde tot klasse 4, waarin onder meer onderglazuur geschilderde bloempatronen in 3 tot 5 kleuren waren ondergebracht. Collectie SHCL, Archief Sphinx, voorlopig nr 2: Dessins.

Dekselpot met het handgeschilderde decor Fez, ontworpen door Willem Jacob Rozendaal voor Sphinx in 1924. De pot, waarvan op de afbeelding het deksel ontbreekt, behoort tot een driedelig kaststel.

Rozendaal kwam in 1924 bij Sphinx in dienst als ontwerper van decors, modellen en reclamemateriaal. Ook richtte hij op beurzen de stands van het bedrijf in.

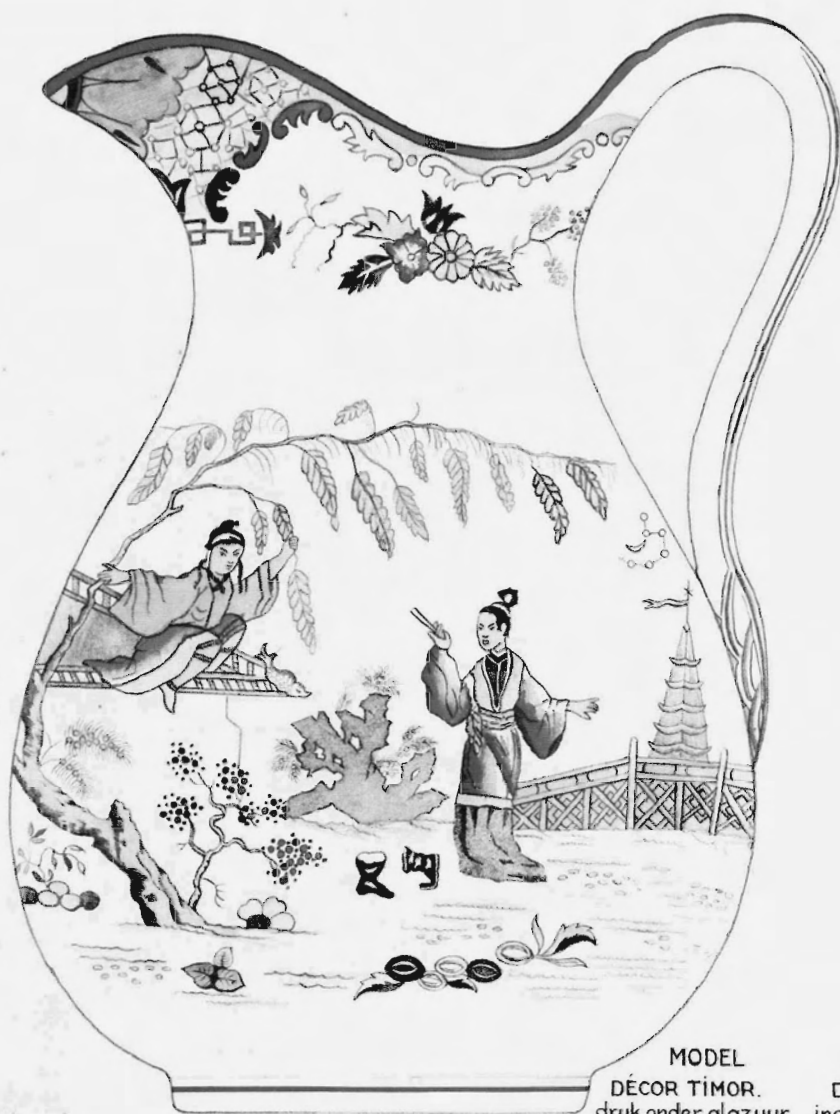
In zijn ontwerpen liet Rozendaal zich door drie richtingen beïnvloeden: het werk van de Amsterdamse School, de Nederlandse volkskunst in de vorm van zogenaamde boerenbontmotieven, die al decennialang bij de Maastrichtse aardewerkfabrieken toepassing vonden en de oosterse volkskunst in de vorm van het oriëntalisme, dat begin jaren twintig erg populair was.

Collectie Industrion Kerkrade. Foto: Tonnie Havenith.

Het polychroom (meerkleurig) uitvoeren van de gravuredruktechniek was een omslachtig en duur karwei. Voor de kleuren zwart, blauw, rood, geel en donkergroen waren afzonderlijke gravures nodig. De afdrukken daarvan moesten zeer nauwkeurig op het te decoreren voorwerp worden overgebracht. Als het allemaal lukte, was het resultaat prachtig, getuige het decor Rhijnsteen op dit omstreeks 1865 bij Regout vervaardigde bordje.

Collectie Industriem Kerkrade. Foto: Tonnie Havenith.

Nadat een drukdecor monochroom was aangebracht, kon het met de hand verder worden ingekleurd. Deze techniek werd bij de Maastrichtse fabrieken in de negentiende eeuw graag toegepast bij voorstellingen die waren gebaseerd op het in die dagen zeer populaire achttiende-eeuwse Chinees porselein. Decor Timor is een voorbeeld van zo'n Chinoiserie, die bedoeld was voor de Westeuropese markt. Decor Timor verbeeldt een scène uit de Chinese liefdesgeschiedenis 'Het verhaal van de westerkamers.' Niet elke Nederlandse consument was echter van die betekenis op de hoogte. Zo was decor Timor op de Veluwe nogal gewild, omdat de bijbel-vaste bevolking aldaar de voorstelling interpreteerde als het bijbelse verhaal van de tollenaar Zacheus in de vijgenboom.

Collectie SHCL, Archief Sphinx, voorlopig nr 46: Decorbladen.

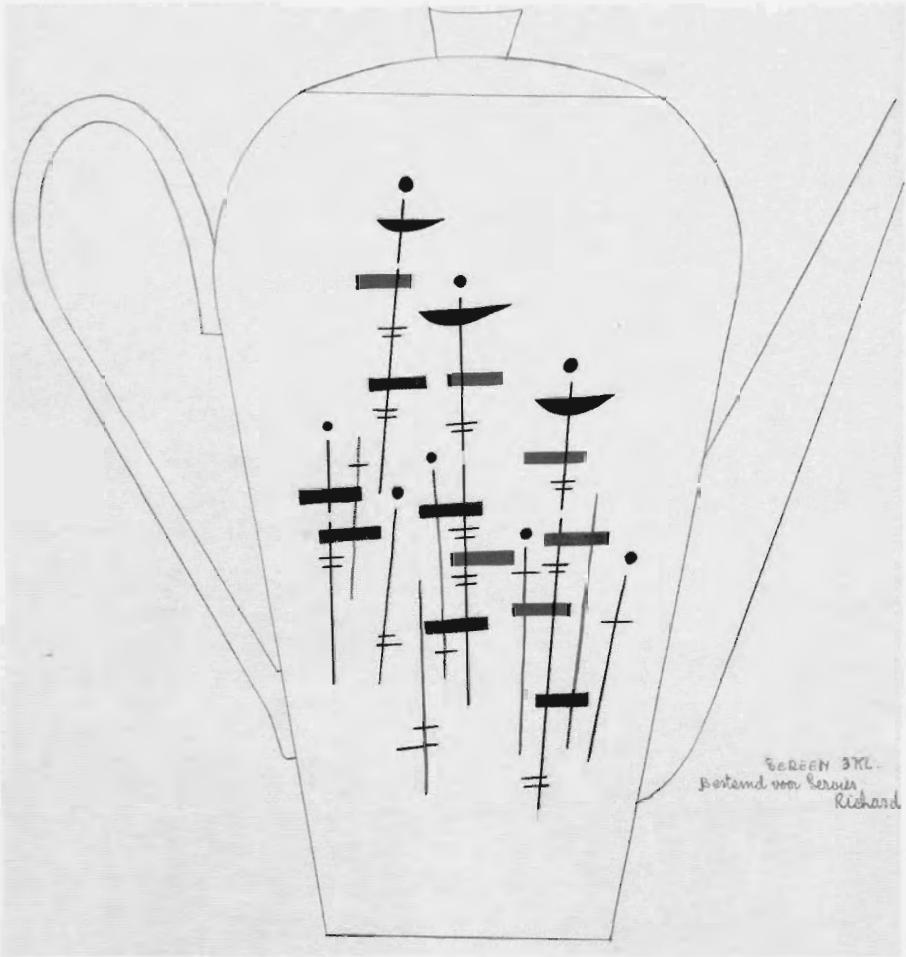
In 1927 bestond het bedrijf der Staatsmijnen in Limburg een kwart eeuw. Sphinx kreeg bij die gelegenheid opdracht een gedenkbord te vervaardigen. Willem Rozendaal tekende voor het ontwerp. De letters W, H, M en E in de rand van het bord verwijzen naar de vier Staatsmijnen die in productie waren: de Wilhelmina in Terwinselen, de Hendrik in Brunssum, de Maurits in Geleen en de Emma in Hoensbroek. De decoratie is opgebracht in de gravuredruktechniek en naderhand met oker ingekleurd.
Collectie Industrion Kerkrade. Foto: Tonnie Havenith.

Lampetkan, versierd met een sjabloondecor, waarvan de naam onbekend is. De kan behoort tot een lampetstel, dat verder bestaat uit een kom, een kammenbak en een zeepbak. Het lampetstel werd omstreeks 1925 gemaakt bij Société Céramique. Collectie Industrion Kerkrade. Foto: Tonnie Havenith.

Op 30 november 1963 was het precies anderhalve eeuw geleden dat de prins van Oranje (de latere koning Willem I) op het strand van Scheveningen landde en het onafhankelijke Koninkrijk der Nederlanden het levenslicht zag. Voor Sphinx was deze herdenking aanleiding een melkbeker op de markt te brengen, waarop het memorabele moment van de prinselijke aankomst op Nederlands grondgebied werd afgebeeld. De firma Mulder en Zoon in Amsterdam leverde de afbeelding in de vorm van een afschuiftransfer. Collectie Industrië Kerkrade. Foto: Tonnie Havenith.

In de jaren vijftig werd bij zowel Sphinx als Société Céramique een silkscreenafdeling ingericht. Bij beide bedrijven kregen ontwerpers opdracht decors te tekenen die met behulp van de silkscreentechniek konden worden aangebracht. Jac. van Lijff ontwierp eind jaren vijftig voor Sphinx een aantal silkscreendecors. Het hier afgebeelde decor was bedoeld voor het servies Richard.

Collectie SHCL, Archief Sphinx, voorlopig nr 75: Ontwerptekeningen voor druk- en screendecors.

Het opleggen van de drukdecors op het aardewerk was en bleef handwerk. Het werk werd vrijwel uitsluitend door vrouwen verricht. Boven de tafel hangen de pasgedrukte decors klaar om te worden verwerkt. Uit: *Sphinx-C eramique*, Contactblad 1959, nr 4, p. 5.

De Maastrichtse aardewerkfabrikanten Clermont en Chainaye hebben hoogstwaarschijnlijk van begin af aan de beschikking gehad over de technische deskundigheid om drukdecors te vervaardigen. In 1852,  en jaar na de oprichting van hun bedrijf, zonden ze reeds bedrukte waar naar de nijverheidstentoonstelling, die toen in Arnhem werd gehouden.³⁸

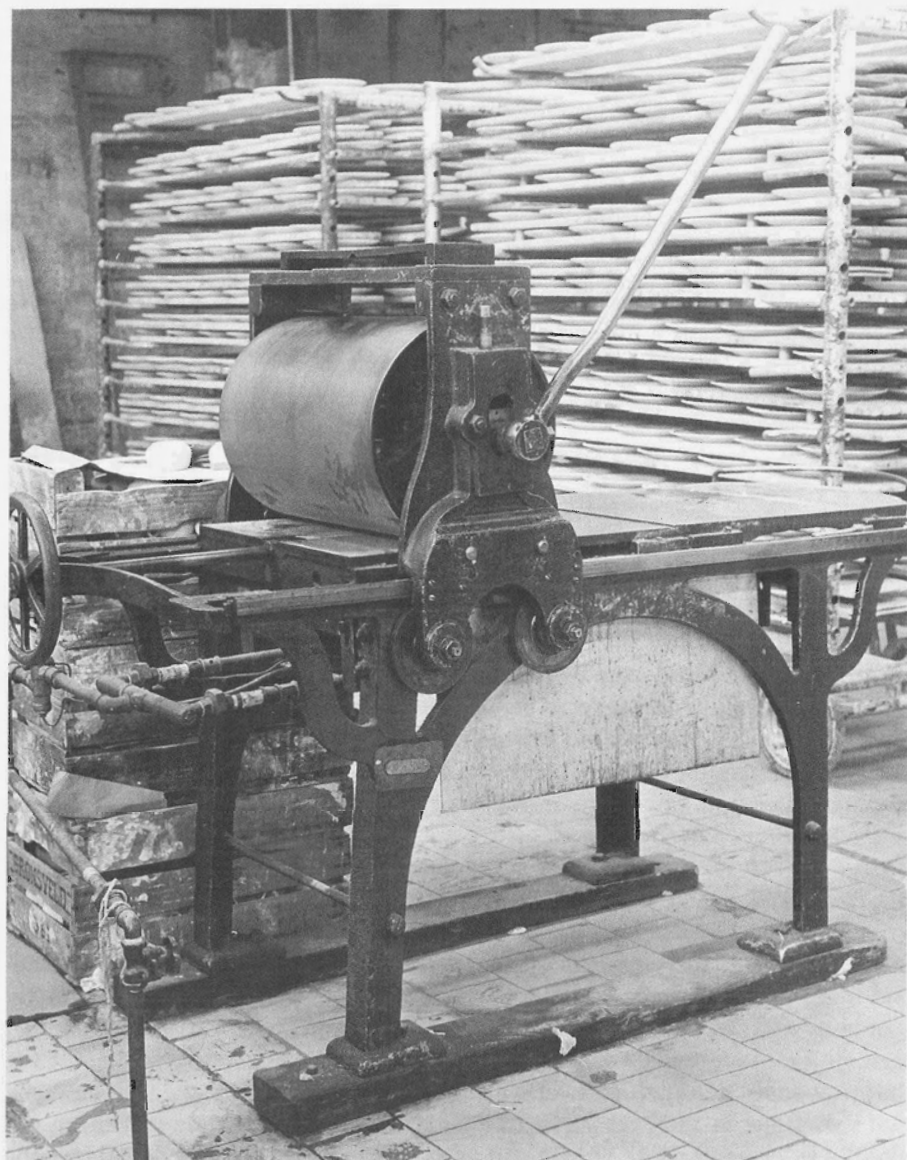
Het uitgangspunt bij de techniek van het drukken was een gravure, die in een koperen plaat was gesneden. De graveur begon met het overnemen van de ontwerp-tekening op de vooraf gepolijste plaat, die tijdens de bewerking werd neergelegd op een met zand gevuld, plat leren kussen. Hierop lag de plaat stevig, maar dankzij het kussen kon de graveur toch makkelijk met zijn werkstuk manoeuvreren. De ontwerp-tekening werd met hard potlood overgetrokken op een doorzichtig stuk papier. Dit papier werd vervolgens aan de achterzijde met vet ingesmeerd en op de koperen plaat gelegd. Door nu de lijnen op het papier opnieuw met potlood na te trekken, ontstond een fijn lijntje vet op de plaat. Met een stalen graveernaald kraste de graveur de lijntjes in het koper.³⁹ Met het burijn werden de lijnen dan verder uitgediept en de gravure zodanig bewerkt, dat verschillende nuances van licht naar donker ontstonden. De graveur moest daarbij uitstekend op de hoogte zijn van de eigenschappen van de keramische verven. Zo moest bijvoorbeeld een gravure die bedoeld was om in rood te worden uitgevoerd, dieper gestoken worden dan een die in de blauwe kleur bewerkt moest worden.⁴⁰

Koper is een zacht materiaal en daardoor waren de gegraveerde platen in het drukproces onderhevig aan snelle slijtage. Na ongeveer drieduizend afdrukken

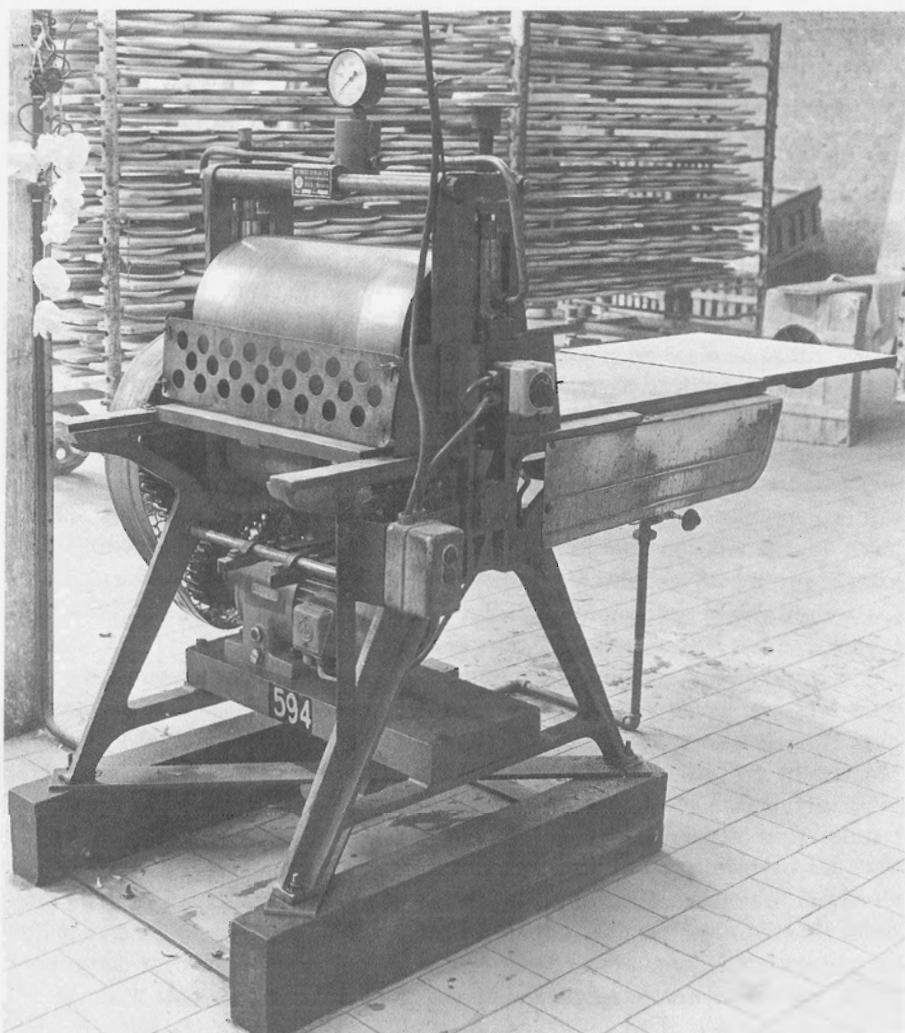
³⁸ Jamin, 'Produkten', 36.

³⁹ SHCL, *Archief Sphinx, Gedetailleerd verslag*, hfst. 14, 1.

⁴⁰ 'De betekenis van de graveur in de keramische industrie'. *Contactblad* (1960) nr. 2, 11-12.

*Handpersmachine voor kopergravuredruk. De pers werd bediend met de lange hendel.
Collectie SHCL, fotoarchief Sphinx-C eramique.*

Elektrische persmachine voor kopergravuredruk. Met de komst van elektriciteit bij Sphinx omstreeks 1910 werd het mogelijk machines elektrisch aan te drijven. Het drukken was met deze machine overigens nog steeds grotendeels handwerk: het insmeren van de kopergravure met verf, het opleggen van het drukpapier en het verwijderen van het drukwerk na het persen. Collectie SHCL, fotoarchief Sphinx-C eramique.

moest de gravure geretoucheerd worden. De tekening werd hierdoor op den duur onzuiver. Bovendien was het retoucheren een tijdrovend karwei. De technische ontwikkeling bracht echter uitkomst. Omstreeks 1880 werd bij Regout een galvanoplastiek-afdeling opgericht.⁴¹ Deze bestond uit verschillende metaalbaden (koper, zilver, vanaf 1900 ook staal), waarin de koperen platen door middel van een elektro-chemisch proces konden worden gekopieerd of ver-

⁴¹ SHCL, *Archief Sphinx, Gedetailleerd verslag*, hfdst. 14, 2; Bogaers, *Drukdecoratie*, 29-30.

stevigd. De originele gravure werd eerst in het zilverbad voorzien van een laagje zilver. De verzilverde plaat werd vervolgens in een koperbad gehangen, waar in vijf tot acht dagen een laagje koper van ongeveer anderhalve millimeter dikte aangroeide, dat in hoogrelief exact de originele gravure weergaf. Dankzij het vooraf aangebrachte zilverlaagje konden beide koperen platen van elkaar worden losgemaakt. De nieuwgevormde plaat in hoogrelief werd nu ook met een zilverlaagje bedekt en opnieuw in het koperbad gehangen. In tien tot twaalf dagen vormde zich hierop een koperen plaat van drie millimeter dikte, die een exacte kopie was van de originele gravure. Tenslotte werd de kopie, de zogenaamde 'getrokken plaat', gedurende tweeënehalf uur in een staalbad verstaald, zodat de plaat de gewenste stevigheid en slijtvastheid kreeg.

De eerste gravures betroffen de Maastrichtse bedrijven rechtstreeks uit Engeland. Daar waren zelfstandig werkende graveurs gevestigd die de decoraties in opdracht van de aardewerkfabrieken in de koperen platen sneden. Al vroeg namen de Maastrichtse fabrikanten ook eigen graveurs in dienst. De al eerder genoemde Peter Schellenbach was zeer waarschijnlijk de eerste. In de jaren daarna werden door Regout de Engelse graveurs William Mowalt (1848), John Brammer (1853), John Mayer Beddau (1855), Arthur Steel (1855) en Richard Cartwright (1856) aangenomen.⁴² Later traden bij Regout/Sphinx en bij Société Céramique ook Nederlandse graveurs in dienst.

Het drukken op keramiek is een indirecte druk. Dat is ook de reden dat de gravure 'leesbaar' werd gestoken. Er moest eerst een afdruk worden gemaakt op heel fijn drukkerspapier. Tot omstreeks 1900 gebeurde het afdrukken in Maastricht op handpersen.⁴³ Een handpersinstallatie bestond uit een ijzeren tafel, met daaraan bevestigd de eigenlijke pers. De tafel werd verwarmd tot een temperatuur van ongeveer 130° Celsius. De warmte was noodzakelijk om de verf, die bestond uit een mengsel van fijngemalen onderglazuurverf en olie, vloeibaar te houden. De drukker legde de gravure in een uitsparing in de tafel, zodat de bovenkant van de koperen plaat en het tafelblad op precies gelijke hoogte waren. Hij verspreidde met een houten spatel de verf over de gravureplaat, waarbij hij ervoor zorgde dat de verf goed in de gegraveerde lijnen drong. De overtollige verf werd vervolgens zorgvuldig verwijderd en de koperen plaat tenslotte met een zachte doek schoongewreven.

De drukker nam dan een met zeepwater geprepareerd stuk drukkerspapier en legde dat voorzichtig op de koperen plaat. De zeepoplossing had vooral tot doel een isolerende laag tussen het papier en de kleur te vormen. De laag voorkwam dat de kleur door het papier geabsorbeerd werd.⁴⁴ Bovendien zorgde het vocht ervoor dat het papier op de hete plaat niet zou gaan schroeien.

De gravureplaat met het papier werd dan door de persinstallatie op de tafel gehaald. De pers bestond uit twee ijzeren rollen, waarvan de bovenste, die over

⁴² De Groot, 'Pielemannen', 107-108.

⁴³ Voor een uitgebreide beschrijving van de druktechniek: SHCL, *Archief Sphinx, Gedetailleerd verslag*, hfst. 7, 2-3; Bogaers, *Drukdecor*, 27-29.

⁴⁴ Wehle, *Dekor*, 49.

de plaat walste, van een flanelen of vilten bekleding was voorzien. Nadat de pers was teruggedraaid, kon het papier van de plaat worden getrokken. De afdruk werd dan over een touw of een stok gehangen en was na even aandrogen klaar om op het biscuit te worden overgebracht. Het was de taak van de snijdster van de drukkersploeg om de verschillende delen van het decor uit te knippen. De oplegster legde het patroon vervolgens met de beeldzijde naar beneden op het biscuit. Het werkstuk kwam dan onder handen van de wrijfster, die de prent met een vochtige spons, een stevige borstel en een stijf opgerolde lap flanel, de zogenaamde rubber, aandrukte op het biscuit. De afwasster tenslotte liet het papier weken in water, zodat het losliet en de verf helemaal op het biscuit was overgebracht. Het voorwerp werd te drogen gezet, alvorens het de oven in ging. Decors, aangebracht op biscuit, werden gefixeerd in de zogenaamde drukkersmof bij een temperatuur tussen 680 en 750° Celsius, waardoor de olie uit de kleurstof vervloog. Daarna ging het artikel een derde keer de oven in voor de glazuurbrand.

De hoogtijdagen van de druktechniek lagen voor de Maastrichtse fabrieken in de laatste decennia van de negentiende eeuw.⁴⁵ Maar ook in de twintigste eeuw bleef deze techniek in gebruik, tot 1969 toe. De basisprincipes van de druktechniek bleven in die periode onveranderd. Wel trad er een toenemende mechanisatie van de techniek op. Zo werd in 1910 bij Sphinx de drukkerij grondig gereorganiseerd. Het grootste deel van de handpersen werd opgeruimd en vervangen door machinale persen.⁴⁶ De machinale pers bestond in hoofdzaak uit een frame met twee rollen. De bovenste was een gegraveerde cilinder, de onderste een rubberrol, die kon worden ingesteld om de papierbaan, die tussen beide rollen doorliep, tegen de cilinder aan te drukken. De cilinder werd automatisch van verf voorzien en schoongeschraapt. Aanvankelijk werd de cilinder met stoom verwarmd; in de loop van de twintigste eeuw verving een elektrisch element de stoomverwarming.

Dankzij de machinale persen kon de productie worden opgevoerd. Terwijl een handpers vier- tot vijfhonderd afdrukken per dag kon maken, was de capaciteit van de machinale pers acht tot tien afdrukken per minuut (ongeveer 4800 per dag). Het aantal handpersen bij Sphinx kon daardoor verminderen van 49 stuks in 1910 tot vijf in 1958. Het bedrijf had in die periode steeds twee machinepersen in gebruik. Deze zorgden voor de reguliere productie. De handpersen werden gebruikt voor incidentele opdrachten of om fluctuaties in de vraag op te vangen.⁴⁷

Een verdere stap in de mechanisering van de druktechniek zette Sphinx in 1961 met de installatie van een Murray-machine voor gravuredruk.⁴⁸ Deze machine maakte het voor de eerste keer mogelijk rechtstreeks op het aardewerk

⁴⁵ Bogaers, *Drukdecors*, 21.

⁴⁶ Gertjan de Groot, *Fabricage van verschillen; Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1960)* (Amsterdam 2001) 258.

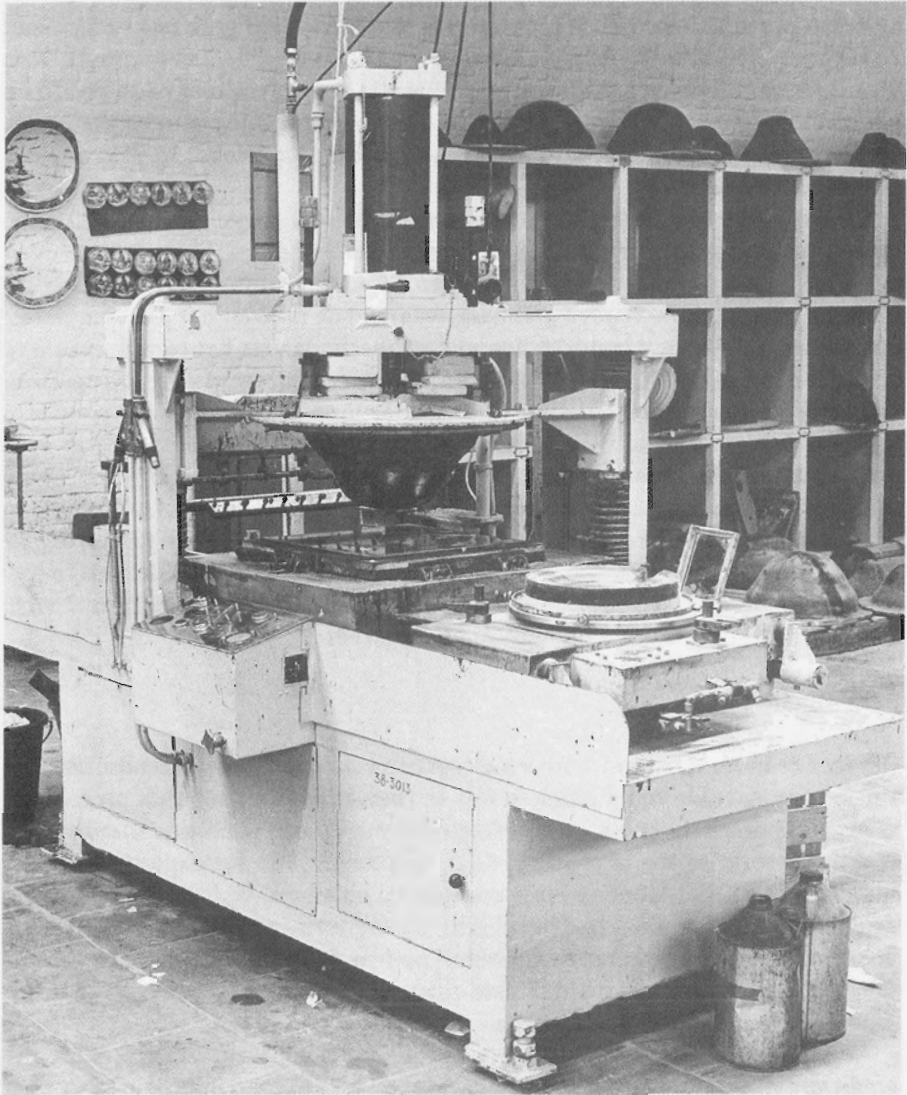
⁴⁷ De Groot, 'Pielemannen', 258.

⁴⁸ *Maastrichts aardewerk en porselein* 3, 1947-1969 (z.p. z.j.) 25.

Het graveren van een cilinder was specialistenwerk. Een graveur bij Sphinx aan het werk omstreeks 1960. Collectie SHCL, fotoarchief Sphinx-Céramique.

te drukken, dus zonder de tussenstap van het drukken op papier. De machine was voorzien van een rubberen stempel, waarop een laagje gelatine was aangebracht. De stempel drukte in een eerste beweging op de gravure, die automatisch van verf was voorzien. De gelatinelaag nam de tekening op, die door de stempel in een tweede beweging op het aardewerken voorwerp werd overgebracht.

Sphinx schafte in 1961 een Murraydrukmachine aan. Dankzij de nieuwe machine werd het aanbrengen van drukdecors op aardewerk veel minder bewerkelijk. Drukken op speciaal papier als tussenstap en het arbeids-intensieve opleggen van de uitgeknipte decors waren niet langer nodig. Collectie SHCL, fotoarchief Sphinx-C eramique.

De druktechniek was in principe alleen geschikt om monochrome decors aan te brengen. Toch heeft Regout, als enige Nederlandse aardewerkproducent, in de negentiende eeuw ook geëxperimenteerd met polychrome drukdecors.⁴⁹ Het meerkleurig bedrukken van aardewerk was een ingewikkeld, tijdrovend en

⁴⁹ Bogaers, *Drukdecors*, 32.

kostbaar procédé. Voor het decor waren er dan vier of vijf gravures nodig: voor de zwarte partij, de rode, de gele, de blauwe en eventueel de donkergroene. Van elke kleur maakte men een afdruk op papier, die vervolgens zeer nauwkeurig op het voorwerp moesten worden gelegd en aangewreven. Bij Regout werden polychrome drukdecors alleen op het plat van borden opgelegd. In 1882 is men ermee opgehouden.

Meerkleurige versiering met drukdecors was wel mogelijk door patronen samen te stellen uit prenten die weliswaar monochroom, maar ieder in een andere kleur waren gedrukt. Zo werden bijvoorbeeld voor de Nederlands-Indische markt talloze borden gemaakt, waarvan de rand en het plat in contrasterende kleuren waren bedrukt. Een andere methode was het combineren van de druktechniek met het handschilderen. Een drukdecor werd dan op de gebruikelijke wijze aangebracht, gefixeerd en geglazuurd. Opglazuur werd het decor vervolgens met de hand ingekleurd en soms nog van luster voorzien.⁵⁰ In deze gecombineerde techniek werden vooral aan het eind van de negentiende eeuw in Maastricht prachtige decors gemaakt, vaak geïnspireerd door of ontleend aan traditionele Oosterse motieven. In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw werd de combinatie van drukdecor en handgeschilderd vooral veel toegepast bij gelegenheidsgoed, zoals gedenkborden, die de Maastrichtse fabrieken in die periode in grote aantallen hebben geproduceerd.

Decalcomanie

Het met de hand inkleuren van drukdecors en vooral het geheel handschilderen van gecompliceerde voorstellingen was een bewerkelijk en dus duur procédé. De wens van porselein- en aardewerkfabrieken om op een goedkope manier polychrome decoraties toe te passen, leidde omstreeks 1860 tot experimenten om meerkleurige lithografieën over te brengen op keramiek. De lithografie of steendruk had op dat moment in de grafische wereld weinig geheimen meer,⁵¹ maar voor toepassing in de keramische industrie was de grote moeilijkheid het vinden van een papiersoort die de juiste eigenschappen had om de erop gedrukte afbeelding over te brengen op het aardewerk of porselein.⁵²

Vanaf 1870 blijken er verschillende zogenaamde bontdrukkerijen te zijn ontstaan, die in staat waren lithografieën voor de keramische industrie te leveren. Grotere buitenlandse porseleinfabrieken zetten zelfs eigen bontdrukkerijen op. De lithografieën voor de keramische industrie werden decalcomanieën, decalco's of eenvoudigweg plakprentjes genoemd. De decalcomanietechniek ontwikkelde zich snel en omstreeks 1890 was de nieuwe methode van decoreren in de Europese keramische industrie al niet meer weg te denken.

⁵⁰ Ibidem, 31. Drukdecors met onderglazuur handgeschilderde invulling kwamen ook voor, maar in mindere mate.

⁵¹ De lithografie of steendruk is het oudste vlakdrukprocédé. De techniek werd in 1798 uitgevonden door de Oostenrijkse drukker Aloys Senefelder.

⁵² SHCL, *Archief Sphinx, Gedetailleerd verslag*, hfst. 7, 6. Auteur Olivier suggereert dat de bakermat van deze decoratietechniek in Frankrijk lag.

In Maastricht zag Regout vroeg de mogelijkheden van de decalotechiek in. Al in februari 1873 verbond hij een zekere Richard Charles en diens echtgenote aan het bedrijf om het personeel te instrueren over de techniek van het aanbrengen van de plakprentjes.⁵³ Of deze pogingen onmiddellijk succesvol zijn geweest, is zeer twijfelachtig. Waarschijnlijk werd de decalotechiek pas vanaf circa 1890 bij Regout op grote schaal gebruikt.⁵⁴

Tot circa 1950 waren er twee soorten decalco's in omloop. Ze onderscheidden zich door het soort papier waarop ze waren gedrukt en daarmee ook door de wijze van aanbrengen.⁵⁵ Beide hadden gemeenschappelijk dat het papier was voorzien van een in water oplosbare lijmlaag, op basis van eiwit. De laag fungeerde als drager van de afbeelding.

Decalcomaniën konden worden gedrukt op metapapier. Dat was een speciale, stevige papersoort, die makkelijk vocht opnam. Wanneer men een dergelijk plaatje wilde opbrengen, moest het eerst worden ingesmeerd met een lak of mix. Na droging van de lak werden de plaatjes op een natte doek gelegd, met de afbeelding naar boven. Op deze manier raakte het papier verzadigd met water met als gevolg dat de eiwitlaag oploste. Wanneer de eiwitlaag zodanig was opgelost, dat de afbeelding heen en weer kon worden geschoven, werd het geheel met de beeldzijde naar beneden op het keramiek gelegd en met een zachte spons lichtjes aangedrukt. Het papier kon dan worden losgetrokken. Daarna drukte men de afbeelding nogmaals goed met de spons aan, zodat vouwen en luchtbelletjes verdwenen. De bedrukte waar moest dan een nacht drogen, waarna eventuele lakresten met helder water werden afgewassen. Dan ging het voorwerp de oven in om te worden gebrand.

Andere decalco's waren gedrukt op duplexpapier. Duplexpapier bestond uit twee papierlagen: een dun vel rijstpapier dat de lijmlaag met de afbeelding droeg en een dikkere laag papier die het prentje stevigheid gaf. Anders dan bij decalco's op metapapier, werd nu niet het plaatje, maar het keramische voorwerp met lak ingesmeerd. Het voorwerp moest dan een tijdje drogen, totdat de lak nog net kleverig was. Het rijstpapier met de afbeelding werd dan van het dikkere papier losgetrokken. Het rijstpapier werd droog op het voorwerp gelegd. Eerst met een vochtige spons en daarna met een rubberen rol drukte men het plaatje aan. Het rijstpapier werd daarna in water losgeweekt. Ook nu werden na het drogen van het plaatje de lakresten met water afgewassen.

Decalco's op duplexpapier werden meestal bij het decoreren van holgoed, zoals soepterrines en koffiepotten gebruikt, omdat het dunne rijstpapier makkelijk in elke vorm plooibaar was. Decalcomanieplaatjes, op welk papier ze ook waren gedrukt, bracht men meestal opglazuur aan. Bij het uitbranden in de oven verbrandden alle plakstoffen en smolt de kleurstof vast op het week wordende glazuur.

⁵³ SHCL, *Archief Sphinx*, niet genummerd: Contractenboek 1870-1873, 389. Het contract met Charles is in het Frans opgesteld.

⁵⁴ SHCL, *Archief Sphinx*, *Gedetailleerd verslag*, hfst. 7, 6.

⁵⁵ Wehle, *Leikor*, 56-58.

De toepassing van de decalcomanietechniek was in de jaren direct vóór de Eerste Wereldoorlog bij de Maastrichtse fabrieken op het hoogtepunt. Maar ook daarna is deze techniek volop in gebruik gebleven, zoals de decorboeken in het bedrijfsarchief illustreren.⁵⁶ Vele honderden verschillende decalco's werden besteld en van elk steeds een monster in een register geplakt. Qua motieven doet de collectie decalco's sterk denken aan een kleurige flora met bloemen, planten en vruchten in alle soorten en maten. Ook nogal zoete tafereeltjes met spelende kinderen en dartelende dieren deden het kennelijk goed. In de jaren twintig en dertig werden de plaatjes vaak geleverd door Duitse gespecialiseerde firma's als Zierdruckanstalt Lindenruh in Lindenruh-Glogau, E. Wunderlich in Waldenburg-Altwater en Buntdruckerei für Keramik Carl Nitzke in Leipzig.

Omstreeks 1950 kwam een derde soort plakprentje op de markt: de collodiumtransfers. Deze werden gedrukt op een laagje collodium, een soort kleefmiddel. Ter ondersteuning was dit laagje met een soort gom die in water oplosbaar was, op papier geplakt. Ook deze plaatjes werden meestal aan de Maastrichtse fabrieken geleverd door gespecialiseerde bedrijven, zoals de firma Mulder en Zoon in Amsterdam of Johnson Matthey & Co in Londen. Van dit laatste bedrijf bleef een uitvoerige, geïllustreerde handleiding voor het aanbrengen van de collodiumtransfers bewaard.⁵⁷ Het plaatje moest op een natte doek worden gelegd, zodat het papier werd verzadigd met water. Hierdoor werd de gom, waarmee het plaatje op het papier was geplakt, zacht. Wanneer het plaatje zo los was gekomen dat het over het papier kon worden geschoven, kon het op het keramische voorwerp worden overgebracht. Dankzij het collodiumlaagje was voor de hechting aan het voorwerp, in tegenstelling tot de vroegere decalco's, geen lak of mix nodig. Het tweede verschil was, dat de collodiumtransfer met het beeld naar boven op het voorwerp werd gelegd. Het plaatje was dus niet in spiegelbeeld. Het papier kon vervolgens van de achterkant van het plaatje worden afgeschoven. Vandaar ook de naam afschuifdecors voor dit type transfers.⁵⁸ Een derde voordeel van deze techniek was dat het plaatje nog over het aardewerken voorwerp kon worden geschoven, voordat het definitief werd gepositioneerd. Het vervolg van het procédé deed weer sterk denken aan de oudere decalcoteknik: goed aandrukken, afwassen, drogen en branden.⁵⁹

Net als bij het gravuredrukken werkte men bij het decoreren met plakprentjes in ploegen. Een ploeg bestond uit (eventueel) een mixer, een snijdster, een of meer oplegsters, een wrijfster en een afwasser. Bij Sphinx werkten in 1957 twee decalploegen.⁶⁰

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog beperkten de Maastrichtse fabrieken het assortiment aan decalcomaniedecors voor de reguliere productie. Een aan-

⁵⁶ SHCL, *Archief Sphinx*, vooral de nrs. 13-22 en 40-44; *Archief Société Céramique*, vooral de nrs. 29 en 38-39.

Overigens is niet altijd geheel duidelijk of al deze decoraties ook daadwerkelijk zijn gebruikt.

⁵⁷ SHCL, *Archief Sphinx*, nr. S 1042: *Works instructions for the application of Matthey on-glaze transfers for pottery* (Londen z.j.).

⁵⁸ *Keramiek*, 524.

⁵⁹ Wehle, *Dekor*, 58-59.

⁶⁰ SHCL, *Archief Sphinx*, *Gedetailleerd verslag*, hfst. 7, 6 en hfst. 12, 4.

tal bloemmotieven bleef over. Ook bleken de plaatjes geschikt voor het bedrukken van gelegenheidsgoed, zoals herdenkingsbekers en communiebordjes en -kopjes. De techniek van het opbrengen van de decalco-transfers werd sedert de jaren vijftig vaak gecombineerd met de zeefdruk- of silkscreentechniek, die hieronder zal worden besproken.

Sjabloneren en spuiten

Aan het eind van de negentiende eeuw begon men op de decorafdelingen van de Maastrichtse fabrieken met sjabloneren. Bij deze techniek sneed men de voorstelling eerst in een metalen vorm uit. Die vorm - het sjabloon - werd op het te decoreren voorwerp gelegd en de kleurstof in de uitsparing aangebracht.

De sjabloneertechniek bood de mogelijkheid regelmatig terugkomende motieven relatief snel op een groot aantal artikelen aan te brengen. Bij goedkope massa-artikelen, zoals de bulk van het assortiment van zowel Sphinx als Société Céramique, was sjabloneren dan ook een belangrijk decoratiemiddel.⁶¹

In de ontwikkeling van het sjabloneerprocédé waren twee andere technieken van groot belang: het vervaardigen van de sjablonen en de introductie van verfspuitinstallaties. Sjablonen werden meestal vervaardigd uit een laagje bladtin. De buigzaamheid van het materiaal kwam goed van pas: het sjabloon kon daardoor worden aangebracht op artikelen van allerlei vorm.⁶² In de traditionele methode sneed de sjabloonsnijder de vormen met behulp van een stalen mesje in het bladtin uit. Zolang de kleurstof in het sjabloon met het penseel of in poedervorm werd aangebracht, voldeden deze flinterdunne sjablonen. Maar omstreeks 1910 kwamen bij de Maastrichtse fabrieken verfspuitinstallaties in gebruik. Hiermee kon de verf met behulp van perslucht en verschillende kleinere en grotere spuitpistolen in een spuitkast op het voorwerp worden gespoten. De spuittechniek bleek heel geschikt om snel sjabloondecors aan te brengen.⁶³ De sjablonen moesten toen wel steviger en dikker worden en daarvoor ontwikkelde men nieuwe technieken. Een van deze technieken maakte gebruik van het galvanoplastiekprocédé.⁶⁴ Deze galvanisch getrokken sjablonen werden gemaakt door eerst het moedersjabloon met glansgoud te schilderen op het voorwerp waarvoor het sjabloon was bedoeld. Dit werd gebakken, waardoor het metaalbevattende glansgoud geleidend werd. Vervolgens hing men het artikel in een galvanobad. In ongeveer twaalf uren tijds groeide op het glansgoud een laagje koper aan. Wanneer dat voldoende dikte had, werd het kopersjabloon eraf genomen en kon men van dezelfde moedervorm een nieuw sjabloon trekken. Ook de gesneden sjablonen werden wel verstevigd door er in een galvanobad een laagje koper op te laten neerslaan.

⁶¹ Wehle, *Dekor*, 28.

⁶² Maurice Haussonne, *Technologie céramique générale; faiences, porcelaines* (Paris 1954) 416-417.

⁶³ Ook bij het maken van een fond - een kleur aangebracht op het hele artikel - werd sindsdien de spuittechniek veelvuldig toegepast.

⁶⁴ SHCL, *Archief Sphinx, Gedetailleerd verslag*, hfst. 7, 3 en hfst. 15.

Later werden de sjablonen ook geëetst. Dit deed men door op de metalen plaat, die te hard of te dik was om te snijden, aan weerszijden een dunne laag was aan te brengen. De vorm van het sjabloon werd dan met petroleum of terpentijn weggewassen. Vervolgens hing men de plaat in een zuurbad. De niet door de was beschermde delen – het sjabloon dus – werden door het zuur weggeëetst.⁶⁵

Op welke wijze het sjabloon ook was gemaakt, voor elke vorm en elke kleur was een apart sjabloon nodig. De kleuren werden één voor één aangebracht. De eerste kleur moest goed droog zijn, voordat het sjabloon voor de volgende kleur kon worden opgelegd. Bij het opbrengen van de kleuren werkte men in de volgorde van licht naar donker.⁶⁶ De sjablonen moesten zeer nauwkeurig aansluiten. Als hulpmiddel werden in de sjablonen merktekens gezet, die elkaar precies moesten bedekken.

Gespoten sjabloondecors zijn vooral in het Interbellum veel door de Maastrichtse fabrieken toegepast, soms ontworpen door kunstenaars als Bellefroid en vrijwel altijd aansluitend bij de vormtaal van die tijd. De techniek was zowel onder- als opglazuur mogelijk. Société Céramique vermeldde dat soms naast het fabrieksstempel op de onderzijde van het artikel: SV staat dan voor 'sur vernis' (opglazuur) en SB voor 'sur biscuit' (onderglazuur).⁶⁷

Zeefdruk of silkscreen

De zeefdruk of silkscreen is een zogenaamde doordruktechniek. In een houten raamwerk werd een zeef gespannen, dat bestond uit fijn metaal-, zijde-, of kunststofdraad. Op het zeef bevond zich een sjabloon, waarvan de te drukken gedeelten open waren gelaten. Het zeef werd op het te bedrukken object gelegd. Met een rakel van leer of rubber werd de kleurstof door het zeef op het voorwerp geperst. Door de maaswijdte van het zeef aan te passen of door de verf harder of net minder hard door het zeef te persen, kon men het effect van de druk beïnvloeden.

De zeefdruk was al eeuwenlang bekend bij bijvoorbeeld het bedrukken van textiel, toen deze techniek na de Tweede Wereldoorlog ook in de keramische industrie ingang vond.⁶⁸ Bij Sphinx zetten X. Vroemen en F.X. Bosch in 1952 een silkscreenafdeling op.⁶⁹ Vijf jaar later deed Hubert Scholberg hetzelfde bij Société Céramique.⁷⁰

De eerste jaren richtte zich de aandacht van deze nieuwe afdelingen voornamelijk op het vervaardigen van de sjablonen voor de silkscreentechniek. Die

⁶⁵ Wehle, *Dekor*, 35.

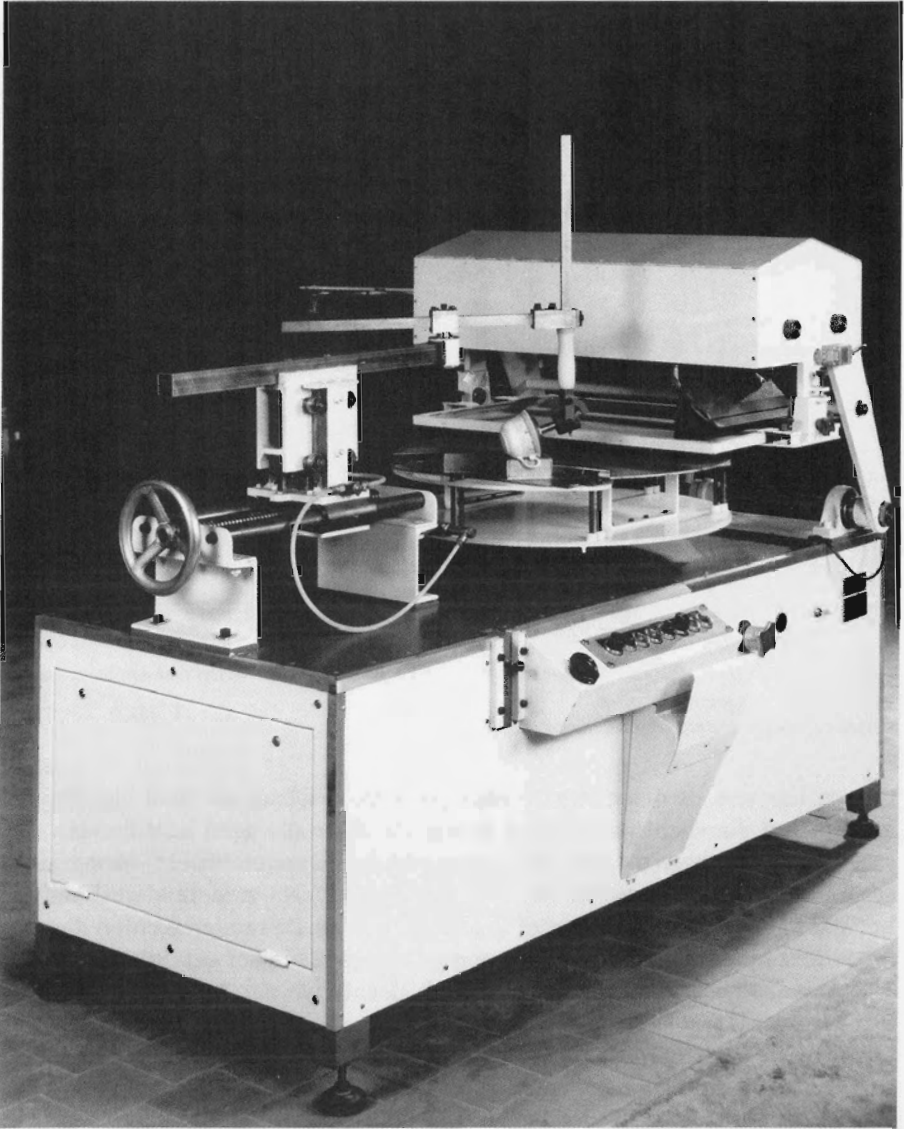
⁶⁶ Ibidem, 29.

⁶⁷ Quik en Polling, *Boerenbont*, 14.

⁶⁸ Wehle, *Dekor*, 60.

⁶⁹ *Maastrichts aardewerk* 3, 37.

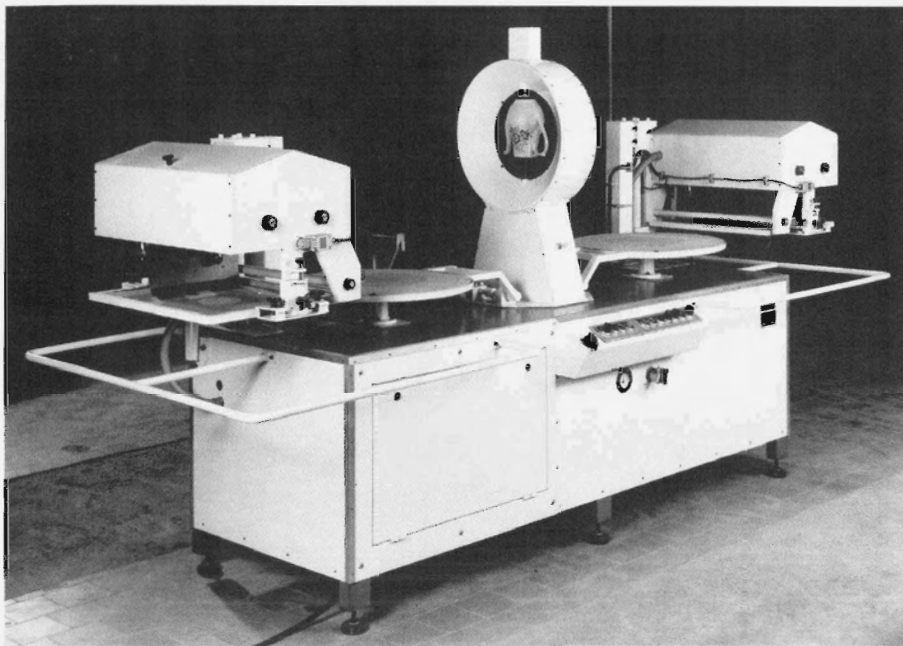
⁷⁰ T. Quik, 'Assortiment en ontwerp; Fragmenten uit de recente geschiedenis van de Maastrichtse keramische industrie'. *Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* (1983-1984) nr. 112, 3-47, aldaar 20.

Kopjes konden met behulp van de roll-off-silkscreenmachine via de zeefdruktechniek van een decor worden voorzien. Collectie SHCL, fotoarchief Sphinx-C eramique.

moesten zo dun mogelijk zijn, maar toch sterk. De beste resultaten leverde een foto-chemische methode. Hiermee waren bovendien veel fijnere tekeningen mogelijk dan met de traditionele metalen sjablonen.

Van het decorontwerp werd een diapositief gemaakt. De dia werd vervolgens op een dunne, wasachtige laag gelegd, die lichtgevoelig was gemaakt. Het geheel werd in de donkere kamer vier tot acht minuten belicht. Door de belich-

De vacuüm-silkscreenmachine was speciaal ontworpen om decors via de zeefdruktechniek aan te brengen op bolle voorwerpen, zoals koffiepotten.
Collectie SHCL, fotoarchief Sphinx-Céramique.

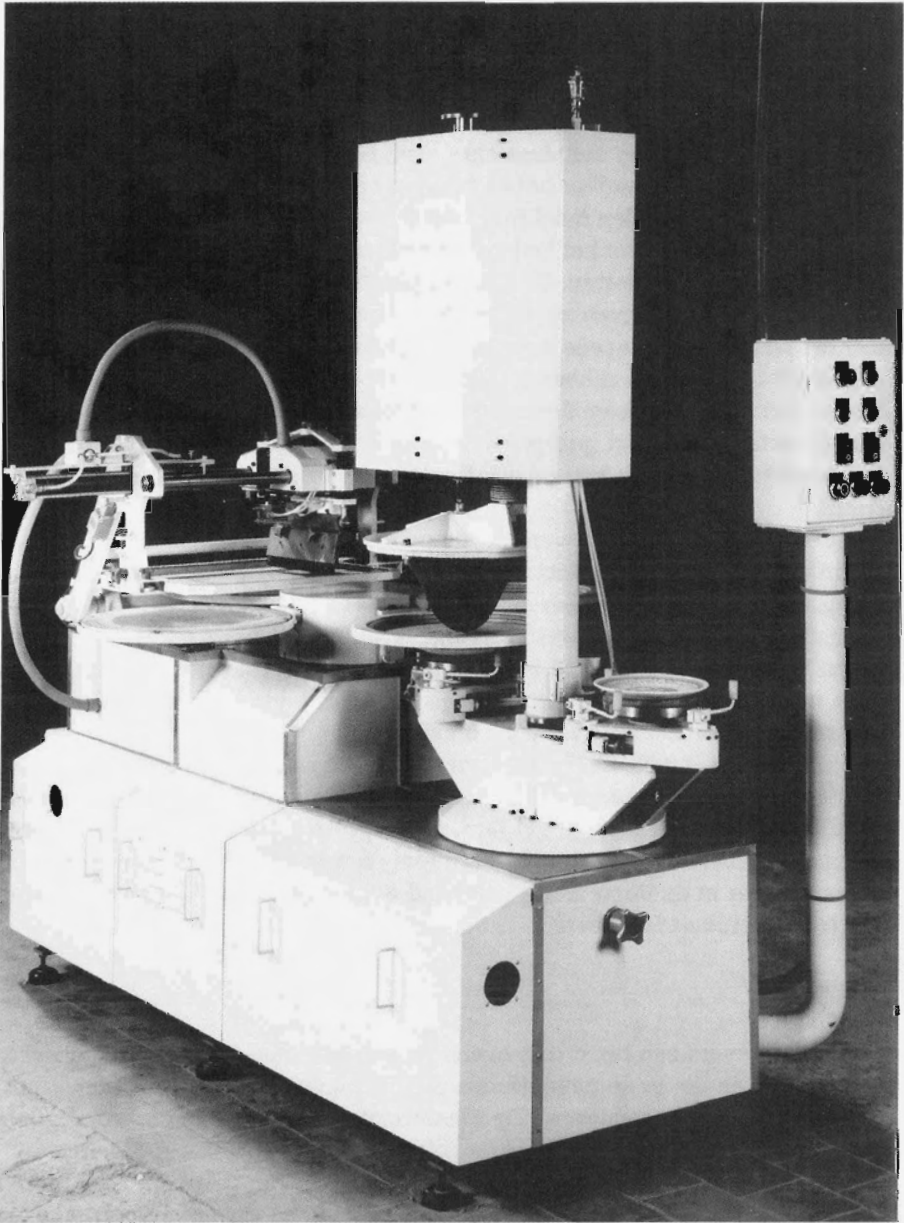
ting verhardden de delen van de geprepareerde waslaag, die licht hadden ontvangen: het doorzichtige deel van de dia. De delen die geen licht hadden ontvangen - die plaatsen die door de tekening op de dia waren bedekt - bleven week en konden met warm water worden weggespoeld. Na verdere afwerking was het sjabloon klaar om op het zeef te worden gelegd. De randen werden dan nog afgewerkt met een afdeklak en het screen was gereed voor gebruik.⁷¹

Aanvankelijk kon de zeefdruktechniek slechts worden toegepast op vlakke artikelen zoals tegels. Wel was het mogelijk met de zeefdruktechniek eerst prenten op speciaal papier te drukken, die vervolgens werden opgebracht via de methode van de decalco's of de afschuifdecors. Omdat het zeefdrukken in eigen bedrijf gebeurde, was dit goedkoper dan het bestellen van de plakplaatjes bij gespecialiseerde fabrieken. In de jaren vijftig en zestig werd dit procédé van de indirecte zeefdruk in Maastricht veelvuldig toegepast bij gelegenheidsopdrachten, zoals het bedrukken van vignetten en logo's op hotelporselein.⁷²

Maar vooral na de fusie in 1958 maakte Sphinx-Céramique veel werk van de verdere ontwikkeling van de silkscreentechniek. In de jaren 1960 groeide de vraag naar decors. Uitbreiding en geregelde vernieuwing van het aanbod enerzijds en reductie van de productiekosten door mechanisatie anderzijds waren

⁷¹ SHCL, *Archief Sphinx, Gedetailleerd verslag*, hfst. 16.

⁷² 'De fabricage van koppen'. *Contactblad* (1959) nr. 4, 4-6.

*De membraam-silkscreenmachine bracht decors via de zeefdruktechniek aan op borden.
Collectie SHCL, fotoarchief Sphinx-C eramique.*

noodzakelijk om het hoofd boven water te houden in de zeer concurrentiegevoelige markt van huishoudelijk aardewerk.⁷³ De zeefdruktechniek leende zich uitstekend voor mechanisatie. Het bedrijf slaagde erin een drietal geavanceerde

zeefdrukmachines te ontwikkelen, waarmee niet-vlakke artikelen direct konden worden bedrukt. In 1961 installeerde Sphinx-Céramique een roll-off screenprintmachine voor het decoreren van kopjes. De machine drukte automatisch en aan de lopende band het decor op een licht gebogen strook gelatine. De drukker klemde het kopje op een draaibare arm. Hiermee werd het kopje over de gelatinelaag gerold, waardoor het de decoratie opnam.

Spoedig daarna volgden machines voor andere artikelen. De vacuüm-screenprintmachine diende voor het bedrukken van bolle artikelen zoals koffiepotten, melkkannen en suikerpotten. De drukker plaatste het artikel in een korte tunnel, die zich midden-boven op de machine bevond. Aan weerszijden van de machine werd gelijktijdig een screendecor gedrukt op een gelatinelaag, die was aangebracht op een vel rubber, gespannen in een metalen ring. Beide ringen klaptten dan op en bedekten de uiteinden van de korte tunnel. De tunnelruimte werd vervolgens vacuüm gezogen. Hierdoor klemde het flexibele rubber zich strak rond het artikel en kon de gelatinelaag de decoratie overbrengen op het artikel.

Screendecors op borden werden aangebracht met de membraam-screenprintmachine. Ook in deze machine werd het decor eerst gedrukt op een gelatinelaag, bevestigd op een rubberen ondergrond. Het geheel was weer gespannen in een metalen ring. De ring werd vervolgens automatisch een halve slag gekanteld en boven het te decoreren bord gedraaid. Daar kwam een bolvormige rubberen stempel naar beneden. Deze zogenaamde *pad* drukte de gelatinelaag op het bord, zodat de tekening werd overgebracht.

Sphinx was met deze machines andere aardewerkfabrieken ver vooruit. Het was de meest geavanceerde decoratietechniek van dat moment. Bij concurrerende bedrijven werd niet zonder jaloezie gesproken van 'de Sphinx-methode', wanneer het over het machinaal aanbrengen van silkscreendecors ging. De decors werden in de jaren zestig getekend door eigen ontwerpers als Antoine Corstjens en Hubert Scholberg.

Besluit

In dit artikel werd een historisch overzicht gegeven van de belangrijkste decoratietechnieken die in de negentiende en twintigste eeuw in de aardewerkindustrie werden geïntroduceerd. De Maastrichtse aardewerkfabrieken Regout/Sphinx en Société Céramique hebben volop gebruikgemaakt van deze technieken. De invoering van de druktechniek, de decalco's, het gespoten sjabloneren en tenslotte het silkscreenprocédé betekende telkens een stap vooruit in de mechanisatie van het decoreren. Zo werd het in het algemeen steeds beter mogelijk de versieringen in massaproductie aan te brengen. Hierdoor kon verlaging van de productiekosten worden bereikt, hetgeen bij de erg concurrentiegevoelige aardewerksector een voortdurend aandachtspunt was. Toch was mechanisatie geen substituut voor elke vorm van versieren. Niet elk motief,

⁷³ Maastrichts aardewerk 3, 50-53.

patroon of decor leende zich zonder meer voor mechanische opbrenging. Vandaar dat naast de toenemende mechanisatie ambachtelijke werkwijzen bleven voortbestaan en zelfs noodzakelijk bleven. Het opleggen van decalco-transfers bijvoorbeeld bleef tot het eind toe handwerk. Ook het puur ambachtelijke handschilderen van de erg populaire boerenbontpatronen bleef tot aan het stopzetten van de productie van huishoudelijk aardewerk gehandhaafd. Weliswaar poogde het bedrijf de blad- en bloemmotieven deels via de gemechaniseerde silkscreenmethode aan te brengen, maar dit vond geen genade bij de consument, die de authenticiteit van de penseelslag in de gedrukte motieven miste.

Mechanisatie was op den duur evenmin de oplossing voor de structurele problemen waarmee de afdeling huishoudelijk aardewerk van Sphinx-C eramique eigenlijk al sedert de jaren twintig kampte. De concurrentie van buitenlandse producenten was en bleef moordend. Zelfs de voorsprong in de techniek van het versieren die Sphinx-C eramique in de jaren zestig opbouwde, mocht niet baten. In 1969 viel het doek voor de productie van huishoudelijk aardewerk in Maastricht.

Frank van Buren

Kolenwinning onder Duitse druk: productie- en arbeidsverhoudingen in de Limburgse mijnen tijdens de bezetting 1940-1944

Sinds enige jaren is de belangstelling voor de sociale en economische geschiedenis van de bezettingstijd in Nederland sterk gegroeid. Voorlopig hoogtepunt is het omvangrijke onderzoeksverslag dat Hein Klemann in 2002 publiceerde onder de titel *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting*.¹ Voor de Nederlandse mijnindustrie kon hij zich baseren op de al oudere publicatie van Mensink uit 1946 en recentere van Wubs uit 1989 en Levinsohn uit 1991.² Het is merkwaardig dat in geen van deze recentere publicaties wordt verwezen naar de doctoraalscriptie van Frank van Buren over de Staatsmijnen tijdens de bezetting uit 1988.³ Dat is jammer omdat die scriptie, afgezien van de onvermijdelijke overlappingsen, veel extra informatie bevat, vooral omdat Van Buren zich in belangrijke mate baseerde op het archief van het overlegorgaan van de mijnindustrie de Gemeenschappelijke Steenkolen Limburg (GSL), dat berust bij het SHCL, en van de Staatsmijnen (thans berustend bij het Rijksarchief in Limburg). Deze archieven werden voor de hierboven geciteerde publicaties niet geraadpleegd. Meer dan bovengenoemde auteurs verschaft Van Buren daardoor inzicht in de gevolgen van de Duitse oorlogspolitiek op de productie- en arbeidsverhoudingen op de werkvloer. Het leek de redactie van dit Jaarboek daarom van belang alsnog over te gaan tot een (verlate) publicatie van de bevindingen van Van Buren waarvoor hij zijn scriptie uit 1988 in samenwerking met de redactie bewerkte tot onderstaand artikel.

De redactie

¹ Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002). In de jaren daarvoor publiceerde de auteur verschillende voorstudies.

² J. Mensink, *De kolenvoorziening van Nederland tijdens den Tweeden Wereldoorlog* (Amsterdam 1946); Ben Wubs, 'De Staatsmijnen tijdens de Duitse bezetting. De ontwikkeling van het vermogen', *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tweede jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1989) 48-80; Bas L. Levinsohn, *De kolencrisis van 1941. Een bestuurskundige case study over de beleidsopvattingen van het ambtelijk middenkader* (Utrecht 1991).

³ Frank H. van Buren, 'De Staatsmijnen tijdens de bezetting van mei 1940 tot september 1944. Een analyse van het door de directie en bedrijfsleiding gevoerde beleid' (doctoraalscriptie Instituut voor Geschiedenis RU Utrecht 1988, aanw. op het SHCL).

Duitse bemoeienis met steenkolenwinning in Limburg

Het veertiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (2003) getiteld *Thuisfront: oorlog en economie in de twintigste eeuw*, wordt door redacteur Hein Klemann ingeleid met een essay over de 'totale oorlog en het thuisfront' dat ook voor de kolenwinning tijdens de bezetting relevant is. De twintigste-eeuwse oorlogen waren 'totale' oorlogen omdat de oorlogvoerende partijen alle beschikbare middelen inzetten om de oorlog te winnen. In de oorlogsvoorbereiding werden naast menselijke arbeid ook alle financiële, economische en technologische middelen gemobiliseerd. Daardoor werd het steeds minder mogelijk een onderscheid te maken tussen het militaire aspect en het civiele: de samenleving achter het front. Voor de 'totale oorlog' was een algehele transformatie en onderschikking van het maatschappelijk leven aan de oorlogseconomie noodzakelijk. De Tweede Wereldoorlog werd gewonnen door de partijen die dat het meest effectief wisten te doen.

Het Duitse streven de Nederlandse steenkoolproductie in te schakelen in de economische mobilisatie voor de 'totale oorlog' weerspiegelt zich in de bemoeienis van het *Reichsministerium für Bewaffnung und Munition*, later: *Reichsministerium für Rüstung und Kriegsproduktion*. Ook militaire instanties begaven zich op economische terrein. Onder het *Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt* van het *Oberkommando der Wehrmacht* ressorteerden zogenaamde *Rüstungsinspektionen* met bevoegdheden op economisch gebied. In Den Haag functioneerde de *Rüstungsinspektion Niederlande*. De *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft (GeWi)* van deze *Rüstungsinspektion Niederlande* kreeg op 1 juli 1940 de opdracht de Nederlandse economie in dienst te stellen van de Duitse oorlogseconomie. De ambtenaren van *GeWi* waren meestal in dienst van één van de *Überwachungs- oder Reichstellen* van het *Reichswirtschaftsministerium* en bewaakten daar eerst als *Referent*, na 1 december 1942 als *deutsche Bevollmächtigten* de belangen van die *Reichstellen*.⁴

Voor de kolenproductie waren twee afdelingen van de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft (GeWi)* van belang: de groep *Bergbau* onder leiding van *Oberbergrat* Johow en de groep *Kohle* onder leiding van dr Gropp en zijn assistent F. Hotop. Deze tweedeling weerspiegelde de Duitse structuur, waarin het *Reichswirtschaftsministerium* zich met de productie en de *Reichskohlenkommissar* zich met de distributie bezighielden. De groep *Kohle* van Gropp en Hotop vielen onder de *Reichskohlenkommissar* P. Walter. In maart 1941 werd die vervangen door een *Reichsbeauftragter für Kohle* P. Pleiger die de eisen ten aanzien de productie voor de export naar Duitsland flink opschroefde. Pleiger was als hoofd van de *Reichsvereinigung Kohle* verantwoordelijk voor de verdeling van alle steenkool binnen het Reich. Meteen na zijn aanstelling probeerde hij ook de kolenindustrie in de bezette gebieden onder zijn beheer te krijgen. Vanaf dat moment steeg de export van steenkool in zo'n tempo dat de binnenlandse voorziening in

4 A.J. van der Leeuw, *Huiden en leder 1939-1945. Bijdrage tot de economische geschiedenis van Nederland in de Tweede wereldoorlog* (Den Haag 1954) 68.

gevaar kwam. Pleiger nam voor lief dat de industrie in bezet gebied daaronder te lijden had, omdat de vrijkomende arbeiders en grondstoffen in Duitsland zouden kunnen worden ingezet.⁵ Om beter aan deze eisen tegemoet te komen werden de groepen *Bergbau* en *Kohle* samengevoegd (*BeKo*) onder leiding van *Oberbergrat* Weber. Johow en Gropp werden overgeplaatst. Hotop bleef *Referent* bij het Rijkskolenbureau.

Pleiger zag zijn dynamische optreden in het begin van 1942 beloond met een verdere taakuitbreiding. Hij werd tevens *Beauftragter des Reiches für die Kohle in den besetzten und angegliederten Gebiete*. Het Brussels bureau van deze *Beauftragter* stond bekend onder de naam *BeKo-West* en had een coördinerende taak op het gebied van de kolenvoorziening in Nederland, België, Luxemburg en Noord-Frankrijk.⁶ Onder hem ressorteerde de *BeKo-West Verbindungsstelle Holland* onder leiding van H.W. Bruch, die in december 1941 werd aangesteld als toezichthouder over alle Nederlandse mijnen. Gedurende de gehele bezetting wist *Bergassessor* Hermann Wilhelm Bruch zich onder de diverse instanties en personen te handhaven. Naarmate de bezetting duurde werd de invloed van Bruch steeds groter. Ongetwijfeld had dat te maken met zijn deskundigheid als mijnbouwkundige. Hij hield kantoor bij de Mijnvereniging in Heerlen en bevond zich dus steeds letterlijk dicht bij het vuur. Tot december 1941 was hij alleen *Verwalter* van de particuliere mijnen met buitenlands (Frans en Belgisch) kapitaal: de Oranje-Nassaumijnen, Laura en Vereniging en Willem-Sophia. Vermoedelijk was het zijn bedoeling die mijnen aan Duitse mijnondernemingen te binden door middel van kapitaalvervlechting. Er zijn aanwijzingen dat Bruch na zijn aanstelling in december 1941 tot *Verwalter* over alle Nederlandse mijnen naar mogelijkheden zocht om een groot kolenconsortium in West-Europa tot stand te brengen. Bruch was afkomstig uit kringen van het *Rheinisch-Westfälische Kohlensyndikat* (RKWS), dat bij realisering van een groot consortium onder leiding van het *Syndikat* een zeer oude wens in vervulling zou hebben zien gaan.⁷

Bruch was formeel *Beauftragter des Reichskommissars* onder Seyss-Inquart en Fischböck. Als Rijkscmissaris voor het bezette Nederlandse gebied had de Oostenrijker dr A. Seyss Inquart het oppergezag tijdens de bezetting in handen. Van de vier Commissarissen-Generaal die hem bijstonden was dr H. Fischböck van Financiën en Economische Zaken verantwoordelijk voor de mijnbouw.⁸ Aan Nederlandse zijde was H.M. Hirschfeld de belangrijkste man op economische terrein. Sinds mei 1940 was hij Secretaris-Generaal van Landbouw en Visserij en waarnemend Secretaris-Generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. De Staatsmijnen bleven officieel ressorteren onder het departement van Waterstaat, maar in de praktijk was de bemoeienis van Hirschfeld groot. De economische doelstellingen van het *Reichskommissariat* op het gebied van de

⁵ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 78.

⁶ Vgl. Mensink, *Kolenvoorziening*, 20.

⁷ SHCL, archief GSL, inv.nr 702: notulen vergadering GSL 22-9-1942.

⁸ H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam 1960) 44.

Plaquette ter herdenking van mijnwerkers die in de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen. Collectie GEON, museum voor geologie en mijnbouw in Heerlen. Fotocollectie SHCL.

Nederlandse kolenproductie reikten veel verder dan de inschakeling in de 'totale oorlog'. Het uiteindelijke doel was de integratie van de Nederlandse economie in de Duitse. Het Nederlandse industriële vermogen moest daarom zoveel mogelijk intact blijven. Dat kon alleen als aan de Nederlandse industrie ook voldoende brandstof ter beschikking werd gesteld. Dat er tussen deze economische doelstelling op de lange termijn en de energiebehoefte van het oorlogvoerende Duitsland op de korte termijn een spanningsveld bestond, bleek al snel.⁹

Duitse exporteisen

Bij het uitbreken van de oorlog in september 1939 ging de Nederlandse overheid over tot distributie van de vaste brandstoffen. Met de uitvoering daarvan werd het Rijkskolenbureau belast. De leiding berustte bij J.G.P. Looman die tevens directeur was van het Verkoopkantoor der Staatsmijnen. De normale export van kolen naar Duitsland ging ook na september 1939 gewoon door. Bepaalde soorten kolen, cokes en vetkolen, werden uitgevoerd naar Duitsland en andere, de hier niet geproduceerde gaskolen, werden uit Duitsland ingevoerd.¹⁰ De eerste vier maanden van 1940 schommelde de uitvoer van kolen naar Duitsland rond de honderdduizend ton, overeenkomstig een in 1936 afgesloten handelsverdrag.¹¹

Al op 16 mei 1940 besloten de gezamenlijke mijndirecties dat men zich ten aanzien van Duitse exporteisen zou conformeren aan de beslissingen van de Nederlandse overheid, met name van Hirschfeld.¹² Op 12 juni berichtte Hirschfeld via het Rijkskolenbureau dat er honderdvijftigduizend ton geëxporteerd kon worden. Dat was aanzienlijk meer dan het voor de oorlog met Duitsland overeengekomen contingent. Verder Duits optreden liet niet lang op zich wachten. Op 15 juni meldde *Oberberggrat* Johow zich bij de mijndirecties in Heerlen en wenste tweemaal per maand alle gegevens omtrent productie, voorraden, arbeidsdagen, verzuimdiensten, personeelsmutaties en geleverde kolenwagens op zijn bureau te krijgen.¹³ Het was duidelijk dat Johow zo probeerde greep op de productie te krijgen. De directeur van het Rijkskolenbureau, J. Looman, zag de Duitse druk toenemen en wenst zich daar niet bij neer te leggen. Uitvoerig berichtte hij Johow dat de Nederlandse kolenvoorziening alleen op peil kon blijven als tegenover de gewenste export een import zou staan van tweehonderddertigduizend ton industriekolen en veertigduizend ton huisbrandkolen.¹⁴

⁹ Zie ook: Levinsohn, *De kolencrisis*, 26-37.

¹⁰ Mensink, *Kolenvoorziening*, 15.

¹¹ Archief DSM, GSL, inv.nr XIII A4B1: brieven van de GSL aan N.C. Couvée, raadsadviseur bij het Departement van Waterstaat 8-1-1940, 9-4-1940 en 22-4-1940. Over het handelsverdrag: Mensink, *Kolenvoorziening*, 13-31.

¹² SHCL, archief GSL, inv.nr 702: notulen directievergadering GSL 16-5-1940 en 22-5-1940.

¹³ Archief DSM, GSL, inv.nr diversen 41: notulen van de vergadering van de GSL met Johow 15-6-1940.

¹⁴ Archief DSM, GSL, inv.nr XIII A4B1: brief van het Crisis Uitvoer Bureau (CUB) aan het Rijks Kolen Bureau (RKB) 24-5-1940.

Op 1 juli had men echter in Berlijn het besluit genomen dat de Nederlandse economie geheel ten dienste van de Duitse oorlogseconomie moest komen.¹⁵ Door *Reichskohlenkommissar* Walter werd dit vooral vertaald in toenemende exporteisen. Op 1 augustus besloot hij dat de uitvoer van Nederlandse kolen, met uitzondering van de export naar België, vanaf 1 september uitsluitend via het *Rheinisch-Westfälische Kohlsyndikat* zou lopen. Op 13 augustus werd dit aan de mijndirecties meegedeeld.¹⁶ Om greep te krijgen op de distributie van kolen in Nederland en om de uitvoer naar Duitsland te kunnen opschroeven, werd directeur Looman van het Rijkskolenbureau en het Verkoopkantoor der Staatsmijnen in Limburg op 30 augustus 1940 afgezet en gearresteerd op beschuldiging van sabotage.¹⁷ De Duitse instanties benoemden H.H. Wemmers, procuratiehouder bij het Verkoopkantoor, tot opvolger van Looman. Nadat Looman eind augustus van het toneel was verdwenen, zat met name F. Hotop als assistent van Gropp vaak bij de vergaderingen van de mijndirecties. In feite controleerde hij het Rijkskolenbureau.

Blijkbaar zat de schrik er bij de mijndirecties na de arrestatie van Looman goed in, want in een vergadering van de mijndirecties met Hotop op 3 september verklaarde directeur Frowein van Staatsmijnen *'dat door de Nederlandse mijnen alles in het werk zal worden gesteld om zowel de driehonderdduizend ton per maand naar Duitsland te leveren als zoveel mogelijk kolen voor Nederland ter beschikking te stellen'*.¹⁸ *Reichskohlenkommissar* Walter eiste dat de voorraad die in september bij de mijnen was opgeslagen in zijn geheel naar Duitsland zou worden getransporteerd.¹⁹ Het ging om circa zevenhonderdduizend ton.²⁰ Die omvang werd niet gehaald, maar de export naar Duitsland schoot in september wel omhoog (zie tabel 1). De Nederlandse kolenpositie leed hier het meest onder: het binnenlandse tekort kan worden geraamd op tweehonderdduizend ton, terwijl de export maar vijfenvijftigduizend ton achter bleef bij de verwachtingen.²¹

De kolencrisis van 1941

Vanaf de eerste maanden van de bezetting lieten de Duitse autoriteiten geen twijfel over hun bedoelingen bestaan, namelijk meer export van steenkool naar Duitsland. Deze eis moet worden gezien tegen de achtergrond van het gebrek aan vloeibare brandstoffen in de gebieden binnen de Duitse invloedssfeer (Duitsland zelf, zijn bondgenoten en de bezette gebieden) doordat die na het uit-

¹⁵ Nederlands Instituut voor Oorlogs Documentatie (NIOD), archief FiWi/GeWi 5, inc.nr. IIA: notulen vergadering van Duitse staatssecretarissen met o.a. Fischböck op het *Reichswirtschaftsministerium* 1-7-1940.

¹⁶ Archief DSM, GSL, inv.nr XIII A4B1: brief van Looman aan de directie van Staatsmijnen 16-8-1940.

¹⁷ NIOD, archief FiWi/GeWi 5, inv.nr II A, brief van Wimmer aan Looman 30-8-1940; bericht van Hotop aan de chef-staf van de *Rüstungsinspektion* 12-9-1940.

¹⁸ NIOD, Doc. II inv.nr 447: notulen vergadering van een aantal directieleden van de mijnen, het Rijkskolenbureau en de *Rüstungsinspektion*.

¹⁹ NIOD, FiWi/GeWi 5, inv.nr II A: notitie van Gropp 28-8-1940.

²⁰ Mensink, *Kolenvoorziening*, 27.

²¹ *Ibidem*, 22-23.

Tabel 1: *Naar Duitsland uitgevoerde steenkool, april-december 1940 (tonnen)*

april	49.445
mei	27.392
juni	109.710
juli	108.230
augustus	108.742
september	245.655
oktober	393.206
november	374.015
december	182.286

Bron: Archief DSM, GSL, inv.nr XIII A4B1: brieven van de secretaris van de Mijnvereniging aan N.C. Couvée, raadsadviseur van het departement van Waterstaat 10-7-1940, 17-7-1940, 20-8-1940, 13-9-1940, 1-10-1940, 24-12-1940, 19-2-1941.

breken van de oorlog waren afgesloten van de voornaamste olieproducerende landen. Duitsland kon daardoor minder kolen exporteren en had tegelijk een sterk toegenomen importbehoefte. Ook voor Nederland had dit tot gevolg dat de eigen kolenbehoefte toenam. Ter vervanging van petroleum, gasolie, dunne en dikke stookolie en petroleumcokes was in Nederland 880.000 ton kolen en cokes per jaar nodig. Daar kwam nog ongeveer 300.000 ton kookkolen bij ter vervanging van petroleum, plus voor het wegverkeer 200.000 ton generatoranthraciet. Jaarlijks waren er ter vervanging van vloeibare brandstoffen rond 1,3 miljoen ton kolen nodig, dat is bijna tien procent van de jaarlijkse productie in Nederland.²²

Er ontstond dus een enorme druk op de kolenproducenten om de export naar Duitsland te vergroten bij een groeiende binnenlandse vraag. Te voorzien was dat daardoor de kolenprijzen fors zouden stijgen. In het najaar van 1940 tekende de toekomstige crisis zich al af en anticipeerden de Nederlandse autoriteiten met distributie- en prijsmaatregelen. De enige oplossing die de Duitse autoriteiten hadden was productieverhoging. Gedurende de hele bezetting was dit het toverwoord van de Duitsers in de kolenindustrie. De druk op de steenkoolvoorziening van Duitsland en ook van Nederland leidde tot een uiterst grillig verloop van het bezettingsregime. De toenemende druk veroorzaakte voortdurend tegenstellingen tussen de betroken instanties, zowel de Nederlandse als de Duitse. Het jaar 1941 vormde daarvan een sprekend voorbeeld.

De grote voorraden die in Nederland in mei 1939 waren aangelegd zorgden ervoor dat de binnenlandse kolenvoorziening pas in het voorjaar van 1941 in de problemen kwam. Nog in januari 1941 zag de steenkoolpositie er gunstig uit. Wemmers, directeur van het Rijkskolenbureau, schatte de voorraad bij de mijnen op 200.000 ton. Er werd 810.000 ton kolen en 174.000 ton cokes geproduceerd. Nodig waren voor Nederland 817.500 ton kolen en 120.000 ton cokes. Er was dus slechts een tekort van 7100 ton kolen en een overschot van 54.000 ton cokes.²³ In februari moest echter al 500.000 ton aan de voorraad worden ont-

²² Mensink, *Kolenvoorziening*, 33-34.

²³ Archief DSM, GSL, inv.nr XIII A1: rapportage van Wemmers aan Hirschfeld betreffende de kolenpositie in januari en februari 1941, 23-1-1941.

trokken als gevolg van het achterblijven van de productie, hoge exporteisen en te weinig import. Er werd 133.000 ton meer kolen en cokes geproduceerd dan de binnenlandse behoefte, maar de export bedroeg 226.0000 ton.²⁴ Bij de achterblijvende import kon dus alleen aan de hoge Duitse exporteisen worden voldaan als er constant werd ingeteerd op de aanwezige voorraden.

De situatie escaleerde na een reorganisatie aan Duitse zijde in maart 1941. Na een intern Duits conflict werd *Reichskohlenkommissar* P. Walter ontslagen en vervangen door P. Pleiger, die *Reichsbeauftragter für Kohle* werd en in april 1941 voorzitter van de pas opgerichte *Reichsvereinigung Kohle*.²⁵ Deze *Reichsvereinigung*, waarin met name kolenproducenten uit Duitsland zitting hadden, kreeg verregaande bevoegdheden op het gebied van productie en de distributie van kolen. Om export van kolen naar Duitsland te garanderen en tegelijk Nederland zelf van voldoende kolen te voorzien eiste de Duitse *Rüstungsinspektion* in maart 1941 dat de jaarproductie van de mijnen zou worden opgevoerd naar 15 miljoen ton. De mijndirecties achtten dit onhaalbaar in verband met de steeds onproductievere kolenlagen, het gebrek aan geschikte arbeidskrachten en te verwachten problemen met de grondstoffenvoorziening.²⁶ Pleiger eiste daarop van *Bergassessor* Bruch (die overigens niet onder Pleiger, maar onder het Rijksscommissariaat van Seyss-Inquart ressorteerde) dat die dagelijks van alle Limburgse mijnen de productiestatistieken zou opvragen om de controle te verscherpen.²⁷

De exporteisen van Pleiger leidden tot een ernstig conflict met de Duitse bezettingsautoriteiten in Den Haag. Fischböck en Seyss-Inquart zagen hun nazificeringsprogramma in gevaar komen wanneer de Nederlandse economie met grote werkloosheid zou gaan kampen als gevolg van bedrijfstillegging door brandstoftekorten. Dit zou ongetwijfeld tot onrust in het bezette Nederland hebben geleid. In plaats van de gevraagde 350.000 ton wenste de Duitse autoriteiten in Nederland slechts 260.000 ton per maand te leveren. Het *Rheinisch-Westfälische Kohlensyndikat* stopte daarop de leveranties van gaskolen, waardoor vitale Nederlandse industrieën in het nauw kwamen. Uiteindelijk werd er een compromis bereikt.²⁸ In maart en april werden in totaal 571.336 ton kolen en cokes naar Duitsland uitgevoerd, hetgeen toch nog tot een aanzienlijke aantasting van de eens zo riante kolenvoorraden leidde. Directeur Wemmers van het Rijkskolenbureau becijferde dat die voorraden voor vijf tot maximaal vijftien dagen toereikend zouden zijn, afhankelijk van de tak van industrie.²⁹ In juni botste Pleiger opnieuw met Den Haag en kwam het weer tot een wederzijdse

²⁴ Ibidem, 27-2-1941.

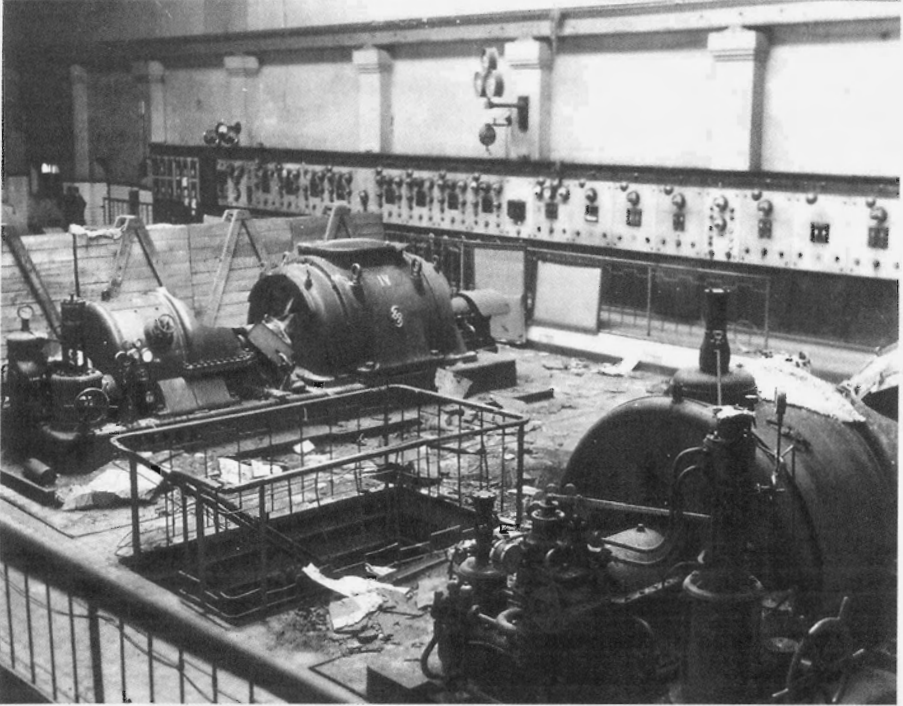
²⁵ NIOD, FiWi/GeWi 5, inventaris door Van der Leeuw.

²⁶ Archief DSM, GSL, inv.nr diversen 7a: brief van het Rijkskolenbureau (RKB) met verslag van de vergadering op 7-3-1941 aan de directie van Staatsmijnen 11-3-1941.

²⁷ Archief DSM, GSL, inv.nr XIII A1: brief van Bruch aan de directie van Staatsmijnen 28-3-1941.

²⁸ NIOD, FiWi/GeWi 5, inv.nr lib: rapport van Hotop aan Heinemann en aan Johow 24-3-1941; telegrammen van het *Rheinisch-Westfälische Kohlensyndikat* aan Hotop 28-3-1941 en 15-4-1941.

²⁹ Archief DSM, GSL, inv.nr XIII A4B1: brief van Wemmers aan Hirschfeld 22-4-1941.

Beschadiging van de elektrische centrale van de mijn Oranje-Nassau I door de Duitse bezetter op 13 september 1944. Fotocollectie SHCL.

boycot op exportgebied. In die maand exporteerde Nederland daardoor slechts 130.592 ton cokes en kolen naar Duitsland.³⁰

Op 24 juni gaf het hoofd van de *Abteilung Gewerbliche Wirtschaft (GeWi)* van de *Rüstungsinspektion Niederlande*, *Rüstungsinspektor* Heinemann, opdracht aan het Rijkskolenbureau de leveranties van kolen aan Nederlandse bedrijven te beperken. Aan de vervoersorganisaties, de voedselindustrie en aan een aantal nader omschreven *kriegswichtige* bedrijven mocht nog wel naar behoefte worden geleverd. De rest van de industrie en de huisbrand moesten het met de resterende hoeveelheden doen.³¹ Daardoor begonnen er, ondanks een behoorlijke productie, zowel bij de industrie als bij particuliere huishoudens tekorten aan kolen te ontstaan. Deze aanslag op de Nederlandse brandstofvoorziening hield direct verband met de aanval op Rusland sinds 21 juni 1942. In verband met de voorbereiding van de Russische veldtocht nam de vraag naar kolen toe en kwam de afvoer van kolen uit Opper-Silezië verkeerstechnisch in het gedrang. De kolenvoorziening moest ook een rol spelen in de inschakeling van de Nederlandse bedrijven in de Duitse oorlogseconomie. De bij de steenkoolproductie betrokken

³⁰ NIOD FiWi/GeWi 5 inv.nr 11b: rapport van Hotop aan Heinemann 3-6-1941; brief van Heinemann aan Reimer 9-6-1941. DSM, GSL, inv.nr XIII A4B1: brief van Mijnvereniging aan Couvée 25-7-1941.

³¹ DSM, GSL, inv.nr XIII A4B1: brief van Heinemann aan het Rijkskolenbureau (RKB) 24-6-1941.

Duitse instanties besloten op 9 augustus 1941 dat slechts die bedrijven die voor de Duitsers *kriegsentscheidend* waren van voldoende brandstof zouden worden voorzien.³² De keuze zou dus steeds vaker worden: Duitse opdrachten aannemen of sluiten. De kolencrisis had dit proces versneld.

Ondanks de onverzettelijkheid van Berlijn, zagen de Duitse instanties in Nederland wel de consequenties van het gevoerde beleid. Men concludeerde dat de particuliere kolensector voor de winter van 1941/1942 van voldoende kolen moesten worden voorzien, *'da eine Nichtbelieferung der Haushaltungen mit Kohlen zu Unruhen führen würde'*.³³ Niettemin werd het particuliere elektriciteits- en gasverbruik tot 75 procent van het normale teruggebracht. Het industriële gebruik van kolen werd tot 40 procent gereduceerd. Al naar gelang de brandstofsituatie stelden de Duitsers in het vervolg maandelijks vast met welk percentage welke tak van industrie bedeed werd. *Verlagerungsaufträge* werden gegeven aan bedrijven met het spaarzaamste energiegebruik.³⁴ Uiteindelijk prevaleerde echter het inzicht dat het Nederlandse productieapparaat op peil diende te blijven. Dankzij persoonlijk onderhandelen van Fischböck met Pleiger gaf Berlijn halverwege augustus toestemming om de Nederlandse mijnen vanaf 1 september weer vooral voor Nederland te laten produceren. De exporten naar Duitsland zakten daardoor in het najaar van 1941 aanmerkelijk (zie tabel 2). Duitsland leverde vanaf september maandelijks weer 82.000 ton gaskolen.³⁵

Tabel 2: Naar Duitsland uitgevoerde steenkool, juli-december 1941 (tonnen)

juli	274.789
augustus	231.858
september	137.303
oktober	157.251
november	75.777
december	94.949

Bronnen: DSM, GSL, inv.nr XIII A4B1: maandelijks berichtgeving van de Mijnvereniging aan Couvée 13-9-1941, 23-9-1941, 24-10-1941, 21-11-1941, 11-12-1941 en 12-1-1942.

Pogingen tot productieverhoging in 1941

Verhoging van de kolenproductie was slechts mogelijk door de arbeidsinzet van de mijnwerkers te verhogen. Al in november 1940 werd de achturige zaterdag ingevoerd. In de jaren 1930 hadden de mijndirecties op bedrijfseconomische gronden bezwaar gemaakt tegen een zesurige werkdag op zaterdagen. Omdat er per werkdag omstreeks drie uren per dienst verloren gingen met transport, werkvoorbereiding, pauzes en dergelijke, zou er bij een zesurige werkdag slechts

³² NIOD, archief Höhere SS und Polizeiführer (HSSPF), inv.nr 100b: *Vermerk* over de vergadering van Duitse instanties op 9-8-1941 te Den Haag 11-8-1941.

³³ Ibidem, p.3.

³⁴ Ibidem, p. 4.

³⁵ NIOD, FiWi/GeWi 5, inv. nr IIA, brief van Hotop aan Richter, hoofd van de *Reichsstelle für Kohle* 19-9-1941.

drie uur effectief kunnen worden gewerkt bij gelijkblijvende vaste kosten. Dat bezwaar gold niet bij de invoering van een achturige werkdag op zaterdag. Het rendement van deze maatregel is slecht meetbaar. We kunnen slechts constateren dat in 1941 een hoge productie werd gehaald, die echter niet gehandhaafd bleef in de volgende jaren.

In het kader van het Duitse streven naar productieverhoging werd enerzijds getracht de mijnwerkers in een redelijke stemming te houden, anderzijds bleven de Duitse instanties speuren naar maatregelen om de productie te verhogen. Vanaf 26 mei 1941 werden op de mijnen belegde boterhammen uitgedeeld voor de aanvang van de diensten om de voedselsituatie voor de mijnwerkers te verbeteren.³⁶ Deze boterhamuitreiking werd in augustus alweer stopgezet, maar daarvoor in de plaats kwam een toeslag van twintig cent per dienst vanaf 16 augustus 1941.³⁷ In het kader van het streven de stemming onder mijnwerkers erin te houden, werd de kinderbijslag in september 1941 verhoogd van vier tot acht gulden per maand.³⁸

Om aan de hoge productie-eisen te voldoen, werd er op last van de Duitse autoriteiten ook op zondag 29 juni gewerkt. Hoewel er honderd procent extra loon kon worden verdiend, was de opkomst van de mijnwerkers uiterst gering. Bij de particuliere mijnen kwam ongeveer veertig procent van de mijnwerkers opdagen, bij de Domaniale en de Staatsmijnen respectievelijk zes en zestien procent.³⁹ Slechts twee van de drie geplande diensten vonden doorgang. Het effect op de productie was dan ook nihil. In juni produceerden de Limburgse mijnen in totaal 1.043.280 ton kolen en cokes, tegen 1.148.812 ton in mei en 1.135.618 in juli.⁴⁰ Het lage opkomstpercentage had een aantal oorzaken. De werkdag was slecht voorbereid. Er was bijvoorbeeld geen voorlichtingscampagne geweest. De mijnwerkers waren bovendien gesteld op de vrije zondag en hadden die ook beslist nodig om fysiek tot rust te komen. Verder zijn er aanwijzingen dat de mijnwerkers hoe langer hoe meer begonnen te beseffen dat alles wat er meer werd geproduceerd toch maar naar Duitsland zou worden geëxporteerd.

Medio augustus 1941 verlangde *Oberbergrat Weber* van de groep *Bergbau und Kohle (BeKo)* invoering van eenmansakkoorden op de mijnen. Dit betekende dat honderd procent van het in akkoord geregelde loon afhankelijk werd gesteld van de individuele prestatie. Daartoe moest artikel 4 lid 3 van de bestaande CAO van 1939 worden gewijzigd. Daarin was bepaald dat maximaal vijftwintig procent van het akkoordloon afhankelijk kon worden gesteld van de individuele prestatie van de mijnwerker. Tegen de invoering van de eenmansakkoorden bestonden veel bezwaren. De mijnwerkers waren gewend in groepen te werken,

³⁶ NIOD, archief HSSPF, inv.nr 100b: brief van Johow aan Fischböck 3-6-1941.

³⁷ *Verslag van de Inspecteur-Generaal der mijnen 1940-1945* (Den Haag 1949) 48.

³⁸ NIOD, FiWi/GeWi 5, inv.nr IB: brief van Stepany aan Weber 24-10-1941; brief van dr Mansfeld aan Seyss-Inquart 1-9-1941; *Verslag Inspecteur-Generaal*, 48.

³⁹ NIOD FiWi/GeWi 5, inv.nr ID: statistieken van de groep *Bergbau/Kohle* juli 1941.

⁴⁰ Archief DSM, GSL, inv.nr XIII A1: statistieken over de *Niederländische Steinkohlbergbau* (vermoedelijk januari 1943).

waarbinnen de saamhorigheid alleen al vanwege de veiligheidseisen erg groot was. Een slechte productiedag van een individuele mijnwerker werd normaal in de groep opgevangen. Bij een individueel akkoord kwam dit op de tocht te staan. Vooral fysiek minder sterke en oudere mijnwerkers liepen gevaar in inkomen achteruit te gaan. Onderhouds- en herstelwerkzaamheden zouden ondergeschikt worden gemaakt aan productiewerk, waardoor de veiligheid in gevaar zou komen. Voorts zou de vaststelling van de akkoorden kunnen leiden tot gespannen verhoudingen op de werkvloer. De mijndirecties waren verdeeld over de invoering van deze asociale en veiligheidsondermijnende maatregel.⁴¹

De diverse mijnen hanteerden zo hun eigen interpretatie van de beslissing van Weber. Op de Staatsmijnen werd op iedere mijn slechts op één post het eenmansakkoord ingevoerd. Op de Domaniale bleef 82 procent de akkoordstellingen uit groepsakkoorden bestaan. De Willem-Sophia voerde het eenmansakkoord slechts in één pijler in; het betrof eenentwintig mijnwerkers per dienst. De Laura en Julia voerde het eenmansakkoord eveneens slechts in één pijler in; de Oranje-Nassau deed dat in vijf pijlers.⁴² Pas op 30 december 1941 beschikte het College van Rijksbemiddelaars over de wijziging van art. 4 lid 3 van de CAO. Het artikel werd buiten werking gesteld met een aantal beperkende voorwaarden.⁴³ In februari 1942 werd de werking van de eenmansakkoorden bij Staatsmijnen en Laura en Julia verder afgezwakt. Slechts in die pijlers waar voorheen geen algemeen of groepsakkoord had gegolden hoefde het eenmansakkoord ingevoerd te worden, en hooguit vijftientig procent van het totale loon was afhankelijk van de individuele prestatie. Andere mijnen konden, indien zij dit wensten, wel 100-procents eenmansakkoorden invoeren, maar ook op de Oranje-Nassau-mijnen, waar de meeste voorstanders van het 100-procents eenmansakkoord te vinden waren, werd de gematigde versie ingevoerd.⁴⁴

Eerste tekenen van verzet

Eind september 1941 verscheen het eerste nummer van een verzetsblad in Limburg onder de titel *Het Vrije Volk*.⁴⁵ De redactie werd gevormd door C. Bongaerts en F.J. Molenaar, voormalig medewerkers van het *Limburgsch Dagblad* en de *Maasbode*. Voor de vermenigvuldiging zorgden een administrateur van gemeentepolitie, F. Lochtman, en een opzichter op de Maurits, C.J. Veerman.⁴⁶

⁴¹ SHCL, archief GSL, inv.nr 702: notulen vergadering directie GSL 21-8-1941 en 24-9-1941.

⁴² Ibidem: brieven aan de Mijnvereniging 9-10-1941 (Staatsmijnen), 14-10-1941 (Domaniale), 15-10-1941 (Willem-Sophia), 14-10-1941 (Laura en Julia) en 16-10-1941 (Oranje-Nassau).

⁴³ Archief DSM, GSL inv.nr II A2B6: brief van het College van Rijksbemiddelaars aan de Inspecteur-Generaal der Mijnen 31-12-1941.

⁴⁴ Ibidem: verslag bespreking op 16-2-1942; ibidem, inv.nr n.o.s. 6d: notulen vergadering bedrijfsleiders 30-1-1942; NIOD, FiWi/GeWi 5, inv.nr IB: interne nota Oranje-Nassaumijnen 17-1-1942.

⁴⁵ Zie ook: A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog II* [Maaslandse Monografieën 56] (Maastricht/ Leeuwarden 1994) 1074-1078.

⁴⁶ L.E. Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945* (Den Haag 1954) 359-360.

Molenaar was leider van het verkoopbureau op de Emma. Op het Centraal Bureau van de Staatsmijnen zorgde R.O. van Manen voor de distributie, terwijl E.L.J. Janssens op de Maurits de blaadjes herstellde en verder verspreidde. In het eerste nummer werd geageerd tegen de invoering van de eenmansakkoorden en het strenge ontslagbeleid. De maatregelen waren erop gericht *'den mijnwerker geheel en al in de macht van de Duitse slavendrijvers te brengen'*. Voorts protesteerde het blad tegen de stillegging van bedrijven en de hoge Duitse exporteisen.⁴⁷

Tot eind oktober 1941 verschenen er vier nummers van het blad, maar daarna werd het distributienetwerk opgerold. Het bleek voornamelijk uit mensen te bestaan die op de Maurits werkzaam waren. Tussen 15 oktober en 9 november 1941 werden in totaal 24 arrestaties verricht onder medewerkers, met name verspreiders, van *Het Vrije Volk*. Twintig van hen werden op 17 december veroordeeld tot gevangenisstraffen.⁴⁸ C.J. Veerman en E.L.J. Janssens, beiden medewerkers van de Maurits, overleefden de gevangenschap niet. Tijdens de rest van de bezetting hielden de Duitsers vooral de Maurits sterk in de gaten. Duidelijk was geworden dat de mijnwerkers langzaam maar zeker begonnen te beseffen wat de Duitse bezetting voor hen in petto had. Vanaf het einde van 1941 waren uit de hoek van de mijnwerkers signalen te bespeuren die duiden op onvrede. Voor een belangrijk deel gericht op de bezettingsautoriteiten, bevatten ze ook elementen van onvrede over arbeidsomstandigheden. Vanaf 1941 zou de productie van de Limburgse mijnen gestaag maar zeker gaan dalen, ondanks een personeelstoename. De Duitse bezettingsautoriteiten trachtten deze tendens te keren met behulp van diverse maatregelen. In de resterende bezettingsjaren nam de bemoeienis van de Duitse autoriteiten met de mijnen daardoor sterk toe.

Verlenging van de werktijd en obstructie van de mijnwerkers

Na het grotendeels mislukte experiment met het invoeren van een verplichte werkzondag in 1941, trachtten de Duitse autoriteiten in het voorjaar van 1942 opnieuw de werktijd van de mijnwerkers uit te breiden teneinde de productie in de Limburgse mijnen op te voeren. Op 3 en 4 maart 1942 vond daarover uitvoerig overleg plaats tussen de gezamenlijke mijndirecties en Bruch, in aanwezigheid van Hirschfeld en Wemmers. Op deze vergaderingen werd de hele problematiek van de werktijdverlenging en de productieverhoging doorgespro-

⁴⁷ *Het Vrije Volk* 1 (1941) 1-4.

⁴⁸ NIOD, archief VJ-DgSG 14/41: rapport van Nitsche (SD Maastricht) 12-11-1941 en minuut van de veroordelingen 17-12-1941. De gearresteerden waren (tussen haakjes de straf): J.J. Weertz (2 maanden), J.H. Schmetz (2 maanden), C.J. Souren (2 maanden), P. Paes (8 jaar), J. Meerburg (8 jaar), W. Schmitter (vrijgelaten), W. Demarteau (5 jaar), J. Knapen (4 maanden), H. Elbers (vrijspraak), H. Greymans (6 maanden), J. Voragen (10 jaar), C.J. Veerman (8 jaar), L. Veerman (vrijspraak), R.O. van Manen (15 jaar), J. Schillings (2 maanden), W. Gulpers (4 maanden), J. Verhouwen (4 maanden), E.L.J. Janssens (15 jaar), D. Paap (vrijgelaten), C. v.d. Woude (9 maanden), P. Bollen (6 maanden), N. Courtens (2 jaar) en L. Vossen (12 jaar). Zie ook Cammaert, *Het verborgen front*, 1077-1078.

ken.⁴⁹ Duidelijk werd dat Bruch en Hirschfeld de verplichte zondag wilden invoeren, ondanks mijnbouwtechnische, economische en psychologische bezwaren van de mijndirecties. Wel zou er meer voedsel voor de mijnwerkers beschikbaar komen als stimulans, later nog uitgebreid met zaken als jenever, chocolade en sigaretten. Directeur Groothoff van Staatsmijnen was van oordeel dat de extra zondagsdienst per maand zou leiden tot een negatieve meeropbrengst, maar Hirschfeld verklaarde bereid te zijn dat risico te lopen.

De invoering van een verplichte werkzondag per maand liet niet lang op zich wachten. Op 22 maart 1942 werd er voor de eerste maal op zondag gewerkt. Het ging met enorm veel problemen gepaard. Ondanks de extra toewijzing van 1000 gram brood, 300 gram vlees en 20 sigaretten, plus de normale 100-procent toeslag op het loon, was het opkomstpercentage laag. Had op 29 juni 1941, bij een slechte voorbereiding, nog 17 procent van de mijnwerkers van Staatsmijnen gewerkt, nu bedroeg dit percentage slechts 14. De oorzaak zochten de Duitsers vooral in de tegenpropaganda, met name van het illegale blad *De Vonk*. Bij de particuliere mijnen was het opkomstpercentage hoger, namelijk 38 procent. De bezettingsautoriteiten vermoedden dat de anti-Duitse houding van de Rooms-Katholieke kerk bij Staatsmijnen grotere invloed had en dat de beambten er 'onbetrouwbaarder' waren dan op de particuliere mijnen. Bovendien werkten daar naar verhouding meer Duitsers.⁵⁰

Op de Oranje-Nassau I kon echter helemaal niet worden gewerkt door een sabotageactie. In de schacht waren enkele kolenwagentjes gekiept zodat de hijsinstallatie niet kon werken.⁵¹ Bruch verordonneerde onmiddellijk dat het onderzoek bij elke materiële schade die ook maar leek op sabotage in handen van de SD in Maastricht moest worden gegeven.⁵² Aan de vooravond van de tweede zondagsdienst was er op 11 april 1942 weer een sabotagepoging bij Oranje-Nassau I. Onbekenden bliezen het slot van de toegangsdeur naar de schacht op.⁵³ In deze periode kwamen meer gevallen aan het licht die in de richting van sabotage wezen. Op 29 april kwam een transportband op de Wilhelmina stil te staan door al dan niet moedwillig toegebrachte schade. Van de vier gearresteerde mijnwerkers werden er drie snel vrijgelaten en de vierde bijna een jaar later, zonder dat er een veroordeling werd uitgesproken.⁵⁴

De opkomst op de tweede verplichte werkzondag op 12 april 1942 was een stuk hoger dan op de eerste, namelijk 41 procent bij Staatsmijnen en 51 procent bij de particuliere mijnen, maar in tegenstelling tot de Nederlandse autoriteiten

⁴⁹ SHCL, archief GSL, inv.nr 702 nr 1: notulen vergadering van de directies der GSL met Bruch, Hirschfeld en Wemmers 3-4-1942 en 4-4-1942.

⁵⁰ NIOD, archief HSSPF, inv.nr 35: *Meldung aus den Niederlanden* 31 en 32 (1942).

⁵¹ *Ibidem*; zie ook H. Paape, *Donkere jaren. Episoden uit de geschiedenis van Limburg 1933-1945* (Assen 1969) 79-80.

⁵² Archief DSM, GSL, inv.nr XIII diversen 19: brief van Bruch aan de Mijnvereniging 8-4-1942.

⁵³ NIOD, FiWi/GeWi 5, inv.nr ID: brief van Bruch aan Weber.

⁵⁴ NIOD, archief HSSPF, inv.nr 102 F: telex van de SD Maastricht aan de SD Den Haag 1-5-1942. Het betreft P. Brock uit Vaals, M. Meertens uit Wittem, P. Nix uit Wittem en J. Paffen uit Spekholzerheide. De Duitsers kregen de bewijsvoering niet rond.

waren de Duitsers totaal niet tevreden. De Duitsers hadden kennelijk veel verwacht van de verscherping van de boeteregeling die op 10 april was afgekondigd. Met veronachtzaming van artikel 23 van de CAO konden de mijndirecties een boete opleggen van 100 procent van het gemiddelde dagloon. De Duitse autoriteiten pakten de zondagsdienstweigering op twee manieren aan. Enerzijds werden de extra levensmiddelenrantsoenen verhoogd en kregen de mijnwerkers de beschikking over een kwart liter jenever, of voor jeugdigen chocolade. Overigens viel de jenever bij de mijndirecties niet in goede aarde, maar in Duitsland was er veel mee bereikt.⁵⁵

Anderzijds leidde het in Duitse ogen geringe opkomstpercentage op de tweede verplichte zondagsdienst tot de zwaarste maatregelen tegen de mijnwerkers sinds de bezetting. Op initiatief van Seyss-Inquart werden 400 verzuimende mijnwerkers ontslagen en tussen de 150 en 200 verplicht te werk gesteld in Duitse mijnen in het Ruhrgebied. Hoeveel mijnwerkers er precies werden gedeporteerd viel niet vast te stellen.⁵⁶ Van deze groep keerden al binnen een maand 62 mijnwerkers terug naar Nederland. Waarschijnlijk werd een aantal van hen weer op een Nederlandse mijn geplaatst.⁵⁷ Volgens een Duitse bron werden nog acht mijnwerkers als saboteurs gearresteerd en naar kamp Amersfoort afgevoerd.⁵⁸ Tevens werden zeven leerlingen van de Mijnschool verwijderd wegens verzuim op 12 april.⁵⁹ Ook de directieleden en de bedrijfsleiders kregen de wacht aangezegd. Op een speciaal belegde bijeenkomst voorafgaand aan de derde werkzondag in mei 1942 zette vice-admiraal Reimer de voltallige bedrijfsleiding van de Limburgse mijnen onder druk. Hij deelde mee dat van Duitse zijde niet teruggedeinsd zou worden voor de scherpste maatregelen indien de productie niet 1,2 miljoen ton per maand zou bedragen. Iedere vorm van sabotage, of zelfs de schijn daarvan, zou hardhandig de kop worden ingedrukt.⁶⁰

De maatregelen sorteerden duidelijk effect, want het opkomstpercentage op de derde werkzondag op 17 mei was vrijwel honderd procent.⁶¹ Gedurende de rest van de bezetting bleef die steeds zo hoog, maar de mijnwerkers hadden zo hun eigen methoden om hun ongenoegen te laten blijken. In de periode tussen de werkzondagen steeg de absentie naar een hoogtepunt om vervolgens weer

⁵⁵ NIOD, archief CNO-SGF, inv.nr 12/III-10: notulen 16-4-1942.

⁵⁶ NIOD, FiWi/GeWi 5, inv.nr IB: brief van Weber aan de *Geschäftsgruppe Sociale Verwaltung* 16-5-1942; ibidem inv.nr ID: brief van Weber aan de *Wirtschaftsgruppe Bergbau* in Essen 10-6-1942 (hierin is sprake van 193 mijnwerkers); brief van Weber aan Schmidt 10-6-1942 (hierin is sprake van 159 mijnwerkers).

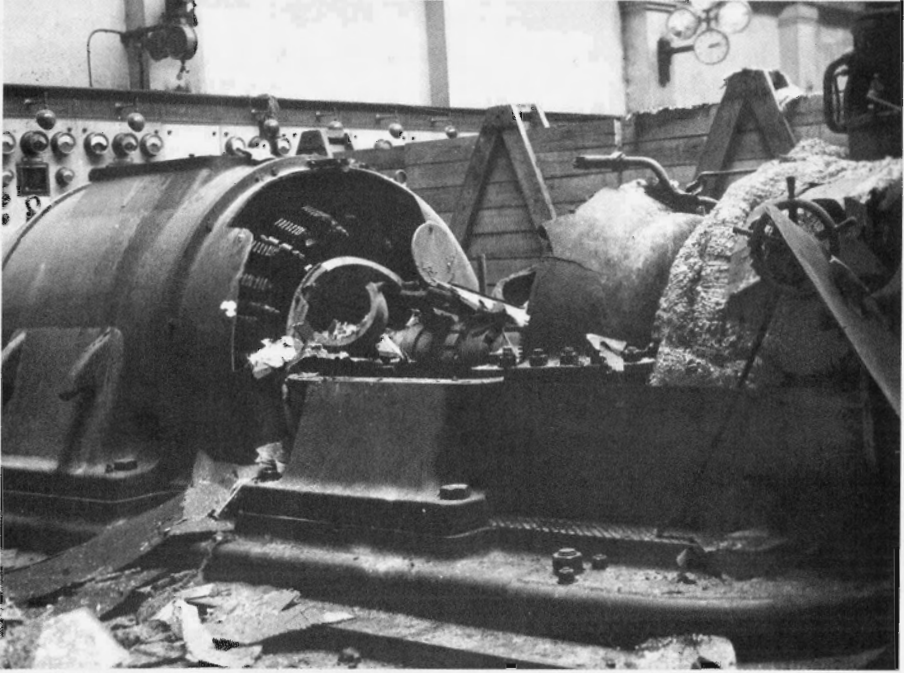
⁵⁷ NIOD, Collectie Landelijke Organisatie van hulp aan onderduikers/Landelijke Knokploegen, inv.nr BU 4: verslag van de werkzaamheden van het GAB Heerlen 1940-1944.

⁵⁸ NIOD, archief HSSPF, inv.nr 102A: rapport over de *Niederländischer Kohlenbergbau van de Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD für die besetzten Niederländischen Gebiete* te Den Haag aan het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) abt. III D en III DW te Berlijn maart 1943.

⁵⁹ NIOD, Doc I dossier inv.nr 225: brief van Bruch aan de Staatsmijndirectie 30-4-1942. Het betrof de leerlingen Ruyters, Wetzels, De Hoop, Bolk, Vroemen, Beulen en Bartholomeus.

⁶⁰ Archief DSM, kabinet, verslag bijeenkomst van de directies en bedrijfsleiders der GSL met Bruch, Weber, vice-admiraal Reimer en Nitsche (SD Maastricht).

⁶¹ NIOD, archief HSSPF, inv.nr 35b: *Meldungen aus den Niederlande* 31-12-1942.

De Duitsers verwoestten vlak voor de bevrijding de elektriciteitscentrale van de ONI. De turbines werden opgeblazen, september 1944. Fotocollectie SHCL.

een dieptepunt te bereiken op of rond de verplichte werkzondag. De mijnwerkers profiteerden zo op de werkzondagen van de extra voedseltoewijzingen en de extra versnaperingen. Hoewel die allemaal zelf betaald moesten worden, waren ze gezien de heersende schaarste zeer welkom.⁶² In de erop volgende periode van aanvankelijk een maand, na de invoering van een tweede werkzondag per maand in september 1942 van twee weken, meldden velen zich ziek en werd de verloren vrije zondag ingehaald.⁶³

Op 1 november 1942 werd de arbeidsdag voor bovengronders verlengd tot 8 uur en 45 minuten. Eerder al, op 5 oktober 1942, was voor bovengronders de 54-urige werkweek ingevoerd, zoals al veel langer door Fiebig en anderen in Duitse mijnbouwkringen was geëist. De mijndirecties waren tegen arbeidstijdverlenging en ook in Duitse kring waren tegenstanders te vinden, maar die werden overruled door de SD.⁶⁴ De weerslag van de verlenging van de arbeidstijd op de omvang van de productie bleek uiteindelijk gering. De totale productie van de

⁶² Zie ook: Paape, *Donkere jaren*, 77.

⁶³ Dat ook de Duitsers beseften dat dit geen toeval was blijkt uit: NIOD, archief HSSPF, inv.nr 102A: rapport Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst (BdS) aan het RSHA III D en III DW maart 1943.

⁶⁴ Ibidem en 102 B: briefwisseling tussen SD Den Haag en SD Maastricht 1-5-1942, 28-5-1942, 30-6-1942, 7-7-1942, 30-7-1942.

Limburgse mijnen daalde van 13,3 miljoen ton in 1941 tot 12,3 en 12,4 miljoen ton in respectievelijk 1942 en 1943. In die jaren bedroeg de uitvoer naar Duitsland 2,4, 1,5 en 1,7 miljoen ton. Volgens Mensink leed het geen twijfel dat de op de verplichte werkdagen geproduceerde kolen grotendeels naar Duitsland werden geëxporteerd.⁶⁵

Oplopend verzuim

Op 5 oktober 1942 werd de Staatsmijn Maurits gebombardeerd door geallieerde vliegtuigen. De anthraceen- en nephtalinefabriek brandden volledig uit, terwijl vijf cokesovens ernstig werden beschadigd.⁶⁶ Hoewel steeds onopgehelderd is gebleven of dit bombardement bewust gepland was, werd de stemming van de mijnwerkers en de bedrijfsleiding er sterk door beïnvloed.⁶⁷ De mijnwerkers die naar Radio Oranje luisterden en illegale bladen lazen werden door het bombardement gesterkt zoveel mogelijk kalm aan te doen aan het kolenfront. Naarmate de bezetting langer duurde nam de absentie toe. De toegenomen absentie verklaart dat de productie niet was gestegen, hoewel de officiële werktijd vanaf april 1942 aanzienlijk was toegenomen. Het aantal ondergrondse arbeiders bedroeg in 1941, 1942 en 1943 respectievelijk 26.216, 27.336 en 26.873, maar het aantal verloren *Schichten* steeg tussen 1940 en 1943 aanzienlijk (zie tabel 3). Onderzoek van de Duitsers wees uit dat de absentie wegens ziekte en willekeurig verzuim was opgelopen tot bijna twintig procent.

De oorzaak hiervan kan niet alleen in obstructie van de zijde van de mijnwerkers hebben gelegen. Als die de hoofdoorzaak van het toenemend ziekteverzuim zou zijn geweest, was dit vooral tot uiting gekomen in een stijging van het kortdurend verzuim van een of twee dagen. Dit was slecht controleerbaar door de medische dienst. Bij de Domaniale mijn werd de stijging van het ziekteverzuim echter voor 61 procent veroorzaakt door verzuim van acht dagen of meer; voor de Laura was dit 84, voor de Willem-Sophia 73 en voor de Staatsmijnen 82 procent.⁶⁸ Het ziekteverzuim van acht dagen of meer was goed controleerbaar door de medische diensten en zelfs als wij een toegenomen coulantie bij de controlerende geneesheren veronderstellen, spreken de cijfers in de richting van een toename van ernstigere ziektes.

⁶⁵ Mensink, *Kolenvoorziening*, 97-99.

⁶⁶ *Staatsmijnen in Limburg. Gedenkboek bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan* (Heerlen 1952) 212.

⁶⁷ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Denk Haag 1969-1981) VI, 501 gaat uit van een vergissing. Veel van zijn argumenten worden bestreden door amateur-historicus Jan Jacobs uit Geleen in *De Limburger* 25-9-1982. NIOD, archief HSSPF III D en III DW meldt in maart 1943: '*dass es der englischen Luftwaffe nach mehreren vergeblichen Versuchen anfang Oktober 1942 gelang die grösste Grube [Maurits] durch bombardierung erheblich zu beschädigen*'.

⁶⁸ Archief DSM, GSL, inv.nr II A1N: brief van de Staatsmijnen aan de GSL 3-3-1944; brief van de Laura aan de GSL 12-5-1944; brief van de Domaniale aan de GSL 19-5-1944. Van de Oranje-Nassaumijnen werden geen cijfers aangetroffen.

Tabel 3: *Gemiddelde maandelijkse uitval van werkdiensten en verzuimpercentage 1939-1943*

jaar	ondergronds	bovengronds	totaal	percentage verzuim
1939	48.479	13.827	62.306	9,8
1940	59.372	17.138	76.510	10,7
1941	88.193	20.596	108.789	13,6
1942	114.076	33.741	147.817	16,7
1943	136.202	38.093	174.295	19,7

Bron: NIOD, Doc I dossier inv. nr 225: rapport van vermoedelijk Bruch, 'Der holländische Steinkohlbergbau in Rahmen der deutschen Kriegswirtschaft 1940-1944'; NIOD, FiWi/GeWi 5, inv.nr II A: rapport van Bruch april 1944; NIOD, archief HSSPF, inv.nr 102 A: rapport BdS aan RSHA III D en III DW maart 1943.

De oorzaak daarvan moet worden gezocht in de verslechterende arbeidsomstandigheden van de mijnwerkers. De werktijden waren verlengd en de invoering van de tweede werkzondag per maand moesten de mijnwerkers dertien dagen achter elkaar werken zonder rustdag. Dit alles werd als slopend ervaren en was eigenlijk nauwelijks op te brengen. Daarnaast liep de reistijd aanzienlijk op door slechtere vervoersmogelijkheden. Als bus en tram al reden, waren ze meer dan overvol en bij deze transportmiddelen trad veel vertraging op wegens gebrek aan onderhoud. Zo waren mijnwerkers uit Valkenburg die op de Emma werkten per autobus veertien uur onderweg. Door het tekort aan banden kon er steeds minder worden gefietst. In de loop van de bezettingstijd verslechterde ook de voedselsituatie en deed zich een schaarste aan kleding voelen. Verondersteld kan worden dat de weerstand van de mijnwerkers door de gecombineerde verslechtering van de voedsel- en kledingsituatie en de vervoers- en werkomstandigheden afnam.

Gedurende de gehele bezetting stond de voedselsituatie voortdurend in het middelpunt van de belangstelling. Op een belastingsschaal van 'normaal', 'zwaar' tot 'zeer zwaar' werd de ondergrondse arbeid tot de categorie 'zeer zwaar' gerekend. Uit tabel 4 blijkt dat het voedselrantsoen van de Nederlandse mijnwerker steeds geringer was dan dat van de Duitse. Een analyse van de voedselrantsoenen door de bezetter leidde zelfs tot de conclusie '*dass die Ernährungslage bisher einen Leistungsrückgang von etwa 15 % verursacht hat*'.⁶⁹

Tabel 4: *Voedselrantsoen per 30 dagen, categorie zeer zware arbeid 1941-1944 (grammen)*

	1941		1942		1943		1944	
	Ned.	Dtsl	Ned.	Dtsl	Ned.	Dtsl	Ned.	Dtsl
Brood	14.400	19.600	14.400	17.500	17.400	19.000	18.428	20.357
Vet	2.211	2.677	2.100	2.070	2.125	2.295	2.250	2.471
Vlees	3.000	4.000	2.500	3.400	2.700	3.400	3.010	3.643

Bron: Archief DSM, GSL, inv.nr X A1-4: nota's over de voedselrantsoenen door de Mijnvereniging 22-9-1941, door de GSL 10-7-1942, 4-8-1943 en maart 1944.

⁶⁹ Ibidem.

Disciplinering

In de jaren dertig hadden de mijndirecties een strenge discipline en daardoor een hoge arbeidsprestatie kunnen handhaven door ontslag aan te zeggen na willekeurig verzuim op drie achtereenvolgende werkdagen. Sedert juli 1940 was er door secretaris-generaal Verwey echter een algemeen ontslagverbod afgekondigd, waardoor dit disciplineringsinstrument niet meer kon worden ingezet. De ontslagmaatregel bij herhaald willekeurig verzuim werd bij Staatsmijnen vervangen door tijdelijke uitsluiting voor maximaal zes maanden. Om de uitval van diensten door verzuim en ziekmeldingen beter te kunnen bestrijden werd het oude instrument in augustus 1941 weer in ere hersteld, zij het dat nu toestemming voor ontslag moest worden verleend door het Gewestelijk Arbeidsbureau in Heerlen.⁷⁰ In juli 1942 werd deze maatregel verder aangescherpt. Geconstateerd werd dat arbeidskrachten hun arbeid verlieten zonder in het bezit te zijn van een ontslagvergunning en dat arbeiders door willekeurig verzuim hun ontslag forceerden.⁷¹ Om dat te voorkomen werd gepoogd de mijnwerkers sterker aan hun arbeidsplaats te binden. Bij ontslag als gevolg van verzuim of eigenmachtig vertrek, dienden de mijnwerkers te worden teruggevoerd naar hun oude arbeidsplaats of naar een andere mijn, of desnoods bij de werkverruiming te worden geplaatst. Voorts werden er verzwaarde sancties toegepast, zoals boetes, verplaatsing naar onaangenamer werk en verplicht overwerk. In december 1942 werd het regime verder verscherpt. Ingeval van ziekte, simulatie of herhaalde *Bummelschichten* volgde na twee schriftelijke waarschuwingen melding bij de SD. Als ook dat niet hielp volgde arrestatie en plaatsing in een kamp.⁷²

Hoe vaak tot deze strenge maatregel werd overgegaan, bleek niet uit de onderzochte archieven. Wel rapporteerde Bruch in het voorjaar van 1944: *'um die starke Fehlschichtentwicklung abzudrosseln wurden während des Berichtsjahres [1943] insgesamt 2669 Mann entlassen, die zum grössten Teil aus Bummelanten un immer wieder Krankfeiernder bestanden'*.⁷³ Het is echter mogelijk dat het hier om grootspraak gaat, want in het begin van 1944 bleek het tekort aan mijnwerkers zo nijpend dat Bruch zover ging de mijndirecties toestemming te geven onderduikers aan te nemen, met de garantie dat ze door de Duitse autoriteiten met rust gelaten zouden worden.⁷⁴

⁷⁰ NIOD, FiWi/GeWi 5, inv. nr ID: notulen van vergadering te Den Haag op 11-7-1941; DSM, archief Personeelsbeheer 1940-1949, inv.nr 185 en 188.

⁷¹ NIOD, FiWi/GeWi 5, inv. nr Ig: telex van secretaris-generaal Verwey aan de directeuren van de GAB's 30-7-1942.

⁷² NIOD, archief HSSPF, inv.nr 102 A: rapport BdS aan het RSHA III D en III DW maart 1943, 23.

⁷³ NIOD, FiWi/GeWi 5, inv.nr II: *Jahresbericht* 1943 (april 1944).

⁷⁴ SHCL, archief GSL, inv.nr 702 nr 1: notulen van de vergadering van de directies der GSL met Bruch en Brandts 13-1-1944.

De april-meistaking van 1943 in de Limburgse mijnindustrie

De betrekkelijke rust in de Nederlandse mijnen gedurende de eerste bezettingsjaren werd slechts een enkele maal verstoord door deportaties of verplichte tewerkstellingen. De mijnwerkers konden zich op de mijnen vrij veilig wanen. Door het gebrek aan mijnwerkers was de kans op deportatie of tewerkstelling gering. Deze *status quo* werd in oktober 1942 verstoord door verplichte tewerkstelling van 200 metaalarbeiders in Duitsland, gevolgd door nog eens 130 in maart 1943, een maatregel waar Bruch overigens tegen was geweest omdat de mijnen een tekort aan vakmensen hadden.⁷⁵ Op 1 april 1943 werd directeur Groothoff van Staatsmijnen gearresteerd en overgebracht naar Scheveningen. Zijn arrestatie leidde tot een korte werkweigering van 250 arbeiders op de Wilhelmina.⁷⁶ Op 3 september 1943 werd Groothoff weer vrijgelaten om op 14 september 1943 geïnterneerd te worden in Sint-Michiëlsgestel. De redenen voor zijn arrestatie en latere internering zijn niet duidelijk. Op 11 november 1943 werd hij weer vrijgelaten.⁷⁷

Dit was echter niets vergeleken met de maatregel die generaal F. Christiansen op 29 april 1943 afkondigde en die in de gehele mijnstreek grote beroering wakte. In de proclamatie van Christiansen dat de leden van het voormalige Nederlandse leger terstond opnieuw in krijgsgevangenschap zouden worden weggevoerd waren geen uitzonderingsbepalingen opgenomen, ook niet voor de mijnwerkers. Het bericht verspreidde zich zeer snel door heel Nederland. Tussen twee en drie uur 's middags verlieten de eerste arbeiders bij Stork in Hengelo het fabrieksterrein en ook in de Limburgse steenkolenmijnen werd het donderdagavond 29 april al zeer onrustig.⁷⁸ Het kantoorpersoneel van de Oranje-Nassau I verliet de dienst een half uur eerder en bij diverse mijncomplexen stonden groepen mijnwerkers met elkaar te praten. De eerste stakingen vonden plaats toen de nachtdiensten moesten beginnen. Op de Maurits, de Emma, het Stikstofbindingsbedrijf en de Oranje-Nassau II ging het overgrote deel van de arbeiders niet aan het werk. De volgende dag breidde de staking zich aanzienlijk uit. De ochtenddiensten op vrijdag 30 april waren wisselend bezet. De opkomst op de Maurits, de Hendrik, het Stikstofbindingsbedrijf en de Oranje-Nassau II en IV was beneden de helft van het normale aantal. Bij de middagdienst was de opkomst bij alle mijnen al zo gering dat van een algemene staking kon worden gesproken. Ook de nachtdienst van vrijdag op zaterdag telde weinig werkende mijnwerkers. De SD zat intussen niet stil. In de loop van vrijdag werden diverse arrestaties verricht. Op het Centraal Bureau van Staatsmijnen werden negen

⁷⁵ NIOD, FiWi/GeWi 5, inv. nr Ig: nota over een vergadering met o.a. Bruch en Fiebig 29-1-1943.

⁷⁶ NIOD, archief HSSPF, inv.nr 122A: telex van SD Maastricht aan SD Den Haag 3-4-1943.

⁷⁷ P.J. Bouman, *De April-Mei-stakingen van 1943* (Den Haag 1950) 18. Zie ook: archief DSM, kabinet: rapport Staatsmijnbeleid I, 5. In een nota getiteld 'de Staatsmijnen in Limburg' vermeldt D.B. Baarslag, procureur-tijhouder op het hoofdkantoor van Staatsmijnen en nationaal-socialist, over Groothoff: 'Hij werd na eenige dagen, daar zijn terugkomst Bruch niet paste en Van Lennep gewilliger was, weer naar een kamp gebracht'.

⁷⁸ Bouman, *April-Mei-stakingen*, 18-22 en 121-123.

beambten en op de Maurits omstreeks twintig personen gearresteerd.⁷⁹ De afkondiging van het politiestandrecht veroorzaakte veel onrust omdat elke samenshoring en stakingsdaad met de dood kon worden bestraft, maar brak de staking niet. De ochtenddienst van zaterdag 1 mei staakte ook vrijwel compleet.

Bruch verscheen eerst vrijdagmiddag ten tonele. Van de waarnemend directeur Staatsmijnen, ir D.P. Ross van Lennep, en van adjunct-directeur Mous verlangde hij lijsten met de namen van de stakers, maar dit werd geweigerd. Op 1 mei werden Haex en Ross en vervolgens de gezamenlijke mijndirecties bij Bruch ontboden. Zij gingen evenmin in op de Duitse eisen om de lijsten met stakers te overhandigen. Bruch deelde mee dat er executies zouden volgen als de nachtdienst van zaterdag op zondag niet normaal zou gaan draaien.⁸⁰ Om te voorkomen dat er onder de vele mijnwerkers die gearresteerd waren en in gijzeling werden gehouden, slachtoffers zouden vallen, deden de directies hun best om de mijnwerkers te bewegen weer aan het werk te gaan door middel van huisbezoeken door bedrijfsleiders, oproepen van burgemeesters en de geestelijkheid, door aanplakbiljetten en radioberichten. De opkomst bij de Staatsmijnen kwam hierdoor op 52 procent; in de totale mijnindustrie was dit percentage nog iets hoger. Voor maandag 3 mei verwachtten de mijndirecties een opkomst van 80 procent. Toen echter op zondag 2 mei bleek dat er al executies hadden plaatsgevonden, bedroeg het opkomstpercentage in de dagdienst van maandag 3 mei bij Staatsmijnen slechts 60 tot 70 procent en op de gezamenlijke mijnen 55 procent.⁸¹ Opnieuw ontbood Bruch de directies. In aanwezigheid van zijn assistent Stahl, SD-chef Strobel en enkele leden van de *Sicherheitspolizei* werd aanzienlijke druk uitgeoefend om de lijsten met stakers af te geven. Bruch deed er die ochtend van de derde mei alles aan om de directies ervan te overtuigen om de lijsten af te geven. De aanhoudende weigering van met name Mous en Ross van Lennep van Staatsmijnen dreven hem tot wanhoop. Rond half tien werd Mous gearresteerd. Toen ook de bedrijfsleiders op de andere mijnen weigerden de lijsten met de stakers te verstrekken, volgden meer arrestaties onder het kaderpersoneel.⁸²

Na interventie van Rauter en Hirschfeld kreeg Ross van Lennep aan het eind van de ochtend van 3 mei formeel bevel van Rijkswaterstaat (waar Staatsmijnen onder viel) de lijsten met namen van de stakers af te geven.⁸³ De lijsten van de Hendrik en de Wilhelmina werden door de SD slechts ingezien, maar aangenomen moet worden dat de lijsten die op de Maurits waren samengesteld werden gebruikt om mijnwerkers op te sporen.⁸⁴ De arrestaties gingen namelijk onver-

⁷⁹ Archief DSM, personeelsbeheer, inv.nr 228: lijsten met data van de gearresteerden.

⁸⁰ Archief DSM, kabinet: Rapport Staatsmijnbeleid II, bijlage I, p. 3. Vgl. Bouman, *April-Mei-stakingen*, 122-123.

⁸¹ Ibidem, 124; C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Assen 1974) 175. De geëxecuteerde mijnwerkers waren R. Savelsberg en M. Tempelaars (beiden Oranje-Nassau III) en S.H. Tousaint (Emma).

⁸² Het betrof op de Maurits ir J. Bakker, ir J. van Vliet, bedrijfsinspecteur E. Gerards en chef van de administratie G.J.H. Belderok; op de Emma ir A. Paulen, A. Posma en later ir F.C.M. Wijffels.

⁸³ Archief DSM, kabinet: Rapport Staatsmijnbeleid II, bijlage 1, p. 10-12; zie ook Hirschfeld, *Herinneringen*, 110.

⁸⁴ Ibidem, 13; Bouman, *April-Mei-stakingen*, 126; *De Limburger* 22-4-1977 en 26-4-1977: interviews met W. Meyers, J.H. Lemmens en C. Peters.

minderd door. Zo'n 140 mijnwerkers werden in de loop van de middag gearresteerd. De hoge arrestatiecijfers op de Maurits geven aan dat de Duitsers vooral daar de kiemen van verzet zochten. Sinds de verschijning van het *Vrije Volk* in 1941 werd de Maurits scherp in de gaten gehouden. Dinsdagochtend 4 mei werden opnieuw doodvonnissen geveld, maar op last van Rauter nog niet uitgevoerd.⁸⁵ Door deze ernstige dreiging brak de staking definitief. In de loop van de ochtend bleek de morgendienst vrijwel geheel aanwezig te zijn.

Tijdens de staking hadden zes mijnwerkers het leven verloren voor een zaak, die welbeschouwd was terug te voeren op een onvolledigheid in de proclamatie van Christiansen.⁸⁶ Tevens waren de mijnen en vooral de Staatsmijnen onthoofd, omdat een groot deel van het kader werd ontslagen of met pensioen gestuurd.⁸⁷ Wel toonde de staking aan dat de ontevredenheid onder de mijnwerkers groot was en de solidariteit enorm.

De kolenproductie in 1943 en 1944

Voordat de eerste meiweek van 1943 voorbij was, had de productie weer een normaal niveau bereikt. Ondanks de inzinking in de productie als gevolg van de staking bereikten de gezamenlijke mijnen een jaarproductie van 12,497 miljoen ton. De uitvoer, voornamelijk naar Duitsland, bedroeg 1,675 miljoen ton en de invoer 1,1 miljoen ton. Deze uitkomsten verschillen weinig van het kolenjaar 1942. In ieder geval was het netto-effect in 1943 positief. De mijnwerkers presteerden in 1943 gemiddeld meer dan in 1942, ondanks een stijgend absentiecijfer, een dalende netto-bruto opbrengstverhouding en het productieverlies tijdens de aprilmei-staking. Het aantal gewerkte diensten per mijnwerker en/of de prestatie per dienst moet dus zijn toegenomen. Voor een deel lag dat aan de verwijdering van *Bummelanten* uit de mijnen. Al in maart 1943 constateerden de bedrijfsleiders dat de opheffing van ontslagregeling gunstig werkte op de ziektecijfers.⁸⁸ Kort na de aprilmei-staking werd ook duidelijk dat een baan in de mijnen een behoorlijke zekerheid bood tegen deportatie naar Duitsland. Na de opheffing van het ontslagverbod was het dus zaak redelijk te presteren, anders dreigde tewerkstelling. Nadat in mei mannelijke studenten die de loyaliteitsverklaring niet hadden ondertekend, afgevoerd werden naar Duitsland, bood de mijnen een aantal van deze groep onderdak, ondanks een eerder verbod van Bruch nog studenten op te nemen.⁸⁹

⁸⁵ NIOD, archief HSSPF, inv.nr 150 D: telex 14860 en 14861 4-5-1943. Het betrof: G. Meyers, J.H. Smeets, W. Schepers, C. Peters, G. Meijers, H. Kreusen en J. Smeets. W. Schepers uit Stein overleed tijdens de gevangenschap.

⁸⁶ Paape, *Donkere jaren*, 43. Archief DSM, personeelsbeheer, inv.nr 239: brief personeelsdienst Cokesfabriek Emma aan personeelsdienst Centraal Beheer 15-9-1945, waarin wordt vermeld dat W. Zwiers op de vlucht werd gedood op 1-5-1943. H. Horstman werd op 4-5-1943 op de vlucht gedood en waren er drie gefusilleerden (zie noot) en keerde W. Schepers niet terug uit gevangenschap (zie noot).

⁸⁷ Het betrof Groothoff, Van de Drift, Belderok, Wijffels, Haax, Bergstein, Mous en Van Wijk. Zie DSM, personeelsbeheer, inv. nr. 190.

⁸⁸ Archief DSM, GSL, inv.nr diversen 7a: notulen Commissie van Bedrijfsleiders 17-3-1943.

⁸⁹ NIOD. Doc. I dossier, inv.nr 225: brief van Bruch aan directies der GSL 23-2-1943; archief LO/LIKP inv.nr BU 4: verslag GAB Heerlen 1940-1944. Men schatte circa 100 studenten ondergebracht te hebben.

In deze jaren bleek de verhouding tussen in- en export redelijk stabiel te blijven. Elke tegenvaller in de Nederlandse kolenvoorziening werd afgewenteld op de huisbrandkolen, bijvoorbeeld tijdens de staking in 1943.⁹⁰ Voor de huisbrand gold het voordeel dat de winters van 1942/1943 en 1943/1944 bijzonder zacht waren, zodat de teruglopende rantsoenen konden worden opgevangen. In beide winters werd de bevolking door middel van een overheids campagne ook aangespoord tot zuinig energiegebruik.⁹¹ Voor de laatste winter in bezet Nederland bood ook dat geen soelaas meer.

Alle bekende productieoverzichten tonen aan dat de totale productie van alle Limburgse mijnen zich de eerste acht maanden van 1944 op een normaal niveau van circa 1 miljoen ton per maand bewoog. Daarna bevond het oorlogsfront zich lange tijd dichtbij of soms midden in de mijnstreek, waardoor de productie in de laatste vier maanden van 1944 vrijwel nihil was. In de eerste acht maanden van 1944 bedroeg de totale productie van de gezamenlijke mijnen 8,313 miljoen ton. Daarvan werd 1,115 miljoen ton geëxporteerd. Verder werd er 0,833 miljoen ton geïmporteerd. Daaruit blijkt dat er door de bezettende macht opnieuw een grote hoeveelheid kolen aan de Nederlandse samenleving werd onttrokken, die gezien de aanwezige voorraden niet gemist hadden kunnen worden.⁹² In tabel 5 wordt de op basis van de uitkomst voor 1943 te verwachten kolenproductie in de eerste acht maanden van 1944 vergeleken met de feitelijk gerealiseerde.

Tabel 5: *Te verwachten en gerealiseerde kolenproductie januari - augustus 1944 (x 1000 ton)*

	Productie 1943	Te verwachten jan-aug 1944	Gerealiseerd jan-aug 1944
Gez. mijnen	12.497	8.331	8.313
Wilhelmina	1.390	926	998
Emrna	1.886	1.257	1.250
Hendrik	1.413	942	957
Maurits	2.755	1.836	1.956

Bron: J.M.J. Westen, 'Statistisch overzicht van productie, bezetting en prestaties van de Limburgse steenkolenmijnen', *Geologie en mijnbouw* 2 (1971) 311-319.

Uit tabel 5 blijkt dat de Staatsmijnen de productie beter handhaafden dan de particuliere mijnen. In het algemeen bleef de productie in de eerste acht maanden redelijk op peil. Men moet veronderstellen dat het beleid van de Duitse leiding van invloed was op het productiepeil. Vrijwel elk onderdeel van het te voeren beleid was inmiddels dwingend opgelegd. Van overleg tussen de Duitse autoriteiten en het Nederlandse kader was blijkens de archieven geen sprake meer. Veel kaderleden waren uit de bedrijven verdwenen en van enige speelruimte was geen sprake meer. De voortdurende Duitse eis bleef: meer productie, en daaraan werd in redelijke mate tegemoet gekomen.

⁹⁰ Mensink, *Kolenvoorziening*, 110.

⁹¹ *Ibidem*, 117.

⁹² *Ibidem*, 146-149.

Vernielingen aangebracht door de Duitsers in het kantoor van de ON IV.

Mijnbouwtechnisch past het geschetste productieverloop in de planning op de middellange en lange termijn, die de mijnen sinds de jaren dertig hadden aangehouden. Gezien de aard van de werkzaamheden waren er voorbereidingen van jaren nodig om nieuwe lagen te ontginnen. Winningsplannen lagen voor een termijn van drie tot vier jaren vast en de lange-termijnplannen strekten zich uit tot zeven en acht jaren, waarin steengangen moesten worden gedreven en ondergronds geheel nieuwe infrastructurele werken worden aangelegd.⁹³ In dit licht verdient de veel geciteerde verklaring van de directie dat gedurende de bezetting een terughoudend productiebeleid werd gevoerd door bij voorkeur dunnere kolenlagen en lagen met een slecht rendement te ontginnen sterke nuancerings.⁹⁴ Eerder had de directie meermalen geconstateerd dat de beste

⁹³ Interviews met de heer Pans, oud hoofd-opzichter ondergronds Staatsmijnen te Geleen, 5-2-1988, en met de heer Swinnen, oud bedrijfsinspecteur Staatsmijnen te Geleen, 25-1-1988.

⁹⁴ Archief DSM, kabinet: rapport Staatsmijnbeleid I, 8. Zie voor een zelfde kritische noot ook: Wubs, 'De Staatsmijnen tijdens de bezetting', 54 en 64.

lagen aan het eind van de jaren 1930 grotendeels afgebouwd waren. Vanaf 1936 waren in hoog tempo de lagen met het hoogste rendement afgebouwd teneinde optimaal te profiteren van de gunstige prijsstelling op de internationale kolenmarkt. In de periode daarna resulteerde dit voor alle mijnen in een productierugval die was voorzien. Dit weerspiegelt zich in het feit dat de productiecijfers in de jaren 1940 en 1950 steeds lager waren dan in de absolute topjaren van de Nederlandse mijnen in 1937 en 1938. Het ontginningsbeleid vloeide eerder voort uit reeds in de jaren 1930 genomen besluiten dan uit een bewuste obstructiepolitiek van de directies. Wel werden er tijdens de bezetting slechts geringe voorbereidingswerkzaamheden ondernomen tot ontginning van betere lagen.

Conclusie

De Duitse autoriteiten in Nederland en in Duitsland stelden gedurende de gehele bezetting, die voor de Mijnstreek vier jaar en vier maanden duurde, zeer hoge productie-eisen. Ten gevolge van de ontwikkeling van de oorlogssituatie nam Duitse behoefte aan energiegrondstoffen sterk toe. Daardoor werd de druk op de bedrijfsleiding om tot een hogere productie te komen steeds groter. Zonder succes verzette de directie van Staatsmijnen zich tegen Duitse maatregelen die dat beoogden en die met name het personeel troffen, zoals de invoering van eenmansakkoorden (die wel aanzienlijk werd afgezwakt) en de uitbreiding van de werktijden, waaronder de invoering van de zondagsdiensten. Deze maatregelen hadden echter niet het gewenste en verwachte productieverhogende effect en in die zin kan men de obstructie van de bedrijfsleiding en de mijnwerkers effectief noemen. De bedrijfsleiding poogde de productie op peil te houden door aanneming van meer personeel. Dit leidde tot medio 1943 tot een relatieve bescherming van de mijnwerkers. Tegelijk trachtte men de arbeidsdiscipline te vergroten door dreiging met ontslag bij ongemotiveerd verzuim. Het in 1941 ingevoerde ontslagverbod voor mijnwerkers werd door de directies van de particuliere en in mindere mate de Staatsmijnen als hinderlijk ervaren. Ontslagdreiging om verzuim tegen te gaan en de productie te verhogen was in de jaren dertig een effectief middel gebleken.

Vanaf het begin van de bezetting was het beleid van de mijndirecties erop gericht de controle over de bedrijven te behouden en de mijnen ongeschonden door de bezetting te loodsen. In hun ogen maakte dit onderschikking aan de Duitse autoriteiten en hun verlangens onvermijdelijk. Tot medio 1942 verliep dit proces ongemerkt en zonder veel conflicten. Naarmate de bezetting langer duurde werden de arbeidskrachten en de financiële middelen van de bedrijven steeds verder uitgeput, waardoor het passieve verzet van de bedrijfsleiding en de mijnwerkers toenam. In 1943, vooral na de april-mei-staking, werd een groot aantal bedrijfsleiders en directeur Groothoff van Staatsmijnen van hun posten verwijderd. De controle op en de uitvoering van het beleid lag toen grotendeels in handen van Bruch en zijn ondergeschikten. Alleen beleidszaken op lager

niveau bleven voorbehouden aan de overgebleven bedrijfsleiders en waarnemend Staatsmijndirecteur Ross van Lennep.

Vanaf medio 1943, met name na de april-mei-staking, gingen de bezettingsautoriteiten ertoe over de lijdzame obstructie van de mijnwerkers, die vooral tot uiting kwam in de sterk stijgende absentiecijfers, te breken door middel van ontslagen en deportaties. De zwaardere Duitse maatregelen ter bestrijding van de absentie sorteerden echter geen effect. Ook in 1943 en 1944 kenden de absentiecijfers een sterk stijgende tendens. Die kan overigens niet alleen aan obstructie tegen het beleid van productieverhoging worden toegeschreven; ook de verminderde fysieke weerstand van de mijnwerkers speelde een rol.

De productiecijfers van de mijnen tonen aan dat er tijdens de bezetting primair inspanning is geleverd om op korte termijn productie te realiseren en dat de ontginningsvoorbereiding is verwaarloosd. Ondanks de toegenomen materiaalproblemen, de verminderde fysieke toestand van de mijnwerkers, productieuitval door een bombardement en een staking, kon de productie van zowel de Staats- als de particuliere mijnen tijdens de bezetting daardoor op peil blijven. Een toekomstgericht beleid was echter niet mogelijk: beslissingen over beleidsaangelegenheden werden vooruitgeschoven. Een groot aantal problemen van de mijnindustrie die stamden uit de jaren 1930 kon daardoor pas na de bevrijding worden opgelost. Pas in 1950 waren de bedrijfsomstandigheden van dien aard dat de jaarlijkse productie van Staatsmijnen die van de jaren 1930 en 1940 overtrof. De gezamenlijke mijnen hebben de productietotalen van de jaren 1937, 1938 en 1941 zelfs nooit geëvenaard.

Anders dan de productie, kwam de binnenlandse afzet, de distributie en de export van Nederlandse steenkolen direct na de bezetting volledig onder controle van de Duitse autoriteiten. De oprichting van eerst het Rijkskolenbureau en in het najaar van 1940 het Centraal Verrekenkantoor voor Brandstoffen, betekende dat de distributie en het prijspeil van kolen op de Nederlandse markt buiten de invloedssfeer van de mijndirecties kwamen te liggen. De prijs in Nederland werd in belangrijke mate bepaald door de opgelegde prijsstelling door het *Rheinisch-Westfälische Kohlsyndikat*. De buitenlandse afzet, de samenstelling van het exportpakket en de prijs, werden eveneens door dit syndicaat bepaald. Van meet af aan was de invloed van de Nederlandse mijndirecties op dit vlak gering. Zeer waarschijnlijk was het uiteindelijke doel van de Duitse autoriteiten te komen tot een groot kolenconsortium in West-Europa onder Duitse leiding.

Het vraagstuk van de afzet van kolen kan niet worden losgezien van de grote interne politieke tegenstellingen die zich aan Duitse zijde manifesteerden onder de personen en instanties die zich met de kolenindustrie in Nederland bemoeiden. Aan de ene kant waren er Duitse instanties die een geleidelijk nazificering en een opgaan van Nederland in een vergroot Duits Rijk nastreefden. Zij stonden een productie- en afzetbeleid voor dat, weliswaar ondergeschikt aan de Duitse eisen, primair moest worden gericht op de instandhouding van de

Nederlandse volkshuishouding. Aan de andere kant stonden de Duitse instanties die Nederland als een wingewest beschouwden dat zonder veel voorbehoud leeggeroofd kon worden ten behoeve van de Duitse oorlogsinspanningen. Ten aanzien van de kolenproductie hadden beide partijen dezelfde hoge eisen; ten aanzien van de kolenaafzet waren er veel conflicten. Tussen beide uiterste opvattingen probeerde de Duitse toezichthouder Bruch te laveren. Behalve tijdens de kolencrisis van 1941 kwam er in de praktijk een compromisbeleid uit. Alleen aan het slot van de bezetting volgde het echte leegroven.

Met name vanaf de kolencrisis van 1941 werd de Nederlandse economie in toenemende mate ondergeschikt gemaakt aan de Duitse oorlogseconomie. Een belangrijk instrument daarbij was de zogenaamde *Auftragsverlagerung*. Voor de kolendistributie was die van belang omdat kolen bij voorrang werden geleverd aan bedrijven die Duitse opdrachten uitvoerden. Dit beleid ging ten koste van de kolenvoorziening aan particuliere huishoudens. Vooral de industriekolen en nevenproducten hadden de interesse van de Duitse autoriteiten. Dit uitte zich in extra zware controle op de vetkoolmijnen Emma en Maurits. Vetkool werd verwerkt tot cokes die vooral aftrek vond in de industrie. Daarbij kwam cokesoven-gas vrij die ook diende als grondstof voor chemische nevenproducten. Vermoed kan worden dat daarom juist op die mijnen de strengste sancties werden getroffen tegen verzetsdaden en al of niet vermeende obstructie tegen het gevoerde beleid.

Bijlage 1***Herberekening van de arbeidsprestaties per arbeider en per werktijd***

In de literatuur en de verantwoording van de autoriteiten na de bezetting overheerst het beeld dat er aan het kolenfront tijdens de bezetting kalm aan werd gedaan en dat de opbrengst per mijnwerker per werktijd daardoor verminderde. De opbrengst aan steenkool per gedolven hoeveelheid materiaal wordt *netto-opbrengst* genoemd; de hoeveelheid steenkool per mijnwerker in een bepaalde tijdseenheid heet *netto-effect*. Alle gegevens wijzen op een verslechtering van de verhouding tussen de gedolven steenkool en het mee gedolven afval in de onderzochte periode. De hoeveelheid afval, vooral steen, werd dus per gewonnen hoeveelheid steeds groter. De verhoudingsgetallen hiervan zijn bekend. Per 100 kilogram gewonnen materiaal bedroeg de hoeveelheid steenkool (in kg):

1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
82,5	80,5	78,4	76,7	76,2	73,2	73,9	73,0

Bron: Staatsmijndirectie, Rapport I, 9; Bruch, *Jahresbericht 1943*, 13; NIOD, BdS, *Rapport Nederlandse steenkoolindustrie* maart 1943, 9.

Uit deze cijfers blijkt dat de mijnwerkers veel meer inspanning moesten leveren om dezelfde hoeveelheid netto-productie te halen. In de hierna volgende berekeningen wordt steeds uitgegaan van de netto-opbrengst. Over de omvang van de netto-productie en het aantal ondergrondse arbeiders bestaat weinig verschil van mening (zie tabel 6). De berekeningen van de prestatie per werktijd per mijnwerker zijn echter minder eenduidig. In de zeer hoge prestatiecijfers van de jaren 1930 zijn de ziekte- en absentiecijfers verwerkt. Er werd voor die jaren dus uitgegaan van het gemiddeld aantal werkelijk gewerkte diensten per mijnwerker per jaar. Dit lijkt na 1940 niet te zijn vervolgd. Er is daarom een herberekening gemaakt gebaseerd op het volgende gemiddelde aantal diensten per arbeider per jaar: 1837: 279; 1938: 275; 1939: 269; 1940: 269; 1941: 265; 1942: 266; 1943: 265. Deze cijfers zijn ontleend aan opgaven van de Staatsmijndirectie, *Rapport I*, 7 en Bruch, *Rapport Nederlandse steenkolenmijnbouw* (1944). De berekening leidt met name voor het jaar 1943 tot een andere uitkomst dan die in de naoorlogse verantwoordingen van de Inspecteur-Generaal der Mijnen, *Verslag van de Inspecteur-Generaal der mijnen 1940-1945* (Den Haag 1949) en van de Staatscommissie: N.C. Couvée e.a., *Rapport van de Staatscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 26 november 1946* (Den Haag 1948). Deze gingen uit van 299 gewerkte diensten in dat jaar gemiddeld per ondergrondse arbeider. Dit is echter onjuist. De uitval door absentie in dat jaar was 19,7 procent (69,35 dagen). Gevoegd bij de 26 vrije zondagen en 4 stakingsdagen leidt dat tot een 365 minus 96,35 geeft 265,65 effectief gewerkte dageenheden in 1943. Beide rapporteurs leggen in hun bevindingen verantwoording af aan de politiek en de overheid. Het valt niet uit te sluiten dat zij voor 1943 bewust een negatiever beeld hebben geschetst om de tegenvallende prestaties na de oorlog te verdoezelen.

Tabel 6: *Netto-productie, aantal ondergrondse arbeiders en de opbrengst per ondergrondse mijnwerker per werktijd van acht uur van de gezamenlijke steenkolenmijnen, 1937-1943*

jaar	productie (x 1000 ton)	aantal ond. arbeiders	prestaties per werktijd (x 1000 kg)		
			Westen	Insp. Gen.	herberekening
1937	14.321	21.010	2.549	2.550	2.443
1938	13.488	20.370	2.370	2.371	2.407
1939	12.861	19.139	2.373	2.373	2.498
1940	12.145	24.403	2.031	2.031	1.850
1941	13.356	26.216	1.982	1.987	1.922
1942	12.330	27.336	1.729	1.664	1.695
1943	12.497	26.873	1.743	1.542	1.754

Westen: J.M.J. Westen, 'Statistisch overzicht van produktie, bezetting en prestaties van de Limburgse steenkoolmijnen', *Geologie en mijnbouw* 2 (1971);

Insp. Gen.: Inspecteur-Generaal, *Verslag van de Inspecteur-Generaal der mijnen 1940-1945* (Den Haag 1949) 39, 46 en 52.

Bijlage 2
Absentie tijdens de april-meistakingen 1943

	29-4 nacht		30-4 dag		30-4 middag		1-5 dag		1-5 middag	
	norm	aanw	norm	aanw	norm	aanw	norm	aanw	norm	aanw
Maurits	1500	370	2296	237	1484	25	1963	199	1484	84
Emma	1000	540	1460	1229	950	23	1460	121	950	54
Hendrik	674	561	1269	507	825	62	1300	126	830	72
Wilhelmina	591	440	872	789	503	42	827	53	500	35
ON I	250	106	520	200	232	14	470	70	390	25
ON II	250	12	400	18	253	7	400	29	390	25
ON III	280	260	550	370	340	73	545	147	350	89
ON IV	115	107	320	70	175	41	300	70	175	37
Domaniale	284	274	440	437	310	17	432	24	495	43
Willem-S.	200	200	384	384	201	11	381	50	300	34
Laura	220	220	470	465	295	50	470	59	424	47
Julia	230	239	600	590	325	56	595	108	470	70

Vervolg	2-5 nacht		3-5 dag		3-5 middag		4-5 dag	
	norm	aanw	norm	aanw	norm	aanw	norm	aanw
Maurits	1500	1088	1880	1111	1375	851	1890	1898
Emma	1050	836	1450	1013	1030	508	1460	1415
Hendrik	812	322	1300	480	820	350	1258	122
Wilhelmina	556	552	786	315	491	260	820	763
ON I	250	470	425	310	251	179	475	441
ON II	270	240	400	256	250	97	400	346
ON III	265	327	550	382	330	278	555	532
ON IV	110	161	310	239	180	146	310	292
Domaniale	275	273	430	425	320	320	430	431
Willem-S.	201	111	400	169	195	110	375	373
Laura	225	190	400	308	280	240	440	400
Julia	320	281	500	358	330	273	564	564

norm = normale bezetting
 aanw = aanwezig

Bron: NIOD, archief HSSPF, inv. nr. 147a-c, 148b, 149a, 150a-d: telexen van de SD Maastricht aan de SD Den Haag 29/4-4/5/1943, telexnr's 14179, 14186, 14308, 14424, 14523, 14595, 14717, 14793, 14861.

Willibrord Rutten

*Russen niet gewenst: de mislukte inzet van Russische dwangarbeiders in de Nederlandse steenkoolmijnen in de Tweede Wereldoorlog**

Russische dwangarbeiders

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd op instigatie van de nazi's volop gebruik gemaakt van de arbeidskracht van krijgsgevangenen en andere dwangarbeiders, die afkomstig waren uit de veroverde gebieden. Thomas Müller heeft onlangs een boek gepubliceerd over dwangarbeid in het district Aken, waarin het fenomeen in al zijn vaak gruwelijke facetten uit de doeken wordt gedaan. Onder deze dwangarbeiders waren honderdduizenden Russische krijgsgevangenen, die veelal in de mijnbouw te werk werden gesteld. Zo waren in maart 1943 alleen al in de steenkoolmijnen in en rond Aken ruim zesduizend Sovjet-russische krijgsgevangenen werkzaam als ondergrondse arbeiders.¹

Niet alleen in het Duitse Rijk, maar ook in de steenkoolmijnen in de bezette gebieden werden Russen onder dwang tewerkgesteld. Eind augustus 1944, vlak voor de bevrijding, waren meer dan 6.800 Russische krijgsgevangenen werkzaam in de Belgisch-Limburgse mijnen. Jan Kohlbacher heeft in 1998 over de Russenkampen in de Kempen een zorgvuldig gedocumenteerde studie gepubliceerd.² De meeste Russen bevonden zich in de mijnbedrijven van Eisden en Zwartberg, maar in principe zaten ze bij elke mijnzetel. Ook de Waalse mijnen maakten gebruik van deze vorm van slavenarbeid. Deze Russen mogen wij niet verwarren met de Ostarbeiter. De Ostarbeiter, veelal Russen en Polen, waren (laag)betaalde krachten, die zich tijdens de oorlog hadden laten ronselen voor werk in de Kempense mijnen. Spoedig werden ze vervangen door krijgsgevangenen, die nog goedkoper waren. Ze kregen alleen wat zakgeld, waarmee ze in de kantine goederen konden kopen. De Belgische historicus Guy Coppieters heeft berekend dat de inzet van de Russen de zeven Limburgse mijnen tezamen een besparing op de loonkosten opleverde van 7 miljoen Belgische franks per maand.³

* Dit artikel is totstandgekomen in het kader van het project 'Zwangsarbeit im deutschen Kohlenbergbau' (ZIB) van het Institut für soziale Bewegungen van de Ruhr-Universität Bochum (Prof. Dr. Klaus Tenfelde). Zie voor een beschrijving van het project H.-C. Seidel, 'Zwangsarbeit im deutschen Kohlenbergbau (ZIB). Ein historisches Forschungsprojekt am Institut für soziale Bewegungen', *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*, Heft 26 (2001) 253-260.

¹ Thomas Müller, *Zwangsarbeit in der Grenzzone. Der Kreis Aachen im Zweiten Weltkrieg*. Aachener Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 1 (Aachen 2003) 112.

² De informatie is ontleend aan de gedetailleerde studie van Jan Kohlbacher, *Het Russisch kamp. De kampen bij de Limburgse mijnen, 1942-1965*. Stichting Erfgoed Eisden e.a. Losse Studies, nr. 2 (Eisden 1998) 10-20, 31-32, 67.

³ Guy Coppieters, 'De politiek van de minste weerstand? Belgisch-Limburgse mijndirecties tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: Hein A.M. Klemann et al., *Thuisfront. Oorlog en economie in de twintigste eeuw*. Veertiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Zutphen 2002) 232-249, aldaar 243.

Bedrijfsartsen van de Kempense mijnen togen samen met een Luikse mijn directeur naar een verzamelkamp voor Russische krijgsgevangenen in de buurt van Leipzig om dwangarbeiders uit te zoeken. Zoals bij Leipzig waren er in Duitsland meer verzamelkampen. De omstandigheden waren er erbarmelijk. De krijgsgevangenen verkeerden allemaal in een slechte conditie. Er zat niks anders op dan de minst zwakken te selecteren. Het eerste contingent van 2.500 krijgsgevangenen arriveerde al in september 1942 in Belgisch-Limburg. In oktober volgde een tweede konvooi van 1.800 manschappen.

De krijgsgevangenen werden ondergebracht in barakken nabij de mijnzetels. De mijn directies waren verantwoordelijk voor de organisatie en het beheer van deze dwangarbeiderskampen, terwijl de bewaking in handen was van eenheden van de Duitse *Wehrmacht*. Om organisatorische redenen werden groepen Russen vaak van het ene naar het andere kamp verplaatst. Bij grote aantallen gebeurde dit in voetmarsen. Lange colonnes sjofel geklede Russen die langs velden en wegen marcheerden, waren in Belgisch-Limburg een vertrouwd beeld.

Twee maanden na de invasie in Normandië naderden de geallieerden de provincie Belgisch-Limburg. De Russenkampen werden vanaf 1 september onttruimd. De krijgsgevangenen werden via Nederlands-Limburg geëvacueerd naar Duitsland. In groepen ging ze met het veer bij Meeswijk de Maas over. In lange rijen passeerden ze de dorpen Berg en Urmond, om via Sittard de Duitse grens te bereiken. Dat was althans de bedoeling. Onderweg hebben veel gevangenen de kans waargenomen om te ontsnappen.

De Russische dwangarbeiders hebben zich volgens Kohlbacher vastgezet in het geheugen van de mensen die de oorlog hebben meegemaakt, althans in Belgisch-Limburg. Over het bestaan van zulke Russenkampen in het Nederlandse gedeelte van Limburg is niets gepubliceerd. Dr. Fred Cammaert rapporteert in zijn imposante geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in Limburg uitvoerig over de hulp aan gevluchte krijgsgevangenen die via Nederland en België in bevrijd gebied hoopten te geraken. Het waren vooral Franstalige krijgsgevangenen. Heel incidenteel werden ook Russen over de grens geholpen. Deze vluchtelingen waren evenwel ontsnapt uit Duitse kampen in het Ruhrgebied en het Rijnland.⁴ Wel is bekend dat er in Maastricht sinds december 1944 een groot repatriëringscentrum bestond speciaal voor *displaced persons* uit de Sovjet-Unie. Deze sovjetonderdanen waren geïnterneerd in de voormalige Dominicanenkerk in het hart van Maastricht. Eind 1944 wemelde het in Zuidoost-Nederland van de ontheemde Russen: naar de nazi's overgelopen sovjetsoldaten, *Ostarbeiter*, ook duizenden *Ostarbeiterinnen*, en heel veel krijgsgevangenen die bevrijd waren uit de dwangarbeiderskampen in Noord-Frankrijk, België en het Duitse Rijk. Via het repatriëringscentrum in Maastricht en andere Nederlandse kampen zijn in de loop van 1945 duizenden Russen repatriëerd, vaak tegen hun zin. Terug in de Sovjetunie werden ze niet zelden

4 A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Maastrichtse Monografieën 55-56, 2 dln. (Leeuwarden-Mechelen, 1994) dl. I, 130.

gearresteerd op beschuldiging van collaboratie met de vijand, om opnieuw achter het prikkeldraad te verdwijnen van een of andere goelag in Siberië.⁵ Repatriëringscentra zoals in Maastricht zijn echter niet de Russenkampen die wij bedoelen.

Russen niet welkom?

Naar het schijnt hebben de steenkoolmijnen in Nederlands-Limburg tijdens de bezetting geen gebruikgemaakt van Russische krijgsgevangenen. Waarom waren de Nederlandse mijnbedrijven een uitzondering? Volgens mijn directeur en mijnbouwhistoricus C.E.P.M. Raedts (1898-1983) hebben de Nederlandse directies zich met succes tegen de komst van Russische krijgsgevangenen verzet: 'Een poging om, evenals in de mijnen van de Belgische Kempen, Russen te werk te stellen, stuitte af op algemeen verzet van de directies en kwam daardoor niet tot uitvoering', schrijft hij in een artikel uit 1979.⁶ Meer zegt hij er niet over. Zo gaat hij jammer genoeg niet in op de vraag waarom de mijn directies zich tegen de komst van de Russen hebben verzet? Ir. Raedts zat destijds dichtbij het vuur. Als bedrijfsingenieur had hij in de jaren dertig en veertig de leiding van de mijnzetels Oranje-Nassau III en IV in Heerlen. Je zou verwachten dat hij ons over de motieven en argumenten nader had kunnen inlichten. Kon men geen extra personeel gebruiken? Was men principieel gekant tegen dwangarbeid of was het angst voor het 'rode gevaar'? Hoe komt het dat de poging van de nazi's om Russische krijgsgevangenen in te zetten in de Nederlandse steenkoolmijnen, is mislukt? De vraag fascineert des te meer omdat in de Belgische en Duitse steenkolenmijnen net over de Nederlandse grens dwangarbeid algemeen voorkwam.

De Nederlandse kolenmijnen tijdens de bezetting

Op 10 mei 1940 vielen Duitse troepen Nederland binnen. De vijand had maar enkele uren nodig om dwars door Zuid-Limburg tot aan de Maas op te rukken. De steenkoolmijnen bleven bij die operatie geheel intact.⁷ Dit was ook de bedoeling van de Nederlandse instanties. De ministerraad had er in augustus 1939 vanaf gezien om in geval van oorlog de mijnen te vernielen of onklaar te maken.⁸ De productie kwam mei 1940 even stil te liggen. Een groot deel van het

⁵ Feiko M. Postma, *De repatriëring van Sovjetonderdanen uit Nederland, 1944-1956. Mythe en Waarheid* (Amsterdam 2003) 157-159, 174-174, 188-190, 208-210.

⁶ C.E.P.M. Raedts, 'Het mijnwerkersverzet tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg*, XXIV (1979) 1-23, aldaar 18.

⁷ Bern. J.M. Bekman, 'De Nederlandse Mijnindustrie gedurende de oorlog', in: M. Kemp ed., *Limburg 1940-1945. Van Rampkomeet tot vredespalm* (Maastricht z.j.) 97-102. Wiel Miseré, 'De mijnen in Limburg tijdens Wereldoorlog II', in: *Jaarboek Oudheidkundig en Cultuurhistorisch Genootschap Landgraaf* (1995) 109-123.

⁸ Ben Wubs, 'De Staatsmijnen tijdens de Duitse bezetting. De ontwikkeling van het vermogen', in: *Tweede jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, N.D.J. Barnouw et al. ed. (Zutphen z.j.) 48-80, aldaar 55.

personeel kon de eerste dagen na de inval de mijn niet bereiken, want het vervoer was gestremd als gevolg van opgeblazen bruggen en andere oorlogshandelingen. Na enkele dagen kwam de steenkoolwinning weer op gang.⁹

Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was Nederland, mede dankzij de ervaringen in de periode 1914-1918, niet geheel onvoorbereid op de verstoringen van het economisch leven, die zouden volgen. Een heel stelsel van maatregelen was reeds genomen om een zo ongestoord mogelijk functioneren van de Nederlandse volkshuishouding te verzekeren in mobilisatie- en oorlogstijd. Het gehele economische leven werd in sterke mate beheerst door de zogenaamde Rijksbureaus. Zo had het Rijkskolenbureau in Den Haag, opgericht op 2 september 1939, tot taak alles te bevorderen wat resulteert in de billijke verdeling van beschikbare hoeveelheden vaste brandstoffen, gas en elektriciteit.¹⁰ De kolenvoorraden waren op peil toen de oorlog uitbrak. De voorzorgsmaatregelen konden echter niet verhinderen dat er op den duur een grote schaarste aan brandstoffen ontstond, met name door toedoen van de bezetter. De Duitse oorlogs- en de Nederlandse overlevingsbelangen liepen nu eenmaal niet parallel.¹¹

Aanvankelijk leek het erop dat er van Duitse kant weinig belangstelling was voor de Limburgse mijnbedrijven. De omvang van het Nederlandse steenkoolbekken was immers bescheiden, vergeleken met bijvoorbeeld het Ruhrgebied of de Poolse bekkens. Voorlopig werden de Staatsmijnen met rust gelaten. Toch veranderde er iets. De particuliere mijnbedrijven (Oranje-Nassau, Laura & Vereeniging en Willem-Sophia) werden onder toezicht gesteld omdat ze eigendom waren van Franse en Belgische kapitaalverschaffers.¹² De directie en de staf konden blijven zitten, maar de raad van commissarissen van deze bedrijven werd buiten werking gesteld. In plaats daarvan kregen ze een Duitse beheerder of *Verwalter*, die gevolmachtigde was van de Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. De eerste *Verwalter* was *Oberbergat* Johow. Deze gaf opdracht de productie te hervatten, zodra het vervoer hersteld was. Zo kreeg de bezetter rechtstreeks invloed op de productiezijde van het kolenvraagstuk, althans voor zover het de particuliere sector aangaat.

Voor de rest bleef alles nog even bij het oude. Het Rijkskolenbureau in Den Haag bleef het centrale punt voor de kolenhandel- en distributie. Het handelde conform de strategische richtlijnen van dr. H.M. Hirschfeld, de secretaris-generaal van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, één van de topambtenaren die na de capitulatie op zijn post is gebleven. Zijn beleid was erop gericht te voorkomen dat tijdens de bezetting de economie instortte en de massawerkloosheid zou toeslaan. Alle orders voor het bedrijfsleven waren welkom, ook als die uit nazi-Duitsland kwamen. Wanneer echter de bezetter grond-

⁹ *Staatsmijnen in Limburg. Gedenkboek bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan* (Heerlen 1952) 96-97.

¹⁰ V. van den Bergh, *Inventaris van de archieven van het Rijkskolenbureau 1939-1954* (1956), ('s-Gravenhage 1988) inleiding.

¹¹ Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de zoste eeuw. Een verkenning van het meest kenmerkende* (Haarlem 1977) 154.

¹² Bekman, 'De Nederlandse Mijnindustrie gedurende de oorlog', 97-102.

stoffen in onbewerkte vorm naar Duitsland wilde uitvoeren, kwam Hirschfeld in het geweer.¹³

H.W. Bruch

Verwalter Johow werd in 1941 vervangen door Hermann Wilhelm Bruch, een verwouwing van luchtmaarschalk Hermann Göring. Tot de bevrijding van de mijnstreek, september 1944, zou Bruch deze functie bekleden, die officieel werd omschreven als *Beauftragter des Reiches für die Kohle in den besetzten und angegliederten Gebieten, Leiter der Gruppe West, Verbindungsstelle Holland*. Ook de steenkoolmijnen in de Belgische Kempen stonden sedert 1941 onder zijn beheer. Daar was hij gevolmachtigde van de militair gouverneur van België en Noord-Frankrijk, generaal Von Falkenhausen (*Beauftragter des Militärbefehlshabers in Belgien und Nord Frankreich für den Kempen-Bergbau*).¹⁴ Bruch verbleef altijd op zijn 'hoofdkantoor' in Heerlen, wat niet meer was dan een bescheiden ruimte in het gebouw van de Mijnvereniging.¹⁵ Zijn adjunct, *Bergrat* dr. Hoevels bemande twee dagen per week een bijkantoor in Hasselt en voor de rest van zijn tijd zat Hoevels in Brussel bij de afdeling van Otto Steinbrinck, *Leiter der Gruppe Bergbau und Kohle West* (Beko-West). Beko-West was een nieuwe Duitse instantie die de kolenvoorziening coördineerde in de bezette gebieden Nederland, België, Luxemburg en Noord-Frankrijk.¹⁶

Hoe de rolverdeling was tussen Bruch en Hoevels, is moeilijk te achterhalen. Het archief van de dienst van Bruch is jammer genoeg spoorloos. Medewerkers van het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam hebben er meteen na de oorlog tevergeefs naar gezocht. Veertig jaar later was in die situatie geen verandering gekomen, zoals Eussen en daarna Van Buren hebben vastgesteld.¹⁷ Er bestaat alleen een klein dossier over Bruch, aangelegd door het RIOD.¹⁸

Evenals zijn voorganger was *Bergassessor* Bruch mijnbouwkundig geschoold. Hij had onder andere functies bekleed in steenkoolmijnen in het Duitse Ruhrgebied. Hoewel hij daartoe gekwalificeerd was, bemoeide Bruch zich noch met de planning, noch met de techniek van de steenkoolwinning. In de bedrijven vertoonde hij zich niet of nauwelijks. Hij vergaderde vooral met de mijndirecteuren, in Nederland was dat in het kader van het georganiseerd overleg van de *Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg* (GSL), in België in het kader van de

¹³ Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 510.

¹⁴ Nederland had in de Tweede Wereldoorlog een burgerbestuur, België daarentegen een militair bestuur.

¹⁵ Voluit: Vereeniging tot behartiging van de belangen der Limburgsche Mijnindustrie, opgericht in 1904.

¹⁶ Kohlbacher, *Het Russisch kamp*, 5. Coppieters, 'De politiek van de minste weerstand', 237.

¹⁷ Ron Eussen, *Akkomodatie en verzet bij de Nederlandse steenkolenmijnen tijdens de Duitse bezetting, mei 1940-september 1944* (Doctoraalscriptie Nieuwste Geschiedenis, Vrije Universiteit (Amsterdam 1984) 5. Frank H. van Buren, *De Staatsmijnen tijdens de bezetting van mei 1940 tot september 1944. Een analyse van het door de directie en bedrijfsleiding gevoerde beleid* (Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit (Utrecht 1988) IV.

¹⁸ NIOD (voorheen RIOD), Documentatie I-dossier, inv.nr. 225 (H.W. Bruch).

Association Charbonnière du Bassin de la Campine (ACC). Zijn taak was toezicht houden op de werking van de Limburgse mijnen. De statistiek was zijn belangrijkste instrument. Bruch verlangde van de verenigde mijnwerkgevers correcte en gedetailleerde cijfers van de productie, van het aantal ondergronders, het ziekteverzuim enzovoorts. De verslagen van de bijeenkomsten met de verenigde mijnwerkgevers zijn een belangrijke bron van informatie over de handel en wandel van Bruch en zijn medewerkers.

Tijdens de bezetting waren er meer instanties die zich bezighielden met de Nederlandse economie in het algemeen en de steenkoolvoorziening in het bijzonder. Zo was in Den Haag de *Hauptabteilung Gewerbliche Wirtschaft* gevestigd, een orgaan van het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft* dat onder leiding stond van dr. H. Fischböck en direct onder de Rijkscommissaris ressorteerde. In Brussel zetelde Beko-West, het eerder genoemde coördinatiecentrum dat veelal een beslissende stem in het kapittel had. Voor nog meer details volsta ik met een verwijzing naar de studie van Van Buren, die een uitvoerige reconstructie heeft gemaakt van de betrokken organisaties en personen.¹⁹ Duidelijk is, dat Bruch de belangrijkste speler was op het Limburgse toneel, al helemaal toen hij ook de Staatsmijnen onder zijn beheer kreeg.

Nederland sinds 1942: één grote, Rijksduitse werkinrichting

Vanaf 1942 begon de bezetter meer belangstelling te krijgen voor het Limburgse mijnbekken. Op 31 december 1941 waren W.F.J. Frowein en F.K.Th. van Iterson uit de directie van Staatsmijnen getreden wegens het bereiken van de pensioenge-rechtigde leeftijd. De Duitsers grepen dit moment aan om ook de Staatsmijnen en de Domaniale Mijn onder hun controle te krijgen.²⁰ De dagelijkse leiding van het Staatsmijnbedrijf bleef weliswaar bij Ch.Th. Groothoff en adjunct-directeur J. Mous, maar Bruch eiste de algehele leiding voor zich op. Hij verhuisde met zijn kantoor naar het hoofdgebouw van Staatsmijnen, gelegen aan de Van der Maesenstraat in Heerlen.

De uitbreiding van de macht van de *Verwalter* over het hele mijnbedrijf moeten we beschouwen tegen de achtergrond van de nieuwe militaire en economische koers die Berlijn ging varen toen in de winter van 1941/1942 duidelijk werd dat de oorlog aan het Oostfront nog lang zou gaan duren. De wapenproductie moest drastisch omhoog. De nieuwe *Reichsminister für Bewaffnung und Kriegsproduktion*, Albert Speer, verlangde dat de productiecapaciteit in de bezette gebieden voortaan dienstbaar werd gemaakt aan Duitsland en de Duitse oorlogsvoering.²¹ Nederland werd gedegradeerd tot één grote Rijksduitse

¹⁹ Van Buren, De Staatsmijnen, bijlage 5. Frank van Buren, 'Kolenwinning onder Duitse druk: productie en arbeidsverhoudingen in de Limburgse mijnen tijdens de bezetting 1940-1944', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* (2004) 135-164.

²⁰ C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*. Maastrandse Monografieën 18 (Assen 1974) 174.

²¹ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 80-81.

Hoofdgebouw Staatsmijnen in Heerlen, jaren veertig. SHCL, Doc. Nr. 30, fotocollectie.

werkinrichting.²² Dat was althans de bedoeling van de Duitsers, ze hebben het alleen nooit waargemaakt.

Intussen was de brandstofvoorziening in Nederland een groot probleem geworden. Vanaf april 1941 steeg de export van steenkool naar Duitsland in een rap tempo, terwijl de import stagneerde. Tegen het eind van 1941 matigde Berlijn de Duitse exporteisen enigszins, maar dat nam niet weg dat de kolenvoorraden tot een bedenkelijk niveau waren geslonken toen de winter begon. Tot overmaat van ramp was de winter van 1941/1942 uitzonderlijk streng. Door gebrek aan steenkool was het moeilijk de huizen redelijk te verwarmen. Bedrijven moesten de productie stilleggen, want ook de gas- en elektriciteitsvoorziening was van steenkool afhankelijk.

Den Haag raakte intussen zijn greep op het Rijkskolenbureau kwijt, nadat begin 1942 een *Bevollmächtigte* aan het bureau was toegevoegd. Directeur H.H. Wemmers jr. kreeg zijn orders voortaan rechtstreeks uit Berlijn. Of het nu Duitse autoriteiten waren van het rijkscommissariaat van Seyss-Inquart of de Nederlandse autoriteiten van het departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart onder Hirschfeld, Den Haag had steeds minder in de melk te brokken.²³

²² Joh. de Vries, *De Nederlandse economie*, 158.

²³ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 246.

De brandstofvoorziening was in 1940-1945 een uitermate precaire aangelegenheid.²⁴ Na de acute schaarste van 1941/1942 is het niet meer goed gekomen met de kolenvoorziening, zegt Klemann, totdat de oorlog voorbij was. Eerst waren de buitensporige exporteisen het probleem, vanaf 1942 speelde de haperende kolenproductie de huishoudens parten.²⁵ Elke tegenvaller, bijvoorbeeld als gevolg van de werkstaking van 1943, werd afgewenteld op de huisbrandkolen. De kolenexport naar Duitsland werd steeds ontzien. Tijdens de bezetting bleef de kolenproductie in absolute termen nog redelijk op peil, afgezien van 1944. Vergeleken met de vooroorlogse jaren gingen de productietotalen in 1942-1943 omlaag met ongeveer 6 procent. Van Buren echter wijst er terecht op dat 1937 en 1938 absolute topjaren waren, met cijfers die door Staatsmijnen pas in 1950 werden overtroffen. De gezamenlijke mijnen hebben de productietotalen van die jaren zelfs nooit geëvenaard.²⁶

Grensgangers

De bezetter had natuurlijk geen boodschap aan zulke nuances. De productie moest hoe dan ook omhoog. Tijdens de bijeenkomsten met de mijndirecteuren bestookte Bruch de patroons met allerlei plannen. Daar waren opmerkelijke voorstellen bij, zoals het idee om Limburgse kompels die van oudsher in het aangrenzende Duitse mijngebied werkzaam waren, terug te halen ten behoeve van de Nederlandse mijnen. De *Verwalter* was zelfs bereid de zaak te bepleiten bij de Duitse autoriteiten in Den Haag, met name bij dr. Fischbock van de afdeling *Gewerbliche Wirtschaft* van de *Rüstungsinspektion Niederlande*. Het was rationeler om deze grensgangers in Nederland in te zetten, want: 'Mir erscheint es im allgemeinen kohlenwirtschaftlichen Interessen richtiger zu sein, dass diese Grenzgänger, soweit wie möglich den holländischen Gruben, die mit einer höhern Leistung je Mann und Schicht als die Aachener Gruben arbeiteten, wieder zugeführt werden', schrijft Bruch in februari 1942 aan Fischböck.²⁷ Wijselijk zegt hij er niet bij dat de arbeidsproductiviteit in de Nederlandse mijnen al een tijd achteruitging.

Volgens opgave van de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau in Heerlen ging het om een aanzienlijk aantal van 2.088 grenspendelaars. Dat is helemaal niet vreemd: de uurlonen waren aan de Duitse kant hoger dan in Nederland. Anders dan men misschien zou verwachten, werd Bruchs voorstel door de Nederlandse mijndirecties niet met applaus begroet. Het idee om de grensgangers terug te halen was in augustus 1941 al eens besproken tijdens een vergadering van de directeuren van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen. De mijndirecteuren maakten bezwaar, want op de lijst stonden honderden kom-

²⁴ Het standaardwerk voor dit onderwerp is nog steeds het proefschrift van J. Mensink, *De kolenvoorziening van Nederland tijdens den tweeden wereldoorlog* (Amsterdam: 1946).

²⁵ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 473-477.

²⁶ Van Buren, 'Kolenwinning', 160.

²⁷ Afschrift van deze brief in RAL, archief Oranje-Nassau Mijnen, I 39.

pels die door de Limburgse mijnen waren afgestoten als 'minderwaardige elementen'.²⁸ Ze waren eerder ontslagen wegens bijvoorbeeld een hoog ziekteverzuim of omdat ze de kantjes ervan afliepen. Van die personen circuleerde sinds 1938 een zwarte lijst, destijds opgesteld door A.C.J. Rottier, chef Algemene Zaken van Staatsmijnen, in samenwerking met H. Logister, een vertegenwoordiger van een van de particuliere mijnen.²⁹ Maar liefst 700 mijnwerkers konden meteen worden afgeschreven en van de rest moest nog maar blijken dat ze voldoende kwalificaties bezaten.

Ervaren houters waren eigenlijk altijd welkom op een mijn. Aan ongeschoolde ondergrondse arbeiders hadden de mijnen echter geen behoefte. Daarvan hadden ze er al genoeg. Een baan in de mijnbouw bood namelijk vrijstelling voor de *Arbeitseinsatz*. Zo werden de steenkoolmijnen een uitwijkplaats voor duizenden jongemannen die uitzending naar Duitsland wilden ontlopen. Ook heel wat onderduikers hielden zich schuil in de mijnen. Door de 'vlucht in het mijnbedrijf' is het personeelsbestand van de mijnen tijdens de oorlog flink opgelopen. Het aantal ondergrondse arbeiders ging omhoog van 19.137 man in 1939, via 26.216 in 1941 naar 26.873 in 1943.³⁰

Eind 1941 deden de Limburgse mijnbedrijven opgave aan de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau in Heerlen van de actuele personeelsbehoefte. Staatsmijnen kon nog wel 150 ervaren houters en hulphouters gebruiken en enkele slepers. Oranje-Nassau Mijnen hadden genoeg aan dertien houters en hulphouters, vijftien slepers, een bankwerker, twee leesjongens en zeven overige arbeiders. De mijn Willem-Sophia kon dertig leesjongens van 16 tot en met 18 jaar gebruiken, mits ze in de directe omgeving van de mijn woonden. De Domaniale Mijn in Kerkrade had ongeveer twintig slepers nodig van 18 tot en met 21 jaar, maar alleen als ze in de gemeente Kerkrade woonden. Deze mijnbedrijven gedroegen zich tamelijk kieskeurig. Alleen in Eigelshoven zat men om personeel verlegen. Op de mijnen Laura en Julia was plaats voor maar liefst tweehonderd arbeiders van 18 tot en met 27 jaar. De mijn zat te springen om leesbandjongens die opgeleid konden worden tot ondergrondse mijnwerker. De N.V. Laura & Vereniging, gelegen pal langs de Duitse grens, had het meeste last van de concurrentie van de Duitse arbeidsmarkt. Vanuit Eigelshoven en andere grensgemeenten pendelden dagelijks

²⁸ SHCL, EAN 702, Archief GSL, notulen (vertrouwelijk) van de bijeenkomst der Directies van de Gezamenlijke Steenkoolmijnen met de *Verwalter*, d.d. 19 augustus 1941, ten kantore van de Mijnvereniging te Heerlen. *Bergassessor* Bruch, die deze dag verhinderd was, liet zich vervangen door *Berggrat* Weber.

²⁹ RAL, Archief Staatsmijnen, 17.26/17B, inv.nr. 248, notulen van de bespreking van vertegenwoordigers der directies van de Gezamenlijke Steenkoolmijnen in Limburg, gehouden 1 oktober 1941, ten kantore van de Mijnvereniging te Heerlen. Zie ook schrijven van de Mijnvereniging aan de Directeur van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling van 27 september 1938, no. 309, betreffende onderzoek geschiktheid werkloze mijnwerkers.

³⁰ J.M.J. Westen, 'Statistisch overzicht van productie, bezetting en prestaties van de Limburgse steenkoolmijnen', *Geologie en mijnbouw*, 50, 2 (1971) 311-320.

vierhonderd leesbandjongens en kompels jonger dan 27 jaar naar de Akense steenkoolmijnen, waar de standaardlonen en de toeslagen een stuk hoger lagen.³¹

Van het plan om de grensgangers terug te halen, is weinig terechtgekomen. De pendelaars hadden er geen belang bij, zolang de loonverschillen bleven bestaan. Maar ook de Akense mijnwerkgevers hebben daarbij een rol gespeeld. Hoe ze aan de informatie kwamen is niet bekend, maar aan Nederlandse kant heeft iemand zijn mond voorbijgepraat, misschien wel opzettelijk om Bruch te dwarsbomen. Hoe het ook zij, in het Akense mijn-district viel zijn plan helemaal niet in goede aarde. Men kon de Hollandse arbeidskrachten niet missen. De *Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen der Wirtschaftsgruppe Bergbau* begon te protesteren. In een bezwaarschrift aan het *Oberbergamt* in Bonn werd opgemerkt: als de productie in de Hollandse mijnen omhoog moet, laat de Hollanders dan liever zondagsdiensten invoeren en/ of de arbeidstijd voor ondergronders verlengen naar 8 ³/₄ uur per dag. In Duitsland was men daarmee al sinds in 1941 bezig.³² De uitkomst van de discussie was dat de in Duitsland werkende arbeiders die in de Mijnstreek woonachtig waren, niet werden vrijgegeven voor de Limburgse arbeidsmarkt.

Door de reactie uit Aken kwam in Limburg de zaak op scherp te staan. Bruch voerde de druk op de mijn-directies op. In opdracht van de Duitse autoriteiten gingen ze vanaf 1942 naar Duits voorbeeld over tot het verlengen van de werktijden en het invoeren van arbeid op zondag. De kompels werden daarvoor overigens ruimschoots gecompenseerd, zowel in geld en als in natura. De opkomst was tijdens de zondagsdiensten aanvankelijk zeer laag (minder dan helft). Spoedig volgden Duitse represailles. De *Sicherheitspolizei* arresteerde enkele mijnwerkers op verdenking van sabotage. Verder werden een paar honderd kompels tegen hun zin in Duitsland tewerkgesteld. In mei was het verzet tegen de zondagsdienst gebroken.

De maatregelen hadden geen enkele invloed op de totale productie. De zondagsdienst had als neveneffect dat de mijnwerkers op een slechter betaalde doordeweekse dag wegbleven.³³ De opgelegde ijver om meer personeel aan te nemen had ertoe geleid dat er ook arbeiders binnenkwamen die minder geschikt waren voor het zware werk ondergronds. De directies vonden dat de mijnwerkers werden overvraagd. Door voedselgebrek konden ze het werk nauwelijks nog aan. Hun weerstand tegen infectieziekten raakte ondermijnd. Bovendien namen de moeilijkheden op het gebied van materiaalvoorziening en transport toe, waardoor de productie werd belemmerd. Zo was er een groot

³¹ RAL, Archief N.V. Oranje-Nassau Mijnen, J 39, grensgangers naar Duitsland, 1939-1977. Bruch aan de *Rüstungsinspektion Niederlande, Abt. Gewerbliche Wirtschaft, Bergbau*, d.d. 2 februari 1942 (Abschrift). Zie ook brief van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg aan de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau Heerlen, d.d. 30 december 1941.

³² RAL, Archief Oranje-Nassau Mijnen, J 39, grensgangers naar Duitsland, 1939-1977, de *Bezirksgruppe Steinkohlenbergbau Aachen der Wirtschaftsgruppe Bergbau* aan *Berghauptmann Heyer* van het *Oberbergamt* in Bonn, d.d. 20 februari 1942.

³³ Wubs, 'De Staatsmijnen', 63-64.

tekort aan reserveonderdelen voor machines en locomotieven. Maar de belangrijkste oorzaak van het verlies aan productiviteit werd natuurlijk niet gerapporteerd: de Limburgse kompels waren niet te motiveren er een schepje bovenop te doen, zolang de meeropbrengst ten goede kwam aan de export van kolen en cokes naar Duitsland.³⁴

Russische krijgsgevangenen

De *Verwalter* moest met lede ogen aanzien hoe het ziekteverzuim hand over hand toenam, terwijl de arbeidsprestatie per dienst omlaag ging. Onderhand was het moment gekomen om het anders aan te pakken. Hij begon te dreigen met Russische krijgsgevangenen. Dat gebeurde voor het eerst in de zomer van 1942.

Bruch schreef op 14 juli aan de mijndirecties dat 'hij zich bij een toenemend tekort aan werkkrachten genoodzaakt zou zien tot tewerkstelling van Russische krijgsgevangenen bij de Limburgsche Mijnen, gelijk reeds op Belgische Mijnen heeft plaats gevonden'.³⁵ De mijndirecteuren reageerden afhoudend. Ze betwijfelden of tewerkstelling van Russische krijgsgevangenen zou bijdragen tot verhoging van de productie, '... tenzij in het weinig waarschijnlijke geval dat zij geschoolde mijnarbeiders zijn (...) Men heeft reeds meer dan genoeg ongeschoolde arbeidskrachten. Ook het taal-vraagstuk zal moeilijkheden veroorzaken'.³⁶ De kritiek van de kant van de Nederlandse mijndirecteuren sneed hout. De Russen die in de Kempense mijnen tewerk waren gesteld, waren voor het grootste deel landarbeiders, verder zaten er muzikanten, kunstschilders, vissers, kooplui en boekhouders bij. De mijn in Beringen telde op een contingent van 580 krijgsgevangenen maar vijf Russen die van beroep mijnwerker waren.³⁷ In hoeverre de Nederlandse mijndirecties via contacten met Belgische collega's op de hoogte waren van het falende rekruteringsbeleid, is niet bekend.

Er werden van Nederlandse kant geen principiële bezwaren tegen de tewerkstelling van krijgsgevangenen te berde gebracht. Dat de Russen door de nazi's beestachtig werden behandeld, alsof het *Untermenschen* waren, konden de mijndirecties toen nog niet weten. De Conventie van Genève, in 1929 herzien naar aanleiding van ervaringen opgedaan in de Eerste Wereldoorlog, stond trouwens toe dat krijgsgevangen soldaten aan het werk werden gezet, mits ze een humane behandeling kregen.³⁸ Het was overigens niet de bedoeling van de Geneefse Conventie dat krijgsgevangenen voor niets en niemandal arbeid zouden verrichten. Art. 34 bepaalde dat werkzaamheden ten gerieve van private ondernemingen moesten worden beloond.

³⁴ Mensink, *De kolenvoorziening*, 164.

³⁵ SHCL, EAN 702, GSL, Brief van Bruch aan de Gezamenlijke Steenkoolmijnen, d.d. 14 juli 1942.

³⁶ De brief werd besproken in de vergadering GSL d.d. 22 juli 1942.

³⁷ Coppetiers, 'De minste weerstand', 242.

³⁸ (Derde) Conventie van Genève, artikel 27. *De conventie van Genève van 27 Juli 1929 tot verbetering van het lot van gewonden en zieken in de legers te velde*, H. Bakker ed. ('s-Gravenhage: Nederlandsche Roode Kruis, 1931).

Evenmin was er sprake van ideologische weerzin tegen de komst van de Russen, zoals geuit door de Belgische mijnwerkgevers. Deze waren aanvankelijk niet gecharmeerd van de aanstaande komst van Russen uit vrees voor besmetting met communistisch gedachtegoed.³⁹ De angst voor de bolsjewieken zat hier ook heel diep, maar het rode gevaar is niet als argument gebruikt om de Russen buiten de deur te houden. De Limburgse mijndirecteuren beperkten zich tot de praktische kant van de zaak. Er was geen behoefte aan nog meer ongeschoolden en de taal was ook een barrière. Het laatste argument was wat ver gezocht. Ook in de Nederlandse mijnen werkten sinds vele jaren kompels van allerlei nationaliteit, waaronder sprekers van Slavische talen, zoals de Polen.⁴⁰ De ervaring had geleerd dat mijnwerkers taalproblemen meestal wel samen wisten op te lossen. Dat argument kwam evenwel niet in het straatje van de mijndirecties te pas.

Vrouwen en andere 'onvolwaardige arbeidskrachten'

Het lijkt erop dat Bruch zich had laten ompraten. Het punt verdween voorlopig van de agenda. Maar hij bleef de mijndirecteuren bestoken met plannen om meer personeel te werven. In juli 1943 lanceerde hij tijdens een vergadering van de Raad van Bijstand van de Bedrijfsgroep Mijnindustrie het voorstel jonge vrouwen en 'andere niet-volwaardige arbeidskrachten' zoals invaliden en gepensioneerden in te schakelen in het bovengrondse mijnbedrijf, met name voor werkzaamheden aan de leesbanden (sorteermachines). Zo kwamen 'volwaardige mannelijke arbeidskrachten' vrij die ingezet konden worden aan het kolenfront.⁴¹ De mijndirecties vonden het een slecht idee. Zo'n maatregel leverde geen enkele personeelsbesparing op. Aan de leesband werkten voornamelijk jongens van 14 tot 16 jaar. Door ze te vervangen door vrouwen, maakte je nog geen volwassen arbeiders vrij. In plaats van vrouwen zouden de mijndirecteuren liever invaliden en gepensioneerden inzetten. De werkgevers vonden de tewerkstelling van vrouwen op de mijnen ook principiële onacceptabel. Het was een kwestie van beschaving. W.J.B. Schweitzer, directeur van de steenkoolmijn Laura & Vereeniging, die de vergadering voorzat, sprak van 'ideële bezwaren', zeg maar zedelijke beletsels. In Nederland werd zware industriële arbeid geacht tot het verleden te behoren. Het Mijnreglement stond zulks niet toe, terwijl de Arbeidswet ten aanzien van vrouwenarbeid allerlei voorwaarden stelde, die bijzondere voorzieningen zouden vereisen. Het is opmerkelijk dat de mijndirecties van vrouwenarbeid een principekwestie maakten; toen de Russen in het geding waren, stelden ze zich niet zo principiële op.

³⁹ Kohlbacher, *Het Russenkamp*, 20. De directies van de Kempense mijnen hadden in plaats van Russen liever Waalse krijgsgevangenen!

⁴⁰ Remigius Dieteren, *Migratie in de Mijnstreek, 1900-1935* Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het zuiden van Nederland IX (Nijmegen 1962).

⁴¹ SHCL, EAN 950, Archief N.V. Laura & Vereeniging, notulen, 13e vergadering van den Raad van Bijstand van de Bedrijfsgroep Mijnindustrie, 7 juli 1943. Zie ook GSL brief van de *Verwalter* aan de Bedrijfsgroep voor de mijnen d.d. 23 sept. 1943.

Bruch gaf echter niet toe. Hij beriep zich op de oorlogsomstandigheden: nood breekt wetten. Hij verlangde daarom een nader onderzoek door de *Arbeits-einsatzingenieure*, die bij de afzonderlijke ondernemingen waren aangesteld. De N.V. Oranje-Nassau Mijnen liet het onderzoek uitvoeren door de psychotechnische dienst van het bedrijf. De uitkomst was, gezien de intenties van de mijndirecteuren, voorspelbaar: 'een vrouw is van nature ongeschikt voor werk in een stoffige donkere omgeving'. Ze kwamen lichaamskracht tekort. Met Oost-Europese vrouwen zou je het nog kunnen proberen, maar West-Europese vrouwen waren al helemaal niet opgewassen tegen de zware fysieke arbeid, zei het rapport van de psychotechnische dienst. De ervaring in andere bedrijfssectoren leerde dat vrouwen minder productief waren. Hun ziekteverzuim was hoger. Typische vrouwenkwalen zouden verergeren. En dan waren er nog praktische problemen, zoals de inrichting van afzonderlijke badlokalen voor vrouwen.⁴²

Onderduikers

Zo probeerden de Nederlandse mijndirecties de *Verwalter* Bruch steeds opnieuw af te schepen. De personeelsbezetting was naar zijn oordeel nog steeds onvoldoende. Het productiepeil moest omhoog. Opnieuw begon hij te dreigen met de inzet van Russische krijgsgevangenen. In een bijeenkomst van de Commissie van Bedrijfsleiders van de Limburgse steenkoolmijnen in oktober 1943 merkte hij op 'dat de tewerkstelling van Russische krijgsgevangenen, vooral nu het huidige lage productiepeil niet stijgt, bij de Deutsche instanties een punt van ernstige overweging uitmaakt'.⁴³ Het lijkt erop dat deze oplossing niet zijn persoonlijke voorkeur had. Het idee was afkomstig van zijn superieuren, liet Bruch doorscheren. In januari 1944 kwam hij tijdens een bijeenkomst met de mijndirecties met een heel ander voorstel. Hij wilde, ongelooflijk maar waar, onderduikers oproepen voor werk in de mijnen! Na een lichamelijke keuring konden ze ondergronds aan de slag. Hij beloofde dat de tewerkgestelde onderduikers geen haar gekrenkt zouden worden. De mijndirecties zeiden dat ze niet wisten hoe ze de onderduikers zouden moeten bereiken, behalve door een publicatie op de mijnen en in de mijngemeenten. En dan nog was het de vraag of deze onderduikers het zouden aandurven te komen werken op basis van een simpele toezegging. Zo naïef waren de onderduikers niet, hielden de mijndirecties de *Verwalter* voor. Bruch had nog wel een alternatief in petto. Opnieuw bracht hij de inzet van Russische krijgsgevangenen ter sprake. 'Mocht de [personeels]bezetting onvoldoende blijven, dan zullen zonder twijfel krijgsgevangenen in de mijnen aan het werk worden gezet', dreigde Bruch.⁴⁴ Deze keer was het geen loze dreiging.

⁴² RAL, Archief Oranje-Nassau Mijnen, J 23, antwoord Psychotechnische Dienst aan de directie d.d. 4 oktober 1943.

⁴³ RAL, Archief Oranje-Nassau Mijnen, C 16, Notulen van de vergadering van de Commissie van Bedrijfsleiders ten kantore van *Bergassessor* Bruch, d.d. 22 oktober 1943.

⁴⁴ SHCL, EAN 702, Archief G.S.L., 1944, 1 t/m 7 (2134-2140), doss. 1, Notulen van de bijeenkomst van mijndirecties, d.d. 13 januari 1944 te Heerlen.

Russen terug op de agenda

Intussen was naast Bruch een tweede Duitser aangesteld, *Bergassessor* Brandts, die in de Russische steenkoolmijnen had geleerd hoe de kolenproductie op brute wijze verhoogd kon worden. Door het ontruimen, bij de terugtocht uit Rusland, van de mijngebieden in de Donetz en elders kwam een aantal daar gestationeerde beheerders beschikbaar die gewend waren met grove dwangmaatregelen op te treden. Zij werden over de westerse kolenbekkens verdeeld om in de ogen der nazi's te soepel optredende beheerders onder druk te zetten.⁴⁵

In zijn contacten met de mijn directeuren had Bruch zich, zoals we hebben gezien, niet bepaald onderscheiden door een grote mate van doortastendheid. Later, na de bevrijding zouden de mijn directeuren Van Lieshout en Schweitzer getuigen dat die Bruch niet de beroerdste was: 'Eigenlijk is hij meer een beschermer voor ons geweest, dan een onderdrukker'.⁴⁶ Met Brandts naast zich moest Bruch bewijzen dat hij niet met zich liet spotten. Het blijkt dat Bruch in december 1943 aan *Oberregierungsrat* J. Vahle van de Reichsvereinigung Kohle toestemming had gevraagd om 1.500 Russische krijgsgevangenen bij de Nederlandse steenkoolmijnen te plaatsen.⁴⁷

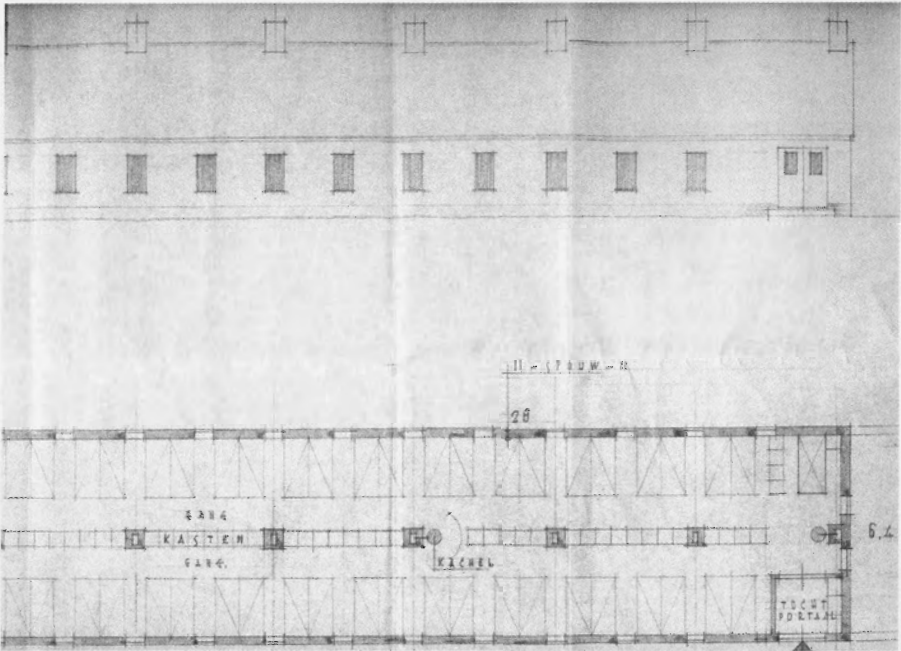
Vervolgens liet Bruch de tewerkstelling van Russen op de agenda plaatsen van de vergadering van mijn directeuren die ergens in februari 1944 moest plaatsvinden. Om precies te zijn, het onderwerp 'Russen' stond als vierde punt vermeld op de voorlopige agenda die met de convocatie voor de vergadering aan de mijn directies werd verstuurd. De vergadering werd gehouden op 24 februari. De tewerkstelling van Russen is dan opeens van de agenda verdwenen, blijkbaar vanwege het delicate karakter. We weten niet wat er toen allemaal is besproken. De notulen zwijgen erover, maar het staat vast dat het onderwerp toch is behandeld. De aanwezigheid van enkele Duitse autoriteiten die anders nooit uitgenodigd werden voor de bijeenkomsten van de *Verwalter* met de mijn directies, legt daarvan getuigenis af. Want behalve Bruch en de mijn directeuren waren aanwezig *Bergassessor* Brandts en *Berg*rat dr. Hoevens, de adjunct-beheerder, die uit Hasselt was overgekomen; nog een medewerker van Bruch, Dipl. Ing. H. Stahl, die zich bemoeide met alle personele zaken; verder ene O. Stiepel en Dipl. Ing. Graustück. De laatste was belast met de aanleg en de inrichting van de Russenkampen.⁴⁸

⁴⁵ Raedts, 'Het mijnwerkersverzet', heeft het over ene Brand. In de notulen van Gezamenlijke Steenkoolmijnen Limburg is steeds sprake van *Bergassessor* Brandts.

⁴⁶ Getuige Schweitzer aangehaald bij L. Kreukels, *Kolen en kompels. Geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers* (Amsterdam-Brussel 1986) 129. Bruch werd na de oorlog vrijgesproken, waarna hij zijn oude beroep weer ging uitoefenen. Hij werd bedrijfsingenieur op de Bismarck-mijn in Gelsenkirchen.

⁴⁷ NIOD, Hogere SS- und Polizeiführer, inv.nr. 42 a, Rapport over de Nederlandse *Wehrwirtschaft* van de 'Sicherheitsdienst'-Maastricht, 9 december 1943. Aangehaald in de niet-gepubliceerde scriptie van Eussen, *Akkomodatatie en verzet*, 98.

⁴⁸ Zijn naam werd in de notulen van GSL steeds gespeld als Graustück.

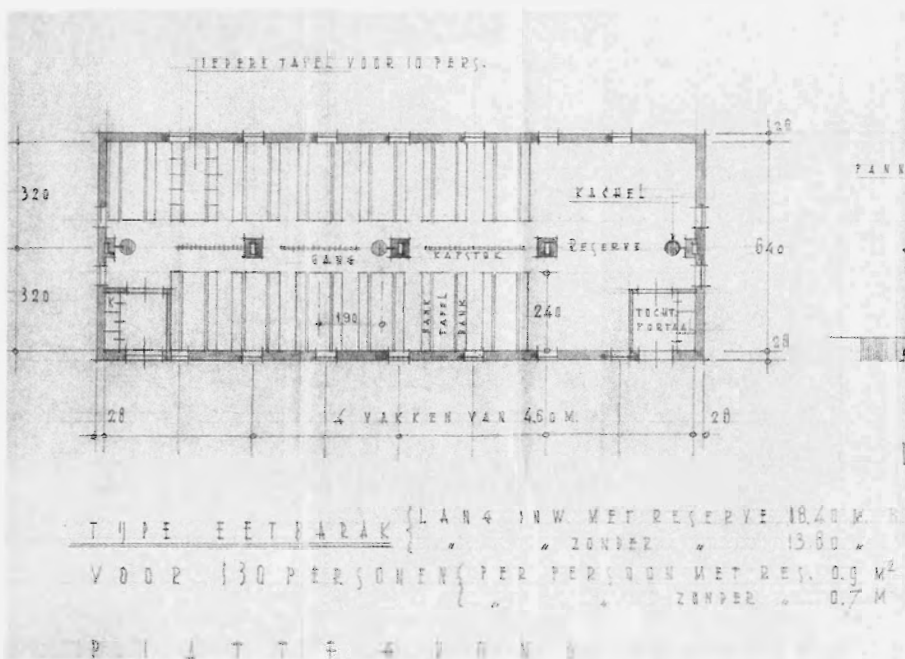
Ontwerp slaapbarak. Tekening door Staatsmijnen in Limburg ten behoeve van arbeiderskampen, d.d. 10 februari 1944. SHCL, EAN 950, Archief N.V. Laura & Vereeniging, inv. nr. 709.

Russenkampen

De voorbereidingen waren al in volle gang. Op 11 februari had er een bespreking plaatsgevonden tussen Graustück en mensen van de technische dienst van Staatsmijnen over de voorbereiding van de huisvesting van krijgsgevangenen, want er zaten driehonderd Russen aan te komen. Van deze bespreking is een verslag bewaard gebleven. Het is niet aanwezig in het archief van Staatsmijnen, maar een doorslag zit in het archief van de N.V. Laura & Vereeniging.⁴⁹ Staatsmijnen had bij de bespreking op 11 februari al een plan voor huisvesting gereed. Directeur D.P. Ross van Lennep had blijkbaar gehoor gegeven aan het verzoek van Bruch om alvast tekeningen van de accommodatie te maken. Dit ontwerp, gemaakt door medewerkers van de afdeling van hoofdingenieur Dinger, omvatte twee slaapbarakken, ieder van 40 m lengte, elk met een capaciteit voor 150 man. Verder een kantine van circa 60 meter lengte en ruimte voor het opbergen van levensmiddelen van 12 meter. Ten slotte vertrekken voor wachtkamer, kleermaker, schoenmaker enzovoorts van 50 meter.

De begroting was ook al gereed. Het geheel zou 160 duizend à 170 duizend gulden kosten. Daar kwamen nog kosten bij voor de inrichting, verwarming, meu-

⁴⁹ SHCL, EAN 950, Archief Laura & Vereeniging, inv.nr. 709, ingekomen stukken, ontvangen van de directie van de NV Nederlandse Staatsmijnen te Heerlen, over de plannen van een gevangenkamp voor Russische krijgsgevangenen, tewerkgesteld in de mijn Julia. 1944. Met tekeningen.

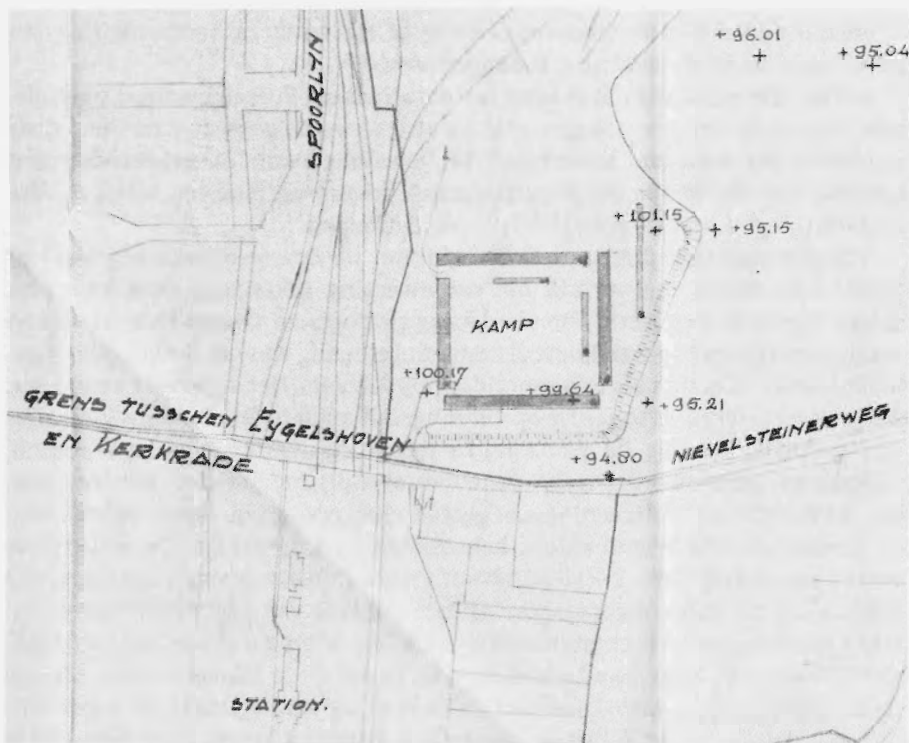
Ontwerp eetbarak. Tekening door Staatsmijnen in Limburg ten behoeve van arbeiderskampen, d.d. 10 februari 1944. SHCL, EAN 950, Archief N.V. Laura & Vereeniging, inv. nr. 709.

bilering enzovoorts. Dan moesten voor de mijnwerkers nog aangeschaft worden lampen, koffieflessen enzovoorts. Alles bijeen zou er een bedrag van minstens 225 duizend gulden mee zijn gemoeid. De installatiekosten bedroegen vierhonderd gulden per hoofd per jaar, als men ervan uitging dat het kamp twee jaar zou blijven, zo calculeerden de rekenmeesters van Staatsmijnen. Het leek wel alsof ze Bruch met deze kostenberekening op andere gedachten probeerden te brengen, want een leesbandjongen verdiende niet veel meer. Na de oorlog bleek dat kosten van de bouw van zo'n accommodatie in werkelijkheid nog geen negenduizend gulden bedroegen!⁵⁰

Afgezien van de huisvesting en persoonlijke uitrusting hoefden deze dwangarbeiders weinig te kosten, hield Graustück de mensen van Staatsmijnen voor: 'De arbeiders zijn te beschouwen als soldaten en worden niet verzekerd. In België kost iedere Rus per dag 50 frank; loon wordt niet verstrekt, alleen levensmiddelen en bij goede prestatie bons die in extra-toelagen kunnen worden omgezet'. Zo moest het ook in de Nederlandse steenkoolmijnen gaan. Dit was in strijd met de Conventie van Genève die bepaalde dat de arbeid door krijgsgevangenen verricht ten gerieve van ondernemingen beloond moest worden. De Geneefse Conventie maakte alleen een uitzondering voor werkzaamheden ten

⁵⁰ RAL, Archief Oranje-Nassau Mijnen, W 40, De directie van Staatsmijnen aan de directie van de Oranje-Nassau Mijnen, d.d. 9 oktober 1944, betreffende krijgsgevangenenkamp nabij ON IV, met kostenspecificatie in bijlage.

Situatie van het krijgsgevangenenkamp op het terrein van de mijn Julia, getekend door Staatsmijnen in Limburg, d.d. 16 februari 1944. SHCL, EAN 950, Archief N.V. Laura & Vereeniging, inv. nr. 709.

behoefte van het beheer en het onderhoud van het kamp waarin de gevangenen verbleven, maar dat was hier niet aan de orde.

Waar deze Russen vandaan moesten komen, is onbekend. Er werden sedert de winter van 1943/1944 door de Duitsers geen nieuwe Russische krijgsgevangenen gemaakt. De situatie was eerder omgekeerd! Werden de Russen overgeplaatst vanuit een bestaand werkkamp, bijvoorbeeld bij een van de Belgische mijnen? Dat had het voordeel dat deze krijgsgevangenen intussen ingewerkt waren. Of waren het krijgsgevangenen, die nog opgehaald moesten worden uit een van de Duitse *Stalags*? Bruch moet hebben geweten dat het helemaal niet meer zo gemakkelijk was om aan dwangarbeiders te komen. In december 1943 had hij al te horen gekregen dat de gevraagde 1.500 Russen niet meer beschikbaar waren.⁵¹ Voorlopig moest Bruch met veel minder genoegen nemen. Vandaar dat bij het ontwerpen van het Russenkamp in eerste instantie rekening werd gehouden met een capaciteit van ongeveer driehonderd arbeiders, een getal dat later eventueel nog verhoogd kon worden. De bouwafdeling van Staatsmijnen

⁵¹ NIOD, Hohere SS- und Polizeiführer, inv.nr. 42 a, Rapport over de Nederlandse *Wehrwirtschaft* van de 'Sicherheitsdienst'-Maastricht, 9 december 1943.

schreef nog op de plattegrond van kamp Julia: 'Het kamp zal vermoedelijk groter worden als op de tekening is aangegeven'.⁵²

Het was de bedoeling dat er eerst een detachement Russen kwam, die gehuisvest werden in een voorlopige barak op stro en vervolgens de barakken klaar zouden maken voor hun kameraden. Ter bewaking kwam er een detachement soldaten van de *Wehrmacht*, die afzonderlijk gehuisvest moesten worden. Deze soldaten kregen hun levensmiddelen van de troepen.

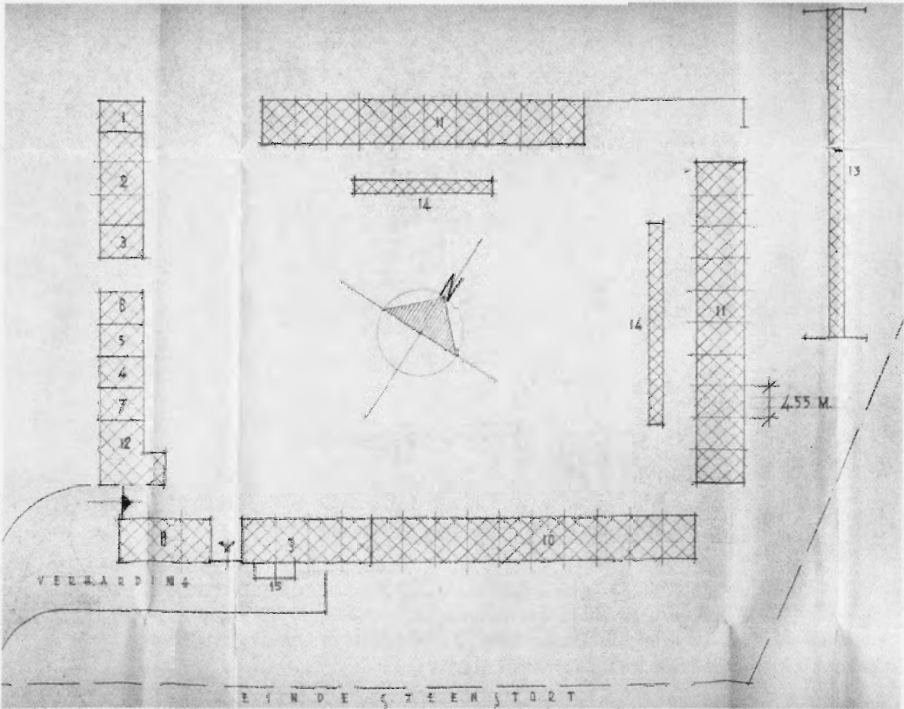
Intussen had ook directeur F. Bianchi van de Oranje-Nassau Mijnen van *Bergassessor* Bruch een verzoek om medewerking gekregen.⁵³ Deze keer was sprake van de komst van vijfhonderd krijgsgevangenen. Oranje-Nassau Mijnen werd gevraagd op te geven hoeveel materiaal er nodig was om het beoogde aantal Russen in te zetten als ondergrondse mijnwerkers. Het antwoord kwam een week later (12 februari 1944). De opsomming telt maar liefst 102 items. Aan alles was gedacht. Behalve de persoonlijke uitrusting (helmen, gummi laarzen, waterdichte jacks en broeken, broekriemen, overalls, handdoeken, hemden, sokken, koffiebekers, eetblikken) was er gereedschap nodig: houwelen, bijlen, houten ijzerzagen, schroevendraaiers, bahcosleutels en dergelijke. De verlanglijst was daarmee nog niet af. Het mijnbedrijf maakte meteen van de gelegenheid gebruik om machines als transportbanden, motoren van allerlei typen, ventilatoren, stutten, stempels en mijnhout te bestellen. Allemaal apparatuur en materialen waar niet meer aan te komen was. Zo zaten de Oranje-Nassau Mijnen sinds de zomer van 1943 te wachten op de levering van zogenaamde mijnstempels, die besteld waren bij Nedeximpo. De apparatuur kwam maar niet. Het is alsof de directie van Oranje-Nassau Mijnen de Duitse autoriteiten duidelijk wil maken dat het geen zin heeft de Russen te laten komen, als de technische uitrusting ontbreekt. De Russen waren eigenlijk bedoeld als compensatie voor de personele onderbezetting, ontstaan door het hoge ziekteverzuim. In principe zouden ze zo aan de slag moeten kunnen, maar de mijndirecties deden niets liever dan obstakels opwerpen.

Kamp Oranje-Nassau IV en kamp Julia

Toen de directies van de Gezamenlijke Steenkoolmijnen in Limburg op 24 februari 1944 weer in vergadering bijeen kwamen, waren de voorbereidingen voor de huisvesting van Russische krijgsgevangenen al een heel eind gevorderd. Nu moest er nog een definitieve beslissing worden genomen op welke plek de Russenkampen moesten komen. Tijdens de bijeenkomst werd besloten dat er twee kampen moesten komen, één in Heerlen ten behoeve van de mijnzetel Oranje-Nassau IV en één in Eygelshoven voor de mijn Julia. Zo staat het niet in de notulen, maar we kunnen het afleiden uit de opeenvolging van gebeurtenis-

⁵² Sociaal Historisch Centrum Limburg (SHCL), EAN 950, Archief N.V. Laura & Vereeniging, inv. nr. 709. Krijgsgevangenkamp Julia. Plan Staatsmijnen, februari 1944.

⁵³ RAL, Archief Oranje-Nassau Mijnen, W 40, Voornemen tot tewerkstelling van krijgsgevangenen, 1944-1945, Bruch aan de Oranje-Nassau Mijnen, ten aanzien van de heer Bianchi, d.d. 4 februari 1944.

Opstellingsplan arbeidersbarakken op het terrein van de mijn Julia aan de Nievalsteinerweg. Getekend door de bouwafdeling van Staatsmijnen, februari 1944. 1. Schoenmaker 2. Magazijn 3. Kleermaker 4. Ziekenkamer 5. Arts 6. Wachtkamer 7. Administratie 8. Levensmiddelen 9. Keuken w/o kelder 10. Eetkamer - kantine 11. Slaapruimten 12. Wacht 13. Latrine 14. Wasplaats 15. Afvalbakken en toegang kelder. SHCL, EAN 950, Archief N.V. Laura & Vereeniging, inv. nr. 709.

sen. Immers, nog dezelfde dag werden de situatiekaarten en de schetsontwerpen, die op de tekenafels van Staatsmijnen waren vervaardigd, ter goedkeuring opgestuurd naar de directie van de Oranje-Nassau Mijnen en die van de N.V. Laura & Vereeniging.

Het kamp voor de Oranje-Nassau IV was geprojecteerd op de Heksenberg, niet ver van de zandgroeve. Het tweede kamp was geprojecteerd op het terrein van de mijnzetel Julia, om precies te zijn aan de Nievalsteinerweg in Eygelshoven, ter hoogte van de spoorwegovergang. Waarom uitgerekend deze mijnen in aanmerking kwamen voor plaatsing van krijgsgevangenen is niet bekend, maar we weten dat N.V. Laura & Vereeniging van alle mijnbedrijven nog het meest verlegen zat om personeel. Ook van de Oranje-Nassau IV is bekend dat er problemen waren met de personeelsvoorziening. Deze mijnzetel, gelegen midden op de heide (het Kolkoelerveld), was slecht bereikbaar. De toegangsweg was niet meer dan een met kiezel verhard karrenspoor, aan verlichting was niet gedacht. Kompels vonden de weg er naar toe pas nadat ze op alle andere mijnen nul op het rekest hadden gekregen, om wat voor reden dan ook. Mede daardoor heerste er op de Oranje-Nassau Mijn IV een aparte sfeer. De kom-

Oranje-Nassau Mijn IV in de winter. Circa jaren dertig. De mijnzetel was moeilijk bereikbaar vanwege de afgelegen ligging op de heide. SHCL, Fotocollectie, G 515.

pels die daar werkten, waren soms ruw in de omgang en altijd recht voor zijn raap, tot wanhoop van sommige staffunctionarissen die verklaarden: bij God en op de Heksenberg is alles mogelijk.⁵⁴

Nadat de Oranje-Nassau Mijnen begin maart aan de directeur van Staatsmijnen had laten weten dat het schetsontwerp voor het krijgsgevangenkamp was goedgekeurd⁵⁵, kon de aanleg van het kamp op de Heksenberg beginnen. De werkzaamheden werden uitgevoerd door het bouwbedrijf van Staatsmijnen. Nadat een stuk heide bouwrijp was gemaakt, kon het terrein verder worden ontsloten. Er kwam een toegangsweg met oprit en een smalspoor. Voor elektrische stroom en riolering werd het kamp aangesloten op het netwerk van de Oranje-Nassau IV; het drinkwater kwam via een aansluiting op de gemeentelijke waterleiding. De bouw van de barakken heeft het hele voorjaar geduurd. Uit de rekeningen mogen wij afleiden dat het kamp in juli 1944 klaar was.

Het wachten was op de Russen ... Alleen, die kwamen niet. Intussen had de landing van de geallieerden in Normandië plaatsgevonden. Op 17 augustus 1944 kwam Bruch voor de laatste keer bijeen met de mijndirecties. Een maand later werd de Limburgse mijnstreek door de Amerikanen bevrijd. De mijnzetel ON IV

⁵⁴ *Oranje-Nassau post*. Sluitingsnummer ON III en ON IV (1973) december, 19.

⁵⁵ RAL, Archief Oranje-Nassau Mijnen, W 40, de directeur aan de directie van Staatsmijnen, d.d. 9 maart 1944.

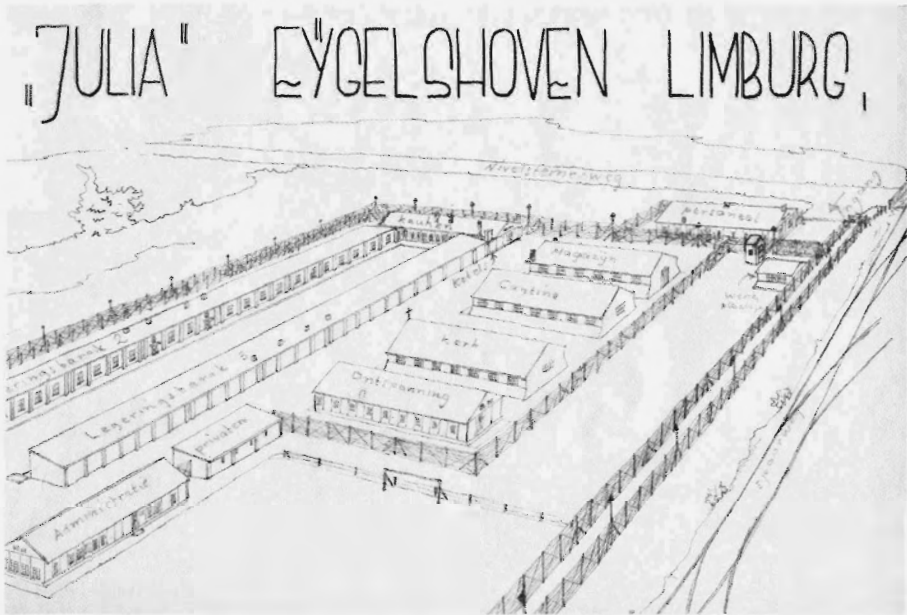
'Wir kommen wieder'. Interieur van het kantoor van de Oranje-Nassau IV vernield door SS-ers, september 1944. Uit: Oranje-Nassau Post. Sluitingsnummer, december 1973, p. 22.

werd op maandagavond 18 september bevrijd.⁵⁶ De laatste tijd hadden enkele *Waffen-SS-ers* zich opgehouden in de kantoren van de Oranje-Nassau IV. Toen de Amerikanen naderden, sloegen ze op de vlucht, na eerst het interieur van het kantoor vernield te hebben. Op een van de muren hadden de SS-ers met grote letters getekend: 'Wir kommen wieder. SS'.⁵⁷

De totale kosten van de aanleg van het kamp op de Heksenberg beliepen 8.841,05 gulden, waarvan arbeidsloon 5.058,27 en sociale lasten 2.352,10.

⁵⁶ Wiel Miseré, 'De mijnen in Limburg tijdens en na de bevrijding', *Jaarboek Oudheidkundig en Cultuurhistorisch Genootschap Landgraaf* (1993-1994) 169-182.

⁵⁷ *Oranje-Nassau post*. Sluitingsnummer ON III en ON IV (1973) december, 22-23.

Het interneringskamp Julia voor politieke delinquenten. Pentekening (60x35 cm) door H.A. de Bilde, 14 februari 1947. SHCL, EAN 950, Archief N.V. Laura & Vereeniging, inv. nr. 2166.

Staatsmijnen stuurde de rekening op 9 oktober 1944. Hij werd pas eind augustus 1945 betaald. Oranje-Nassau Mijnen vond de rekening te hoog, met name de post sociale lasten, en verlangde daarom nadere specificaties. Vele maanden later stelde hoofdingenieur Dinger die beschikbaar. De N.V. Oranje-Nassau Mijnen was nog niet tevreden. De juridische afdeling van het bedrijf werd erbij ingeschakeld. De jurist adviseerde de bedrijfsleiding het gevraagde bedrag te betalen met als motivatie: 'Ik zie thans geen mogelijkheid meer om nog verdere specificatie te vragen zonder de schijn op ons te laden dat er ozz. (onzerzijds) Chicanes worden gemaakt'. De directie stelde de jurist voor uit te zoeken of het bedrag als oorlogskosten verhaald kunnen worden op het schadefonds.⁵⁸

Kamp Julia is tijdens de oorlog niet meer aanbesteed. Toch is het er later gekomen, in 1947, precies op de plek waar het Russenkamp had moeten komen. Opdrachtgever was de Beheerder der Nederlandsche Steenkoolmijnen, ir. Groothoff. Bij de bouw van het kamp is gebruikgemaakt van de tekeningen die voor het Russenkamp waren bedoeld.⁵⁹ De barakken kregen ongeveer dezelfde bestemming. Het werd een strafkamp voor politieke delinquenten, dat deel uitmaakte van de Rijkswerkinrichting 'De Mijnstreek'. De regering vond dat elementen die fout waren geweest in de oorlog, zo spoedig mogelijk in het opbouwwerk moesten worden ingeschakeld. Arbeid in de Limburgse kolenmij-

⁵⁸ RAL, ORNAS, W 40, advies juridische afdeling aan directeur Bianchi, d.d. 25 augustus 1945.

⁵⁹ SHCL, EAN 950, Archief Laura & Vereeniging, inv.nr. 2166. Tekeningen van het interneringskamp Julia te Eygelshoven, 1947.

nen hoorde ook bij het opbouwwerk. Bovendien zou de tewerkstelling van politieke gevangenen hun terugkeer in de samenleving vergemakkelijken.⁶⁰ In het kamp zaten SS-ers, NSB-ers en andere collaborateurs, afkomstig uit heel Nederland. Later kwamen daar ook dienstweigeraars bij, die niet betrokken wilden raken bij de koloniale oorlog in Nederlands-Indië.

De geïnterneerden werden zowel in de mijn Julia als in de Laura tewerkgesteld. Dagelijks, behalve op zondag, gingen ze in looppas van de barak naar de mijnschacht.⁶¹ Doordat ze geen ervaring hadden met het gevaarlijke werk ondergronds, raakten politieke delinquenten vaak betrokken bij een ongeval. Bij een instorting in de mijn Laura in oktober 1946 werden vijf kompels gedood, één raakte zwaar gewond. Het waren allemaal gedetineerden.

Formeel waren de politieke delinquenten geen dwangarbeiders. Ze hadden zich vrijwillig aangemeld voor mijnarbeid in plaats van opsluiting in een gevangenis of andere rijkswerkinrichting. Maar eigenlijk ging het met hen niet anders als in de nazitijd met de Russische krijgsgevangenen. Creperen in een *Stammlager* of zwoegen in de mijn, dat was de keuze. De gedetineerden kregen loon, dat echter vaak te laat werd uitbetaald. Veel erger was het dat ze niet opgenomen werden in het Algemeen Mijnwerkers Fonds. Ze waren niet verzekerd tegen ziekte en ongevallen, waarmee ook hun nabestaanden onrecht werd aangedaan. De Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond protesteerde tegen deze wan-toestand: 'Ze [de gedetineerden] vallen als slachtoffer van z.g. dwangarbeid, al hebben ze zich dan ook "vrijwillig" voor mijnarbeid kunnen melden'.⁶²

Welke bestemming het Russenkamp op de Heksenberg na de oorlog heeft gekregen, is niet bekend. Zoals bij alle mijnbedrijven waren ook bij de N.V. Oranje-Nassau politieke delinquenten tewerkgesteld, bijna honderd in getal, maar zij waren gehuisvest in een van de strafkampen op het terrein van Staatsmijnen (kamp Wilhelmina en kamp Passart). De barakken van het Russenkamp bij de Oranje-Nassau IV zijn waarschijnlijk benut voor de huisvesting van buitenlandse werknemers, zoals ook in Belgisch-Limburg veelal gebeurde.

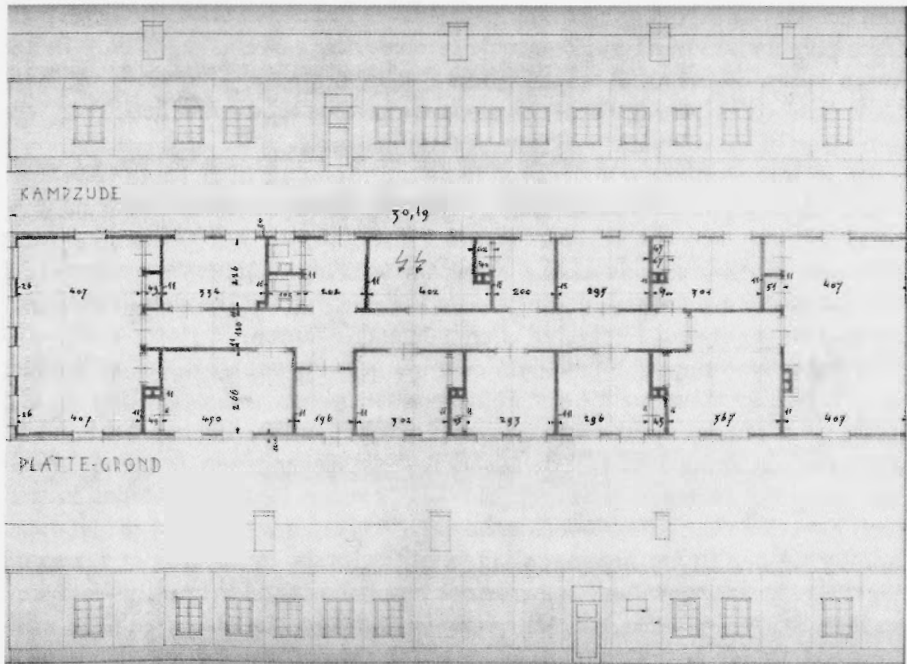
Besluit: een nipte ontsnapping

Terwijl in de steenkoolmijnen in het omringende buitenland volop Russische krijgsgevangenen te werk waren gesteld, hebben de Nederlandse mijnbedrijven tijdens de bezetting geen gebruikgemaakt van dwangarbeiders. Toch heeft ook Nederland een Russenkamp gehad. In de zomer van 1944 werd het eerste

⁶⁰ Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen (Houten 1989) 220.

⁶¹ Henny Zwart, *Er waren er die niet gingen. Vijftien eeuwen straf voor Indonesië-weigeraars* (Amsterdam 1995), getuigenis van gedetineerde Dick Kopjes Nieman, overigens geen collaborateur maar een dienstweigeraar.

⁶² *De Mijnwerker. Orgaan bestemd voor de leden van de Nederlandse R.K. Mijnwerkersbond*, 39, nr. 27 (1946), 12 oktober, 1. Zie ook *De Mijnwerker*, 39, nr. 29, 4 en nr. 30, 2.

Indeling en gevels administratiebarak van interneringskamp mijn Julia, 1947: SHCL, EAN 950, Archief N.V. Laura & Vereniging, inv. nr. 2166.

Russenkamp opgeleverd, gelegen op de Heksenberg nabij de mijnzetel Oranje-Nassau IV. De tekeningen voor een tweede Russenkamp nabij de mijn Julia in Eyselshoven waren kant-en-klaar. De Russen zijn alleen nooit gekomen. Daarvoor was het te laat. De Limburgse mijnstreek werd medio september 1944 door de Amerikanen bevrijd.

Waarom kwamen juist de Staatsmijnen niet in aanmerking voor inrichting van een krijgsgevangenenkamp? Er wordt beweerd dat er bij de Staatsmijnen meer verzet tegen de nazi's is geweest dan bij de particuliere mijnen. Zo zouden de Oranje-Nassau Mijnen tijdens het begin van de bezetting de productie hebben verhoogd ten koste van de mijnwerkers, terwijl de directie van Staatsmijnen in het algemeen een sociaal beleid voerde.⁶³ Dat argument snijdt mijns inziens geen hout. De mijndirecties, zowel die van de particuliere mijnen als van de Staatsmijnen, moesten voortdurend manoeuvreren in het spanningsveld tussen accommodatie en verzet. Ook de directie en het leidinggevende personeel van Staatsmijnen ontkwamen er niet altijd aan vuile handen te maken. De tekeningen voor het Russenkamp zijn per slot van rekening vervaardigd op de tekentafels van Staatsmijnen.

⁶³ Eussen, *Akkomodatie en verzet*, 104.

De Nederlandse mijndirecties hebben de tewerkstelling van Russische krijgsgevangenen lang weten tegen te houden. Nu was hun Duitse tegenspeler, *Verwalter* H.W. Bruch, niet bepaald een doortastend type. Maar deze Bruch was ook beheerder van de Kempense mijnen in Belgisch-Limburg, waar sedert september 1942 heel veel Russische krijgsgevangenen werkzaam waren. Aan de persoon van Bruch alleen kan het niet gelegen hebben. De Belgische mijndirecties konden extra personeel goed gebruiken. De arbeidsvoorziening was in België al voor de Tweede Wereldoorlog veel moeilijker dan in de Nederlandse mijnstreek. Daar werden de mijnpatroons al vroeg geconfronteerd met de 'vlucht uit het mijnbedrijf'. Er was steeds minder animo voor het zware en gevaarlijke werk ondergronds. Bovendien was er een alternatief voor arbeiders die niet terugschrokken voor zware lichamelijke arbeid, namelijk in de Waalse staalindustrie. In de Nederlands-Limburgse mijnstreek was de personeelsvoorziening lang niet zo problematisch.⁶⁴ Het scheelde enorm dat er in Zuid-Limburg geen passend alternatief was voor mijnarbeid bij gebrek aan zware industrie. Alleen de N.V. Laura & Vereeniging had last van de concurrentie van de Duitse arbeidsmarkt. De Nederlandse mijnwerkgevers zaten relatief in een gunstige positie, als het gaat om de arbeidsvoorziening. Tijdens de bezetting was zelfs sprake van een 'vlucht naar het mijnbedrijf' van arbeiders die aan uitzending naar Duitsland in het kader van de *Arbeitseinsatz* probeerden te ontkomen. Onder deze koppel-asylanten zaten ook veel onderduikers. De mijnen hadden eerder te veel ongeschoold en onervaren personeel dan te weinig.

Voortdurend bleven de directies de *Verwalter* bestoken met argumenten waarom de Russen niet gewenst waren in het Nederlandse mijnbedrijf. Dan weer was het hun gebrek aan ervaring, dan weer de taal. Tot het laatst hebben ze de bezetter tegengewerkt, ook toen de beslissing al genomen was om een dwangarbeiderskamp in te richten. De rekenmeesters van Staatsmijnen hebben de kosten van de aanleg van het kamp zo hoog opgeschroefd, dat het eigenlijk gekkenwerk was om erin te investeren. De bedrijfsingenieurs van Oranje-Nassau Mijnen putten zich uit in het opstellen van een lange waslijst van materialen, gereedschappen en machines die eerst geleverd moesten worden, voordat de Russen aan de slag konden, terwijl ze op de mijn maar al te goed wisten dat vanwege de oorlogsschaarste deze spullen voorlopig niet verkrijgbaar waren. Het was erg belangrijk dat de mijnwerkgevers allemaal hetzelfde standpunt huldigden. De samenwerking van Staatsmijnen en particuliere mijnen in het verband van de Gezamenlijke Steenkoolmijnen in Limburg was hecht. Het verzet van de Nederlandse mijndirecties heeft beslist geholpen, maar de bevrijding van de Mijnstreek had niet veel langer op zich moeten laten wachten. Het is maar net gelukt de Russische krijgsgevangenen buiten de poorten te houden.

Maar wat was nu de echte reden waarom de Russen niet welkom waren? Principieel hadden de Nederlandse mijnwerkgevers geen bezwaar tegen

⁶⁴ Bas L. Levinsohn, *De kolencrisis van 1941. Een bestuurskundige case study over de beleidsopvattingen van het ambtelijk middenkader* (Utrecht 1991).

dwangarbeid door krijgsgevangenen.⁶⁵ De inzet van vrouwen op het mijnbedrijf, een van de proefballonnen die de *Verwalter* opliet, vonden de mijndirecteuren pas echt verwerpelijk. Na de bevrijding hebben ze volop geprofiteerd van dwangarbeid, verricht door Nederlandse politieke delinquenten. De werkelijke reden is nooit uitgesproken, laat staan aan het papier toevertrouwd. Maar ik vermoed dat de mijndirecties de Russen liever buiten de grenzen hielden omdat tegelijk met de komst van deze krijgsgevangenen ook meer Duitse militaire eenheden zouden zijn meegekomen om de kampen te bewaken. Meer SS-ers in de buurt van de steenkoolmijnen kon men niet gebruiken, juist vanwege de 'vlucht in het mijnbedrijf'. Met name de onderduikers zouden dan een veel groter risico lopen. Er zijn geen directe bewijzen gevonden, maar de bescherming van de illegaliteit heeft waarschijnlijk de doorslag gegeven waarom de Russen niet welkom waren in Limburg, dat tijdens de bezettingsjaren een veilige haven was voor vele onderduikers uit alle delen van Nederland. Zeker is dat de mijndirecteuren als de dood waren dat het ware gezicht van de vlucht in het mijnbedrijf aan het licht kwam.⁶⁶ Ze deden niks liever dan het effect van ziekte- en ongevallenverzuim en personeelsproblemen bagatelliseren. Als oorzaak van het productieverlies legden ze graag het accent op materiaalgebreken, juist om 'de vlucht naar het mijnbedrijf' te maskeren.

⁶⁵ Tijdens de Eerste Wereldoorlog had men in de Nederlandse mijnen al ervaring opgedaan met geïnterneerde Belgen. J. Laugs, *De tewerkstelling van geïnterneerde Belgische militairen in de Limburgse mijnstreek, 1915-1918* (Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit, Nijmegen 1988).

⁶⁶ SHCL, EAN 702, Archief GSL, 2116-2120. Vertrouwelijke brief van A. van Braband adj. Secretaris van de Bedrijfsgroep Mijnindustrie aan W.J.B. Schweitzer, Heerlen 13 juli 1943.

Wim van der Linde

*De naoorlogse zuiveringen in het mijnbedrijf als reactie op sociale en religieuze tegenstellingen**

De Nederlandse regering had in 1940 geen duidelijke instructies achtergelaten over hoe te handelen tijdens een Duitse bezetting. De ministers waren gevlucht naar Londen om van daar uit het regeren voort te zetten, maar het ambtelijke bestuursapparaat met staatssecretarissen, hoofden van dienst en de complete administratie waren in Den Haag achtergebleven. De Nederlandse bestuursambtenaren en leidinggevende functionarissen moesten de Nederlandse samenleving zonder politieke leiding door de oorlog loodsen.

De houding van veel Nederlanders werd in de eerste twee oorlogsjaren gekenmerkt door aanpassing aan de situatie; anderen poogden de maatregelen van de Duitsers te frustreren, of ook sabotage te plegen tegen militaire doelen zonder de eigen bevolking in gevaar te brengen. Dit was de periode waarin de Nederlandse Unie op het randje van legaliteit tegenwicht bood tegen de NSB. Veel leidinggevende functionarissen van de Staatsmijnen, zowel katholieken als protestanten, waren initiatiefnemende bestuursleden van deze Nederlandse Unie. De in de eerste twee jaar van de oorlog gevolgde pragmatische handelwijze is na de oorlog door verschillende schrijvers aangeduid als 'accommodatie'.¹

* Onderstaand artikel is een bewerking van twee hoofdstukken uit: W. van der Linde, *Eindelijk religieuze tolerantie na 500 jaar religieuze strijd in Geleen en Zuid-Limburg. Een andersdenkend beschreven geschiedenis van de ontwikkeling van het protestantisme in de westelijke mijnstreek en in Zuid-Limburg: de voltooid verleden tijd* (Urmond 2001). De problematiek en de achtergronden van de 'zuivering 1944-1947' zijn voor de schrijver een intrigerend vraagstuk geweest. Tot 1945 groeide hij op onder de rook van de Geleense mijnbedrijven en maakte als zodanig deel uit van de Staatsmijnsgemeenschap. Van 1945 tot 1958 woonde hij niet in Geleen, had echter steeds contact met zijn ouderlijk huis en met de Staatsmijnsgemeenschap. Hij kwam bijna alle vakanties terug naar Geleen en werkte tijdens vakanties op het Stikstofbindingsbedrijf en ondergronds op de mijn Maurits. Nadat hij in 1958 als ingenieur in dienst was getreden bij de Staatsmijnen maakte hij gebruik van dienstreizen en besprekingen met 'oud-gedienden' die persoonlijk de oorlogs- en bevrijdingstijd bij de Staatsmijnen hadden meegemaakt om de 'zuivering' ter sprake te brengen. Ook zat hij in diverse verenigingsbesturen samen met 'oud-gedienden' wat hem ook gelegenheid gaf informatie te krijgen over de gang van zaken en de sfeer bij de naoorlogse zuivering. Het betreft in alfabetische volgorde onder meer navolgende personen: P. Balt; Dr G. Berkhoff; Ir H.A. Bunge; G. Colenbrander; Dr H. Dijkstra; L. Hagedoorn; Dr P. Haringhuizen; A. Hartlief; W. Hasselder; Ir Th.J.J. Hoek; P. Holleman; P. Hoogakker; G. Hovestrijdt; S.P. Huizinga; Ir J.Ph. Ilmer; J.T. Kemp; P. Klaassen; H. Klinkers; A. Klumper; G. Lam; P. van Linschoten; A. Ludikhuizen; H.van Mameren; P. Nelissen; Ir A. Niks; J.O. Oosterling; Ir W. E. van Os; C. Pluijmers; Ir M.H.R.J. Plusjé; Ir J.L. Poelhekke; J. Roosjen; C.N. Roozmond; Dr Ir W.L.H. Schmid; W. Schreur; J. Simons; H. Smit; H. Stapelvoort; K. Steenwijk; L.J.H. Timmerman; J. Visser; A. Vreeke; J. Wenmakers; K. Weijdema; Ir W. van der Zalm en Ir H.G. Zelders. Verder werd over de zuivering gesproken met kinderen van navolgende oud-gedienden: L. Aarts; J.P. Aleman; Ir Gzn J. Bakker; K. Reinders en Ir P. Wichers. Uit de vele gesprekken vormde zich bij schrijver een totaalbeeld van het gebeurde. In de noten wordt hiernaar verwezen door 'info tijdgenoten'. De interpretatie van de informatie is voor verantwoording van de auteur.

¹ Vgl. J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940 - 5 mei 1945', in: idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag 1989).

Veel Nederlanders accommodeerden zich aan de Duitse bezetter om zo fatsoenlijk mogelijk, zonder direct te collaboreren, de samenleving en de welvaart in stand te houden. In dit 'doordraaiscenario' werd getracht de bedrijven zo goed en onbeschadigd mogelijk door de oorlog te loodsen door de fabrieken in bedrijf te houden. Die zouden immers na de oorlog hard nodig zijn voor de wederopbouw. Deze stroming voelde zich gesteund door interpretaties van toespraken van de Nederlandse regering voor Radio Oranje en door het beleid van in Den Haag achtergebleven niet pro-Duitse hoge ambtenaren.

Vanaf medio 1942 ontstond er echter, ook in de mijnindustrie, een door het verzet gepropageerd 'sabotagescenario': minder produceren, bedrijven beschadigen, saboteren, eventueel met het risico van represailles van de Duitsers. Deze stroming meende zich in de mijnstreek gesteund te weten door de evacuatie door de Nederlandse regering van alle kunstmest- en springstofspecialisten in november 1939 en door de mislukte poging om in mei 1940 voor de komst van de Duitsers het Stikstofbindingsbedrijf (SBB) van Staatsmijnen op te blazen.² Verder zag deze groep haar standpunt bevestigd in het bombardement op de Maurits op 5 oktober 1942: kennelijk wilde de Nederlandse regering de productie lamleggen.

Tijdens de Duitse bezetting groeide in de mijnbedrijven een spanningsveld tussen tegengestelde visies op de gewenste bedrijfsvoering: 'doordraaien' of 'saboteren'. De bedrijfsleiding ging zoveel mogelijk te werk volgens het doordraaiscenario. Na de oorlog stelden de 'doordraaiers' dat door het in bedrijf houden van de bedrijven de oorlog niet was verlengd en dat de Nederlandse samenleving met minder ellende door de oorlog was gerold. Het sabotage-scenario werd in het algemeen meer gedragen door lagere echelons in de bedrijfshiërarchie. Maar doordat de chefs de sabotagedaden van het lagere personeel in de doofpot stopten, werden de risico's van de sabotage tegenover de Duitse bezetter mede door hen gedragen. De chefs zaten klem tussen het personeel dat zij niet wilden verraden en de Duitse bezetter die geen sabotage dulde. Na de oorlog stelden de 'saboteurs' dat zij duidelijke signalen van geallieerde militaire autoriteiten hadden gekregen en dat zij zich daarmee beter conformeerden aan de oorlogsvoering dan de 'doordraaiers'.

Naast het spanningsveld tussen 'doordraaien' en 'saboteren' bestond er een spanningsveld over het beloningssysteem van de aan het kolenfront werkende mijnwerkers. Onder druk van de economische politiek van de regering in de crisistijd (1928-1935) waren de mijndirecties gedwongen geweest het uiterste te doen om de arbeidsproductiviteit te verhogen. De werkmethoden werden zo ingericht dat het hoogste resultaat met het kleinste aantal arbeiders kon worden bereikt. Dit beloningssysteem was in de vooroorlogse crisistijd door dr ir Ch.Th. Groothoff met zijn mijnbouwkundige staf ingevoerd. Samen met zijn staf lid ir F.C.M. Wijffels propageerde Groothoff dit beloningssysteem op alle mijnbedrijven. De norm voor de individuele werkprestatie van de mijnwerker

2. W. van der Linde, 'Een prelude van de Duitse bezetting. Springstof uit Geleen voor de vooroorlogse Nederlandse defensie', *Tijdschrift Heemkundevereniging Geleen* (1994) 25-50.

Ir F. Wijffels (1899 - 1968). Na de bevrijding was Ir Wijffels minister van Sociale Zaken, voorts was hij Inspecteur-Generaal der Mijnen, voorzitter van de Mijnindustrieraad, lid van de Eerste en de Tweede Kamer en voorzitter van de KVP-fractie in de Provinciale Staten van Limburg. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd ir Wijffels als gevolg van de 1 mei staking door de Duitsers gegijzeld en ter dood veroordeeld. Later werd hij vrijgelaten. De foto werd gemaakt in Arlington House, London 1945. Fotocollectie mevr. E. Wijffels, Roermond.

aan het kolenfront in de ondergrondse pijler werd, mede door de mechanisering, steeds hoger opgevoerd. Daar ook het loon van boven de mijnwerker geplaatste toezichhouders bepaald werd door deze individuele werkprestatie, was een onwaardig 'jaag- en drijfsysteem' ontstaan om de individuele werkprestatie op te voeren.

De bestuurlijke situatie in de Mijnstreek na de bevrijding

Na de bevrijding (september 1944) was er in Zuid-Limburg maandenlang sprake van een chaotische situatie op bestuursgebied. Personen en groepen traden in lokale veelvormigheid naar voren en claimden de uitvoering van één of van enkele publieke taken.³ In de mijnstreek werd het gezagsvacuüm na het vertrek van de Duitsers ingevuld door de in de illegaliteit voorbereide Ordedienst (OD) onder leiding van districtscommandant ir C.M.J.A.F.

³ H.J.C. Termeer, *Het geweten der natie. De voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden, september 1944-mei 1945* (Assen 1994) 61.

Nicolas, die werkzaam was bij het Staatstoezicht op de Mijnen.⁴ De OD was op het moment van de bevrijding zeer klein, maar werd in Zuid-Limburg snel uitgebreid tot een organisatie met meer dan 3000 personeelsleden. Ir Nicolas wilde met zijn uitgebreide OD het hoogste burgerlijk gezag uitoefenen. De Nederlandse regering in Londen had deze taak echter toegedacht aan het Nederlandse 'Militaire Gezag'. Tot half oktober 1944 was er sprake van grote verwarring en onduidelijkheid over de taak, de functie en de bevoegdheden van de diverse nieuwe instanties. Er was geen sprake van één algemeen aanvaard overheidsgezag. De impasse werd op 13 oktober doorbroken door de benoeming van Nicolas tot Militair Commissaris voor de Mijnstreek van het Militair Gezag. Onder hem ressorteerden de commando's Heerlen en Sittard. Zijn standplaats werd Heerlen.⁵ Zijn OD-organisatie werd opgenomen in die van het Militair Gezag. Deze functie werd door Nicolas vervuld van 13 oktober 1944 tot 30 augustus 1945. Daarnaast werd hij in zijn burgerlijke functie bij het Staatstoezicht op de Mijnen bevorderd tot inspecteur-generaal.

De directies van de diverse mijnbedrijven waren door Duitse gijzelingen, deportaties, gedwongen ontslagen en onderduiken in nog niet bevrijd gebied gereduceerd tot amper bevoegde rompdirecties. Ook de bedrijfsleiding op diverse bedrijven was niet volledig door onderduik in bezet gebied en door vlucht naar het noorden voor het naderende oorlogsgeweld. De directie van Staatsmijnen bestond in september 1944 uit de in 1937 benoemde directeur dr ir Ch. Th. Groothoff, adjunct-directeur Mous en de in oorlogstijd toegevoegde 'waarnemend directeur' ir D.P. Ross van Lennep, die eind september 1944 uit zijn onderduikadres bij Weert was opgedoken. Doordat de mijnstreek wel bevrijd was, maar het nationale bestuurscentrum Den Haag pas negen maanden later, werden de Staatsmijnen negen maanden lang aarzelend en terughoudend bestuurd door een onvolledige en niet optimaal bevoegde directie.

In de westelijke mijnstreek was de bedrijfsingenieur van de mijn Maurits ir J. Bakker Gzn, die in 1943 door de Duitsers uit zijn functie was gezet, in Grevenbicht ondergedoken. Vlak voor en direct na de bevrijding was Bakker aanwezig op de mijn Maurits. Op het SBB was bedrijfsingenieur ir P.C. Wichers medio augustus wegens een Duitse opdracht om springstof te fabriceren ondergedoken. Hij bevond zich tot mei 1945 in het nog niet bevrijde deel van Nederland. Op de Cokesfabriek Maurits was de lokaal ondergedoken bedrijfsingenieur ir J.G.J.H. Ex direct na de bevrijding op het bedrijf. Op het in 1940 bij Geleen geopende nieuwe bedrijfsonderdeel van de Staatsmijnen, het Centraal

4 *Veritas* 20-10-1944. Dagblad gedrukt op persen in het door het Militair Gezag in beslag genomen gebouw Wolfstraat 17 te Maastricht. Het Maastrichtse dagblad *Limburger Koerier* was in de oorlogstijd 'fout' en werd direct na de bevrijding vervangen door *Mededelingen van den Nederlandschen Ordedienst*, welk blad na naamsveranderingen in *Veritas* en *Gazet van Limburg* uiteindelijk het huidige dagblad *De (Nieuwe) Limburger* werd.

5 Termeer, *Het geweten der natie*, 67-75; A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* [Maaslandse Monografieën 55] (Leeuwarden 1994) 926-927.

Laboratorium, was dr G. Berkhoff als bedrijfsingenieur in de maanden voor en direct na de bevrijding dagelijks aanwezig.⁶

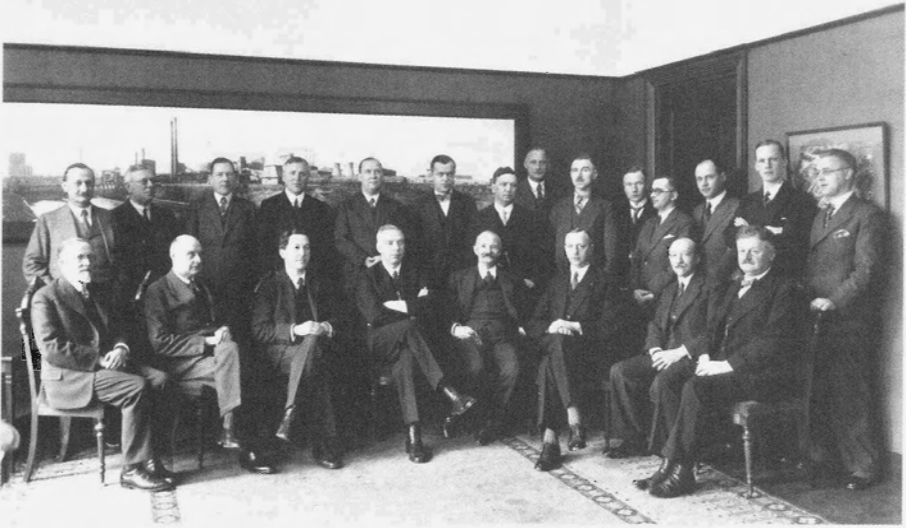
De zuiveringscommissies

Op de dag van de bevrijding waren kennelijk reeds voor de bevrijding samengestelde zuiveringscommissies goed gecoördineerd op alle mijnbedrijven in actie gekomen.⁷ Zij maakten gebruik van de omstandigheid dat de bedrijfsleiding en de directie nog geheel of gedeeltelijk afwezig was. Voor de wel aanwezige directeuren en bedrijfsleiders was het bijzonder moeilijk om ruggespraak te houden met regeringsfunctionarissen in Londen die hen op de hoogte zouden kunnen stellen van eventuele standpunten van de regering. In die stuurloze en wanordelijke situatie hadden de zuiveringscommissies op veel mijnbedrijven gedurende negen maanden vrij spel om leidinggevende functionarissen weg te zuiveren. Naarmate de oorlog langer duurde was het mogelijk geweest om naast kritiek op de aan hen toegeschreven a-sociale stijl van leidinggeven en de daaraan gekoppelde scheefgegroeide machtsposities ook kritiek te verzamelen op de handel en wandel van lijnfunctionarissen en bedrijfsleiding in de oorlogssituatie. De controverse tussen de bedrijfsleiding die tijdens de oorlog de fabrieken in bedrijf wilde houden en de personeelsleden die het produceren door sabotage wilden verhinderen, culmineerde in klachten tegen bedrijfs- en productieleders. Deze werden persoonlijk beticht van economische collaboratie. De verzamelde kritiek werd gebruikt om functionarissen 'weg te zuiveren'. Hoe het meningsverschil over de houding tijdens de bezetting in de bedrijven zelf uitwerkte, blijkt uit de naoorlogse getuigenis van bedrijfsingenieur Wichers van het SBB, de kunstmestfabriek van Staatsmijnen, in het zuiveringsproces tegen opzichter Aleman (1946):

'De Heer Aleman zei in de oorlog tegen mij dat het voor hem een bijna onmogelijke taak was om de zaak aan het draaien te houden zoals zijn directie hem dat had opgedragen. Hij was ervan overtuigd dat het in het belang van de voedselvoorziening was om kunstmest te produceren. Het was niet alleen zijn eigen gezonde verstand dat hem dat zei, maar ook Minister Gerbrandy zei dat in zijn bekende redevoering voor Radio Oranje in het voorjaar van 1943. Maar daarnaast waren, en zijn, onze directeur de Heer Ross van Lennep, Dr van Aken als verbindingsfunctionaris met de Heer Boudewijn, directeur van het kunstmestdistributiebureau, Dhr Louwes als directeur generaal van de voedselvoorziening en evenzeer ondergetekende als de directe chef van Aleman, van mening dat het onze plicht was in oorlogstijd kunstmest te produceren en dat het zelfs voor de twijfelaars aan deze eenvoudige zaak duidelijk moest zijn dat toch minstens de machines en toestellen van de fabriek zodanig in stand behoorden te worden gehouden dat na afloop van de oorlog de fabriek weer volop zou kunnen produceren, niet gehandicapt door versleten en verwaarloosde apparatuur. Dat nu was de taak van

⁶ Info tijdgenoten.

⁷ Idem.

Groepsfoto met (bovenste rij) rechtsboven ir Wichers. De groep poseert met op de achtergrond de panorama-foto van de mijn Maurits. Fotocollectie W. van der Linde. Afscheid van Bunge, 1935.

Dhr Aleman. Destijds werd hij tegengewerkt door een groepje van 6 à 8 personen die, overigens met de beste vaderlandse bedoelingen, maar op grond van verkeerd inzicht, en zich ten onrechte beroepend op een onvolledig weergegeven propaganda van Radio Oranje, sabotage, luieren en niet gehoorzamen aan de bedrijfsleiding inzake het in stand houden der apparatuur propageerden en daarbij aardig school maakten. Jarenlang heeft deze stille tweedracht op het SBB de gemoederen verhit totdat de bevrijding kwam en het sabotagegroepje in de zuiveringscommissie de kans kreeg om de anderen in staat van beschuldiging te stellen door klachten te verzamelen die voor het grootste deel betrekking hebben, direct of indirect, op het streven van beklaagde naar een behoorlijke handhaving van discipline in de bedrijfsvoering en de goede staat van onderhoud der installaties. Ik heb de beheerder van de Nederlandse mijnen horen zeggen, toen hij over een dergelijk conflict in het kolenwinningsbedrijf sprak, dat hij zijn beampten niet had geselecteerd om onder die ellendige oorlogsomstandigheden de onmogelijk moeilijke tactische behendigheid te vertonen die in deze tijd nodig was en die zo vaak een tweeslachtige houding gewenst had gemaakt. Voor Dhr Aleman was tweeslachtigheid onmogelijk, dat ligt hem niet. Hij was rechtlijnig en volkomen betrouwbaar en op zijn houding en handelen tegenover de bezetter was niets aan te merken'.⁸

⁸ Handschrift ir P. Wichers in bezit van de schrijver. Na het overlijden van direct bij de zuivering betrokken functionarissen verzocht schrijver nabestaanden inzage te krijgen in hun nagelaten papieren betreffende de 'zuivering'. Alleen van ir P. Wichers en van J. van der Linde wist hij substantiële stukken te vinden. In zijn bezit bevinden zich ook enige stukken (jaarverslagen) van de Protestants-Christelijke Vereniging van Beampten werkzaam bij het Mijnbedrijf (PCVBM).

De zuiveringscommissies stelden zich tot taak zowel de politieke als de sociale houding van het leidinggevende personeel tijdens de bezetting te beoordelen. Niet zelden werd hierbij ook de sociale houding vóór de oorlog betrokken.⁹ Nog voor de bevrijdingsmaand ten einde was hadden de zuiveringscommissies een groot aantal productiechefs en bedrijfsleiders weggezuiverd. De verwijdering was gelardeerd met persoonlijke frustraties over al dan niet vermeende achterstellingen bij in de voorliggende jaren uitgevoerde benoemingen. De bedrijfsuitzettingen werden met dekking van de OD gerealiseerd. In de verwarde toestand direct na de bevrijding was ir Nicolas als commandant van de OD weliswaar nog niet bevoegd deze 'spontane zuivering' te sanctioneren, maar 'om oproer te voorkomen' dekte hij het wegzuiveren van de chefs.¹⁰

Mijnwerkersprotest tegen het 'jaag- en drijfsysteem'

Op de mijn Maurits ontladde het opgekropte verzet tegen het reeds voor de oorlog ingevoerde en op de individuele werkprestatie van de mijnwerker gebaseerde systeem van beloning zich op 21 september in een stormachtige bijeenkomst van 2000 mijnwerkers in de grote loonhal. Op deze bijeenkomst werd geroepen dat de arbeiders in het vervolg de dienst zouden uitmaken. Frans Dohmen van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) en W. Rappange van de socialistische Algemene Nederlandse Mijnwerkersbond (ANMB) voerden het woord. Zij werden weggefloten. De mijnpolitie werd overrompeld door de gebeurtenissen en had niets in te brengen. Er werd geschreeuwd dat de directieleden en de opzichters hellehonden waren die opgehangen moesten worden. Andreas Nijsten werd als woordvoerder van de nieuw opgerichte 'Eenheidsbond', de Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM), toegejuicht. Hij speelde met uitspraken als 'nooit meer de toestanden van voor de oorlog' en 'weg met de lieden die zich tijdens de bezetting on sociaal en onnationaal gedragen hebben' in op de verbittering van de mijnwerkers over het jaagsysteem en het hartgrondig verlangen om daaraan een eind te maken. Hij haalde fel uit tegen de opzichters die zich vóór en tijdens de oorlog schuldig hadden gemaakt aan het 'jagen en drijven' van de mijnwerkers. Daarom eiste hij een grondige zuivering van de chefs die zich door persoonlijke medewerking aan het jaagsysteem on sociaal en onnationaal hadden gedragen voordat het werk op de mijn hervat zou worden.

Bedrijfsingenieur Bakker informeerde directeur Groothoff over de situatie. Deze nam contact op met het Militair Gezag over de mogelijkheid van militair ingrijpen op de Maurits. Dit werd door het MG geïnterpreteerd als een signaal dat de directie oncontactvol bezig was. Ir Bakker verscheen daarna aan de balustrade in de loonhal. Hij kon de mensen niet bedaren. Onder oorverdovend gejoel werd onmiddellijk ontslag van zeven opzichters geëist. Bakker stond met de rug

⁹ SHCL, EAN 721 nr 556 I: *Rapport van de Staatscommissie ingesteld bij Koninklijk Besluit van 26 november 1946 Deel I* ('s-Gravenhage) 90.

¹⁰ *Ibidem*.

Frans Dohmen was de belangrijkste na-oorlogse katholieke mijnvakbondsleider in Limburg. Uit: Frans Dohmen: *Memoires. Het gezicht van een tijdperk* (Heerlen 1986).

De heer Bakker, bedrijfsingenieur op de Staatsmijn Maurits. Fotocollectie W. van der Linde.

tegen de muur. Om ongelukken te voorkomen gaf hij toe aan de roep om ontslag van inspecteur Gerards en zes andere leden van het toezichthoudend personeel. Zij werden na ruggespraak met directeur Groothoff voorlopig geschorst.¹¹

Soortgelijke protestbijeenkomsten vonden plaats op alle mijnzetels. Een enkele keer onttaarde zo'n massabijeenkomst in een volksgericht met publieke boetedoening waarbij een *fahrsteiger* (ondergrondse opzichter) staande voor de protesterende mijnwerkers zijn persoonlijke fouten erkende en algemene vergevingsgezindheid vroeg. Desondanks 'defileerden een groot aantal aanwezigen langs de beklagde en bespuwde hem'. De volgende dag deed hij weer 'gewoon' dienst.¹² Behalve een verandering van het beloningssysteem eisten de mijnwerkers onder leiding van de eenheidsvakbond ook het wegzuiveren van opzichters en leidinggevende functionarissen die zich bij het invoeren en bij de uitvoering van het beloningssysteem menonwaardig a-sociaal hadden opgesteld en gedragen. Met deze eis werd ook hier een zuivering van personen ingevoerd die niet gericht was op het veroordelen van een Nederland onwaardige houding tegenover de Duitse bezetter, maar die stoelde op het veroordelen van personeelsleden die hadden meegewerkt aan de uitvoering van het in de vooroorlogse crisistijd ingevoerde a-sociaal geachte beloningssysteem van de ondergrondse mijnwerkers.

¹¹ De 'Maurits Revolutie' is beschreven in veel literatuur over het mijnbedrijf: Wil Klaassen, *De mijnwerkersbonden in bevrijd Zuid-Limburg september 1944 tot het midden van 1945* (Nijmegen 1974) 30 en 31; Ber Hollowijn, *Slaven van het zwarte goud* (Naarden) 95-99; Frans Dohmen, *Memoires. Het gezicht van een tijdperk* (Heerlen) 42-44; Remigius Dieteren OFM, *Mens en Mijn. Een halve eeuw strijd, groei en bloei van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond* (Heerlen 1953) 295-297; Wim Nijsten, Jos Bours en Marlies Hautvast, *Mijnwerkers, verhalen om te onthouden* (Nijmegen z.j.) 155-157. Auteur W. van der Linde stond tijdens de manifestatie tussen de buiten de poort van de Maurits staande belangstellenden.

¹² G. Nolting, *Knokenflip, een mijnwerker vertelt* [Uitgave onder auspiciën van de Culturele Raad Limburg] (Kerkrade z.j.) 155-157.

De reactie van de vakbonden op het mijnwerkersprotest

Onder het motto 'kool is kool en er bestaat geen katholieke kool, protestantse kool of rode kool' ontstond, mede onder invloed van de grote onderlinge solidariteit bij de mijnwerkersstaking in 1943, reeds tijdens de oorlog een breed gedragen drang om een eenheidsbond op te richten.¹³ De communist W. van Exter nam direct na de bevrijding op bijeenkomsten van mijnwerkers in de casino's van de Staatsmijnen Emma en Maurits het voortouw voor de oprichting van een eenheidsvakbond voor alle arbeiders en beambten. In het casino van de Maurits werd voor deze vakbond de naam Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf (ABWM) aangenomen. Veel katholieken beschouwden direct na de bevrijding hun traditionele isolement als een remmende factor voor het vakverenigingsleven. Het eenheidsdenken van de eenheidsbond werd gretig geaccepteerd. In zeer korte tijd had deze bond 12.000 leden, voor het overgrote deel rooms-katholieken.¹⁴

Het wegzuiveren van opzichters en leidinggevende functionarissen op de mijnbedrijven gebeurde in de eerste weken na de bevrijding door rechtstreeks bij bedrijfsleiding of directie neergelegde eisen met dreiging van opstand en staking. De leiders van de eenheidsbond fungeerden daarbij als spreekbuis voor de massaal protesterende mijnwerkers. Deze leiders waren in deze eerste weken na de bevrijding niet op de hoogte van de direct na de bevrijding opgerichte zuiveringscommissies. Nadat de mijnwerkers in oktober zicht kregen op de door deze commissies gevolgde zuiveringsstrategie, kanaliseerde en dirigeerde de eenheidsbond een gedeelte van de zuiveringsvoorstellen van mijnwerkers aan het kolenfront naar deze commissies. Volgens de Katholieke Mijnwerkersbond heeft de eenheidsbond de zuiveringscommissies misbruikt.¹⁵ De eenheidsbond bleef echter ook klachten buiten de zuiveringscommissies om voorleggen aan de directies met verzoek tot schorsing van opzichters. Dit leidde dan weer tot acties van de zuiveringscommissies om deze schorsing ongedaan te maken en in reactie daarop dreigden de bestuurders van de eenheidsbond dan met stakingen.¹⁶

Een voorbeeld hiervan is de gang van zaken na de schorsing van inspecteur Gerards op 22 september 1944 na de massale bijeenkomst in de loonhal op de Maurits. Gerards was een vooraanstaand lid van de katholieke mijnbeambtenvereniging, de KVM. De zuiveringscommissie op de Maurits besloot 'dat de bovengrondse en ondergrondse beambten bereid waren hun collega in kwestie weer op het bedrijf toe te laten'. Gerards kreeg door een lid van deze commissie aangezegd dat hij weer aan de slag kon. Daarop brak een spontane staking uit

¹³ Nijsten e.a., *Mijnwerkers*, 153-154.

¹⁴ *Bouwers in de Mijnstreek. Verslagboek van de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten van September 1944 tot en met 31 December 1946* (Heerlen, z.j.) 113.

¹⁵ Dieteren, *Mens en Mijn*, 297.

¹⁶ P.J. Kaanen, *Uit de dagen van verdrukking, bevrijding en vernieuwing. Verslag van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond 1940-1946*, 90. *De Mijnwerker. Orgaan bestemd voor de leden van de Nederl. R.K. Mijnwerkersbond*, 31-3-1945.

op de Maurits. Gerards werd overgeplaatst naar de Staatsmijn Emma, met als resultaat dat er een spontane staking op de Emma uitbrak. De directie hield voet bij stuk en wilde Gerards niet ontslaan. De mijnwerkers bleven staken. De NKMB probeerde de stakers weer aan het werk te krijgen. De mijnwerkers bleven staken. De stakers verzochten de Militaire Commissaris ir Nicolas om Gerards te ontslaan, maar Nicolas weigerde. De stakers verzochten de directie nog eens Gerards te ontslaan. De directie weigerde. De mijnwerkers bleven in staking. Een commissie van drie stakende mijnwerkers nam contact op met Gerards en wist Gerards er toe te brengen om zelf pensioen aan te vragen. Dat was het einde van de staking.¹⁷ De directie zette Gerards op wachtgeld. In 1947 kwam Gerards terug op de mijn Maurits als chef ondergronds bedrijf en korte tijd daarna werd hij benoemd tot chef ondergronds bedrijf op de Staatsmijn Emma met de titel van hoofdingenieur.

Beëindiging van het 'jaag- en drijfsysteem'

De directie van Staatsmijnen, slechts bestaande uit directeur Groothoff en adjunct-directeur Mous, de bedrijfsleiding, de beambten, de traditionele vakbonden en de rooms-katholieke geestelijkheid waren volledig verrast door de grote felheid en goede organisatie van de acties van de eenheidsbond tegen het ondergrondse jaagsysteem. Op 22 september was er een bespreking van vakbondsvertegenwoordigers met de directie van de Staatsmijnen.¹⁸ De nieuwe eenheidsvakbond ABWM speelde scherp in op de bij de ondergrondse mijnwerkers opgekropte irritatie over het beloningsstelsel dat door de oude gevestigde vakbonden nooit openlijk was veroordeeld. De NKMB vroeg de directie ermee akkoord te gaan dat 'men met alle ten dienste staande middelen zal trachten dat de periode van het jaagsysteem niet meer terugkeert en het voorbereidend werk ter hand wordt genomen om tot een spoedige herziening van de arbeidsvoorwaarden, de pensioenregeling en de opbouw van een nieuwe bedrijfsorganisatie te komen'. Voorzitter Frans Dohmen wilde nu naast goede lonen, goede sociale voorzieningen en goede arbeidsovereenkomsten ook betere en menselijker werkomstandigheden aan het kolenfront, maar deze boodschap werd in de eerste maanden na de bevrijding door de mijnwerkers nog niet van hem geaccepteerd. De NKMB probeerde de eenheidsbond links in te halen. Al tijdens een bespreking met adjunct-directeur Mous van Staatsmijnen op bevrijdingsdag 18 september had de NKMB geëist: 'zuivering moet er komen in de ondernemingen en overplaatsingen van, resp. ontslag van leidinggevende en lager staande personen die zich reeds vóór de oorlog en ook tijdens de bezetting a-sociaal getoond hadden of minder menselijk zijn opgetreden'.¹⁹ Begin december propageerde de NKMB:

¹⁷ Info tijdgenoten; Klaassen, *De mijnwerkersbonden*, 47-50; Kaanen, *Uit de dagen van verdrukking, bevrijding en vernieuwing*, 286-287.

¹⁸ *Ibidem*, 80.

¹⁹ *Ibidem*, 79.

*'Het is begrijpelijk dat de werknemers als één man opstaan om hun rechten te eisen. Rechten waarvan ze in 't verleden te lang verstoken waren. Aan gerechtvaardigde verlangens werd niet behoorlijk tegemoet gekomen. [...] 't Vertrouwen is geschokt. Het evenwicht verbroken. Beide moeten allereerst worden hersteld. [...] De allereerste en noodzakelijkste verandering moet worden aangebracht in de leiding der bedrijven. Zij die leidinggevende functies bekleden en in 't verleden blijk gaven wars te staan ten aanzien van sociale begrippen, moeten verwijderd worden. Eveneens zij die de zo nodige tact en kunde missen om met personeel om te gaan. Dat verdroegen de werknemers in een periode van gedeeltelijke of algehele machteloosheid. Doch nu, bij het vormen en hervormen der bedrijven worden dergelijke mensen niet meer geduld. Voor samenwerking met die mensen ontbreekt elke behoorlijk basis en garantie. Dat is de grote schoonmaak of zuivering in de bedrijven.'*²⁰

Vier maanden later noemden functionarissen van de NKMB de periode van het jaag- en drijfsysteem uit de jaren 1930 zelfs het 'koelietijdperk' met 'nooit te verzadigen kolenwolven' als drijvers.²¹ Ook buiten het mijnwerkerswereldje werd het 'jaagsysteem' veroordeeld:

*'Het jaagsysteem vormt een zeer ernstige grief bij de mijnwerkers. Naar onze mening schuilt hier de fout in het toekennen van een premie aan het toezichthoudend personeel, dat op deze wijze direct belang heeft bij een verhoogde productie daar hierdoor de premie stijgt. Hierdoor verliezen zij vaak het algemene bedrijfsbelang ter wille van het eigen belang uit het oog. Dit is niet in de allereerste plaats hun eigen schuld, de hoofdschuldige is de bedrijfsleiding die haar ondergeschikten in een dergelijk systeem doet werken. Het zou beter zijn dusdanige bedrijfsverhoudingen te scheppen dat alle bij het bedrijf betrokkenen uit liefde voor hun werk hun uiterste krachten geven.'*²²

Het Militair Gezag was niet erg gelukkig met de manier waarop de directies van de mijnbedrijven de moeilijkheden met de ondergrondse mijnwerkers en het protest tegen het ondergrondse jaag- en drijfsysteem benaderden. Het besloot daarom om de bedrijven onder militair gezag te plaatsen. Na de bevrijding werd er door de mijnwerkers niet meer 'in akkoord' gewerkt. Ir Nicolas maakte gebruik van de in zijn persoon verenigde functies van Militaire Commissaris voor de mijnstreek en Inspecteur Generaal der Mijnen bij het Staatstoezicht op het Mijnbedrijf om te komen tot vervanging van het verfoeide éénmansakkoord door groepsakkoorden. Het toezicht op de daarin vastgelegde houwersprestatie werd niet door de mijndirecties, maar door de Inspecteur Generaal der Mijnen uitgeoefend.²³

²⁰ *De Mijnwerker*, 9-12-1944.

²¹ *Ibidem*, 14-4-1945.

²² *Je Maintiendrai* [onregelmatig te Maastricht versijndend weekblad], 21-4-1945.

²³ Kaanen, *Uit de dagen van verdrukking, bevrijding en vernieuwing*, 294-295; *Veritas en Limburgsch Dagblad* 7-2-1945. Het Heerlense *Limburgsch Dagblad* werd in de oorlogsjaren door de Duitse bezetter verboden en herleefde direct na de bevrijding. Klaassen, *De mijnwerkersbonden*, 91.

Pogingen tot regulering van de zuivering

Om het wegzuiveren van personeelsleden te reguleren stelde de directie van de Staatsmijnen na vooroverleg met het Militair Gezag op 22 september aan de vakbondsvertegenwoordigers voor Commissies van Bijstand te benoemen voor elke mijnzetel en nevenbedrijf.²⁴ De commissies moesten nagaan wie zich a-sociaal of on-Nederlands hadden gedragen. Deze personen moesten ontslagen of van hun post worden verwijderd.²⁵ Op 23 september 1944 werd door de directie van Staatsmijnen een overeenkomstige bespreking belegd met de beschikbare vertegenwoordigers van de beampten in de 'Algemene Beambtencommissie'. Ook op deze bespreking werd meegedeeld dat in overleg met het Militair Gezag was besloten Commissies van Bijstand in het leven te roepen met als taak wensen en klachten te onderzoeken en het resultaat daarvan aan de bedrijfsleiding te rapporteren. Personen die niet het vertrouwen van het personeel hadden zouden moeten verdwijnen, dienden althans voorlopig niet op hun werk te komen.²⁶

Het besluit om Commissies van Bijstand te benoemen werd geformaliseerd in een bekendmaking aan het personeel die nog op 23 september in de namiddag werd ondertekend door Groothoff en Mous namens de directie van Staatsmijnen en door majoor Vullingsh als Militair Commissaris in de Provincie Limburg.²⁷ Na 23 september brachten verschillende groepen en organisaties hun wensen voor de samenstelling van de Commissies van Bijstand naar voren. Leden van de reeds op de bedrijven aanwezige zuiveringscommissies presenteerden zich als vertegenwoordigers van de katholieke bonden. Op de mijnen Emma en Wilhelmina en op de Cokesfabriek Emma werden door de directie ook leden van de eenheidsbond benoemd.²⁸ De aldus benoemde commissies losten de zuiveringscommissies af en continueerden hun werk vanaf 28 september als Commissies van Bijstand. Namens de directie van de Staatsmijnen vergaderden ir F. Wijffels en mr F. Janssen vanaf medio november 1944 regelmatig met de voorzitters en de secretarissen van de Commissies van Bijstand van de verschillende bedrijven.²⁹ Een concept reglement voor de Commissies van Bijstand kwam pas op 12 december 1944 in behandeling. De definitieve tekst werd op 15 januari 1945 goedgekeurd door de vakbonden, de directie (Groothoff) en het Militair Gezag (Nicolas).³⁰ In deze definitieve tekst werd als taak van de bijstandcommissies beschreven: het beoordelen van on-Nederlands gedrag van bedrijfsgenoten, het onderzoeken van de a-sociale houding van leidinggevende personen vóór en tijdens de bezetting, en het onderzoeken van on-Nederlands

²⁴ *Overzicht der Werkzaamheden van het Militair Gezag gedurende de bijzondere staat van beleg 14 september 1944 - 4 maart 1946, samengesteld door het Afwikkelingsbureau Militair Gezag*, 115.

²⁵ Kaanen, *Uit de dagen van verdrukking, bevrijding en vernieuwing*, 82.

²⁶ SHCL, EAN 721, Archief PCVBM, inv. nr 200: 'Ontwerp Verslag Bespreking Directie Staatsmijnen en de Algemene Beambten Commissie van 23 september 1944's middags om 3 uur'.

²⁷ Kaanen, *Uit de dagen*, 83.

²⁸ Klaassen, *De mijnwerkersbonden*, 38.

²⁹ *Ibidem*, 60.

³⁰ *Overzicht der Werkzaamheden van het Militair Gezag*, 115; Kaanen, *Uit de dagen*, 137 en 340-341.

gedrag van leidinggevende en met uitvoering belaste personen tijdens de bezetting. De commissies moesten advies uitbrengen aan de directie die het beslissingsrecht had.³¹ Dit reglement kwam voor de vele in de maanden september tot december weggezuiverde chefs en bedrijfsleiders echter te laat.

Door het werk van de Commissies van Bijstand raakte het gezag op de mijnbedrijven in diskrediet. De commissies hadden tot taak om aan de hand van ingebrachte klachten de houding van het leidinggevende en toezichthoudende personeel te beoordelen. De geringste klacht was voldoende om iemand voor dit tribunaal te brengen, met het gevolg dat niemand zijn gezag durfde te doen gelden.³² Vele jaren later schreef de voorzitter van de Katholieke Mijnwerkersbond, Frans Dohmen, in zijn memoires:

*'Als er iemand tijdens de oorlog een mijnwerker om welke zinnige reden dan ook op zijn nummer had gezet, dan was dat al voldoende om de man buiten de poort te zetten. Door het willekeurig buiten het bedrijf zetten van een aantal leidinggevende en toezichthoudende lieden kwam de angst er bij de resterende werkgevers en beampten zo hoog in te zitten dat zij 'ja en amen' zeiden op alles wat werd voorggelegd.'*³³

Officieel stonden de Commissies van Bijstand het Militair Gezag bij in het te voeren beleid. Door het zelfstandig optreden van de commissies, waarbij soms met intimidatie en zonder enig nader onderzoek onwelgevallige functionarissen verwijderd werden, heerste er tot ver in 1945 een chaotische situatie zonder wezenlijke inbreng van het Militair Gezag en de directies. De Commissies van Bijstand waren in de dominerende informele gezagsstructuur oppermachtig. Door te dreigen met onlusten of stakingen zetten zij de directies en het Militair Gezag onder druk. De commissies zamelden klachten in over een als pro-Duits beoordeelde houding tijdens de bezetting, maar ook over een a-sociale houding tegenover werknemers, zowel tijdens als vóór de oorlog. Tot ver in het jaar 1945 hanteerden de zuiveringscommissies lijsten van personen die zij zouden willen wegzuiveren. De capaciteit van de commissies om klachten tegen individuele chefs te formuleren en dan daarbij handtekeningen te verzamelen was echter beperkt. Daarom werd overgegaan tot algemeen geformuleerde klachten die door de commissie geacht werden van toepassing te zijn op de lijst van onder deze klachten vermelde personen op een afdeling. Met deze lijsten gingen leden van de Commissie van Bijstand rond om handtekeningen te verzamelen.

Wanneer een directie zich niet bij de beslissing van een commissie wilde neerleggen gaf de Militair Commissaris opdracht de uitspraak toch uit te voeren. Omwille van 'de gewenste kolenproductie' en om 'openbare rust en vrede te handhaven' ging het Militaire Gezag akkoord met alle door de commissies voorgestelde bedrijfsuitzettingen. Het is duidelijk dat de rechtsbasis van dit alles afwezig dan wel zeer zwak was. De hogere bedrijfsleiding van de diverse bedrij-

³¹ Ibidem, 137.

³² Dieteren, *Mens en Mijn*, 297.

³³ Dohmen, *Memoires*, 43.

ven van Staatsmijnen, voor zover aanwezig en niet zelf weggezuiverd, en de aanwezige leden van de directie van Staatsmijnen kregen tot medio 1945 geen grip op de ontwikkelingen. Er was de facto geen hogere instantie boven de Commissies van Bijstand. De hele zuiveringsactie gebeurde bovendien met steun en rugdekking van het Militair Gezag in de mijnstreek en directieleden hadden zelf moeite om zich staande te houden en gezag uit te oefenen.

Anti-protestantse en anti-Hollandse sentimenten

In het topkader van de Staatsmijnen waren Limburgers bijna niet vertegenwoordigd. De beperkte beschikbaarheid van Nederlandse katholieke academici leidde ertoe dat tot 1945 het leidinggevende kader overwegend Hollands en protestant was. Ook in de werktuigkundige en chemische middenkaderfuncties was sprake van een overwicht van niet-Limburgers. Voor deze posities bestond in Limburg geen opleiding. Pas aan het eind van de jaren 1920 leverde de nieuwe HTS in Heerlen (toen nog MTS geheten) de eerste werktuigkundige HTS-ers af, en pas in het begin van de jaren 1930 volgden de eerste chemische HTS-ers. Voor het vervullen van de werktuigkundige en chemische vacatures moesten de mijnbedrijven terugvallen op opleidingen elders in Nederland. De mijnbedrijven zagen zich gedwongen om voor hun leidinggevende werktuigkundige en chemische middenkaderfuncties personeel van elders (machinisten van de grote vaart, HTS-ers, enz.) aan te trekken. De dominerende aanwezigheid van niet-Limburgers in de hogere posities van de organisatie van de mijnbedrijven leidde er toe dat de vooroorlogse, autoritaire stijl van leidinggeven aan deze 'immigranten' werd toegeschreven. De stijl van leidinggeven van een aantal opzichters riep behalve afkeer van deze chefs ook weerstand op tegen de bedrijfsleiding die deze stijl toeliet.

De arbeidsverhoudingen in de mijnbedrijven waren sterk hiërarchisch. Een strakke organisatie werd nodig geacht om met laaggeschoolde arbeiders veilig te kunnen werken. Ook de beambten waren zeer gehoorzaam tegenover de directie. Gehoorzaamheid werd soms met harde taal afgedwongen.³⁴ De kritiek op deze stijl van leidinggeven en op het jaag- en drijfsysteem werd in de naoorlogse zuivering niet alleen verbonden met de veronderstelde economische collaboratie met de bezetter, maar ook met de overwegend protestantse en niet-Limburgse herkomst van de bedrijfsleiding en het hogere bedrijfskader. In het voorjaar van 1944, zo ongeveer een half jaar voor de bevrijding, werd in grote oplage, gedeeltelijk als 'kettingbrief', een pamflet verspreid met kritiek op de niet-katholieke 'Hollandse' bedrijfs- en productieleiding. Het pamflet etaleerde een groot aantal sluimerende irritaties tegen Hollanders en de 'Hollandse dwingelandij', tegen niet-katholieken en niet-Limburgers, tegen het jaag- en drijfsysteem, tegen de gebruikelijke stijl van leidinggeven en tegen het doordraaien in de oorlog:

³⁴ G. Heerma van Voss, *50 Jaar Ondernemingsraad DSM Limburg* [Uitg. DSM Limburg BV] (Geleen 1996) 11.

*'[...] Hoe lang reeds zuchten wij [Limburgse mijnwerkers] onder de Hollandse dwingelandij? Hoe lang reeds delen deze antipapisten hier in katholiek Limburg op het grootste Limburgse bedrijf de lakens uit? Hoe lang reeds worden Limburgers met gelijkwaardige papieren stelselmatig geweerd of met minderwaardige positie in een hoek geduwd? Hoe lang reeds spotten zij met wat ons heilig is en houden zij er helemaal geen rekening met onze gevoelens? De meeste van deze Hollandse liberalisten doen aan God nog gebod en zien in den Limburger een nuttig lastdier, goed voor het grove en vuile werk op wiens krachten ze zich omhoogwerken. En wat zien we nu in deze oorlogstijd? [...] Toen ons land werd bezet [...] meenden [zij] hun positie te kunnen handhaven door de arbeiders een tempo op te leggen dat het buitenland in de schaduw stelde en niet in verhouding was met de hoeveelheid en de kwaliteit voedsel dat wij ontvingen. [...] Stukje voor stukje, schier onbemerkt is hun macht aan het tanen, men kan het zien uit heel hun houding, waarin berusting de overhand heeft, maar toch ook nog de hoop leeft dat ze na de oorlog de zaken weer op de oude voet zullen kunnen voortzetten. Doch dit zal hen niet gelukken, kameraden, indien wij slechts één zijn. Wij vormen de massa en zullen onze eisen stellen. Gaat het niet goedschiks, dan maar kwaadschiks, maar eruit moeten ze. Het mijnbedrijf ligt in Limburg. Het bedrijf is er voor ons. Niet wij zijn er voor het bedrijf. Wij zijn katholieke Limburgers. Wij eisen katholieke Limburgse chefs en bedrijfsleiders. Limburg voor de Limburgers zij onze leuze en katholieke Hollanders die de Limburgers begrijpen en niet als kolonist beschouwen. Kameraden houdt moed. Er ligt een zware tijd voor ons. Maar ook daar aan komt een einde en dan ... komt onze tijd.'*³⁵

In officiële stukken en proclamaties werd nooit gesproken over het 'wegzuiveren' van Hollandse protestanten, maar door de betrokkenen en hun vakorganisatie, de Protestants-Christelijke Vereniging van Beambten werkzaam bij het Mijnbedrijf (PCVBM), werd dit wel zo geïnterpreteerd en beleefd. De getalsmatige verhouding van weggezuiverde protestanten en katholieken indiceerde volgens hen een selectief wegzuiveren van protestanten. Het is niet exact bekend hoeveel niet-katholieke chefs gedwongen werden de mijnbedrijven te verlaten. Het waren in ieder geval meer dan 300 personeelsleden. Op de Staatsmijn Maurits waren het er volgens een brief van 4 december 1944 van de personeelsafdeling al 82,³⁶ maar op die datum hadden de zuiveringscommissies hun acties nog lang niet afgesloten. Getallen van de Cokesfabriek Maurits en het Stikstofbindingsbedrijf zijn niet bekend, maar in de Westelijke Mijnstreek werden toch wel zo'n 150 à 200 personen weggezuiverd. Daar waren mensen bij die in de oorlog joodse onderduikers hadden verstopt, mensen die op allerlei manieren onderduikers geholpen hadden, die contacten hadden met de illegaliteit en daaraan belangrijke informatie gaven, en ook mensen die actief verzet gepleegd hadden tegen de Duitsers.

³⁵ SHCL, Archief PCVBM, EAN 721, inv. nr 204 [met vermelding 'in april 1944 bij de Staatsmijnen doorgegeven']; *Werker* 15-12-1946.

³⁶ Arno Bemelmans en Martin van Venrooij, *Geleen Bevrijd* (Geleen 1994) 83.

Door de gezagsverwarring en de commotie direct na de bevrijding, en ook doordat bestuursleden 'weggezuiverd' waren, had de PCVBM zich pas begin april 1945 enigszins hersteld. Op 12 mei 1945 werd de eerste naoorlogse algemene ledenvergadering gehouden. Prof. ir Th. R. Seldenrath, bedrijfsingenieur bij de Oranje-Nassaumijnen, werd benoemd tot voorzitter. Ook de problematiek rond de vele 'met verlof' gestuurde leden van de vereniging kwam aan de orde.³⁷ In 1955 schreef Seldenrath in een terugblik:

*'Toen na de bevrijding door het Amerikaanse leger de PCVBM in april 1945 haar werkzaamheden weer normaal kon hervatten, bleek onder haar leden een grote verontusting te zijn gegroeid, in verband met het sterke opdringen van extreme stromingen die een bedreiging vormden voor de protestantse beambten werkzaam bij het Mijnbedrijf. [...] De eerste taak van de Beambtenorganisatie was dan ook wel het eisen van rechtszekerheid voor de beambten in het mijnbedrijf en van rechtsherstel voor haar ten onrechte geschorste leden. Het zou evenwel nog jaren duren eer aan de laatste eis volledig gevolg kon worden gegeven'*³⁸

Het bestuur van de PCVBM besloot dat voorzitter Seldenrath en secretaris Schut op vertrouwelijke basis de belangen van de weggezuiverde leden zouden behartigen. Op 13 juli 1945 hadden zij een onderhoud met directeur Groothoff over de moeilijke rechtspositie van de protestanten in de mijnbedrijven en vooral in de westelijke mijnstreek en op het SBB. Aan de directie werd meegedeeld dat de PCVBM zich inzake de zuivering als mede aangeklaagde partij beschouwde.³⁹ In het jaarverslag 1945 van de PCVBM worden de enerverende ontwikkelingen rondom het eerste jaar van de zuivering als volgt vastgelegd:

*'De Commissies van Bijstand hebben tegen vele beambten en arbeiders maatregelen geadviseerd en de Directies hebben deze doorgaans, al dan niet onder druk van de Militaire Commissaris, toegepast. De grond van deze maatregelen behoort te liggen in het feit dat deze mensen zich tijdens de bezetting onvaderlands hebben gedragen of dat hun optreden t.o.v. collega's, ondergeschikten of superieuren van dien aard was dat een correctie geboden was. Een bij Staatsmijn Maurits verspreid pamflet en talloze klachten van onze leden deden ons sterk vermoeden, dat minder fraaie bedoelingen ten uitvoer gebracht zijn [...]'*⁴⁰

De PCVBM stelde aan de vele geschorste leden juristen beschikbaar. Mr E. A. Schoon, advocaat en procureur in Maastricht, werd aangezocht om de weggezuiverde leden bij de rechtsherstelprocessen in hun verdediging bij te staan.⁴¹

³⁷ SHCL, archief PCVBM, EAN 721, inv. nr 54, 12-5-1945.

³⁸ SHCL, archief PCVBM, EAN 721, inv. nr 223: prof.ir. Th.R. Seldenrath, 'Verenigingsleven in sterk bewogen tijden', in: jubileumnummer van *De Mijnbeambte. Orgaan van de Prot. Chr. Vereniging van Beambten Werkzaam bij het Mijnbedrijf*, 8 december 1955.

³⁹ SHCL, archief PCVBM, EAN 721, inv. nr 54: Notulen bestuursvergadering, 24-7-1945.

⁴⁰ Collectie auteur: Jaarverslag PCVBM 1945.

⁴¹ SHCL, archief PCVBM, EAN 721, inv. nr 54: Notulen bestuursvergadering, 4-9-1945.

De heer J. van der Linde met twee bazen aan zijn bureau in het fabriekskantoor op de zesde verdieping van Nitraatfabriek I, 1936. Fotocollectie W. van der Linde.

Het eerste advies dat de geschorste leden van de PCVBM van mr Schoon kregen, was dat zij aan de Commissie van Bijstand een schriftelijke opgave moesten vragen van de ingebrachte klachten. 'Wij wijzen u er daarbij op, dat de Commissie van Bijstand, volgens het haar door den Mil. Commandant verstrekte reglement, verplicht is U deze opgave te geven. Is de Commissie bereid (zij is daartoe niet verplicht) U een afschrift van haar rapport aan de Directie te verschaffen, dan verdient dit de voorkeur'. Daar 'weggezuiverden' na een schriftelijk persoonlijk verzoek aan de Commissie van Bijstand alleen een korte samenvatting van ingebrachte klachten kregen en geen inzage in de ingediende zuiveringsklachten, en daar voor hen ook de namen van de aanklagers geheim bleven, waren zij gedwongen gebruik te maken van rechtskundige bijstand om inzage in de stukken af te dwingen.⁴²

Rechtsherstel voor de gezuiverden: de revisiecommissie en de zuiveringsraad

Op 28 april 1945, dus nog vóór de algehele bevrijding van Nederland, schreef de Minister van Sociale Zaken, ir F.C.M. Wijffels, dat het zijn bedoeling was een revisiecommissie voor de zuivering van het personeel van de mijnen in te stellen. Deze commissie zou moeten bestaan uit drie meesters in de rechten en drie arbeiders.⁴³ De Katholieke Vereniging van Mijnbeambten (KVM) stelde voor een

⁴² Collectie auteur: brief van J. van der Linde aan mr Schoon, 20 oktober 1945.

⁴³ *Bouwers in de Mijnstreek*, 171.

interne centrale revisiecommissie te benoemen waarin per geval twee leden van de betreffende Commissie van Bijstand zitting zouden moeten hebben. Inmiddels was echter tot de minister doorgedrongen dat de Commissies van Bijstand zich in de zuiveringsgevallen meer als partij dan als bemiddelaar hadden opgesteld en daarom beter geen zitting moesten hebben in een revisiecommissie. Wel zou de Commissie van Bijstand, die de besluiten genomen had om functionarissen te schorsen, als aanklagende partij gehoord kunnen worden.

Op 6 juli 1945 was er een bespreking van minister ir T.S.G.J.H. van Schaik met bestuursleden van de katholieke en protestants-christelijke beambtenverenigingen.⁴⁴ Na deze bespreking gaf Van Schaik in de conferentiezaal van het hoofdbureau van Staatsmijnen een persconferentie. Hij benadrukte dat er spoedig een revisiecommissie zou komen die het werk van de zuivering moest afsluiten. Dit moest de tweede en laatste instantie zijn die een oordeel moest geven over de weggezuiverden. De openbare en gemotiveerde uitspraken van de revisiecommissie zouden bindend zijn en door de beheerder van de Nederlandse Steenkolenmijnen uitgevoerd moeten worden.⁴⁵ De minister beschouwde dit als de meest dringende kwestie op de mijnbedrijven.

Bij beschikking van 8 augustus 1945 nummer 821 werd door de Minister van Verkeer en Energie de 'Revisiecommissie voor het Mijnbedrijf' ingesteld. In dit besluit werd als overweging voor de instelling van deze commissie vermeld dat het wenselijk was gebleken om de uitspraken van de Commissies van Bijstand door een nieuw in te stellen orgaan te laten beoordelen. Als normen voor de beoordeling van onvaderlands gedrag zouden de normen van het Zuiveringsbesluit (F.132) van 2 augustus 1945 moeten worden aangehouden; voor de beoordeling van a-sociaal gedrag werden geen normen aangegeven. Tot voorzitter werd benoemd mr C.H.J.A. Janssen de Limpens, kantonrechter in Heerlen. Leden waren de wethouder van Maastricht mr P. Janssen, de ambtenaar bij het Algemeen Mijnwerkers Fonds mr H.G.J.H. Paulussen, de bedrijfsingenieur bij de Oranje-Nassaumijnen ir J.J. Koups en de dienstdoend voorman-elektriciën J.H. de Wever. Aan de revisiecommissie werd opgedragen opnieuw recht te doen in 'alle zaken waarin een Commissie van Bijstand reeds uitspraak heeft gedaan'. Van uitspraken van de revisiecommissie was geen beroep mogelijk.⁴⁶ Bij de samenstelling van de commissie en bij de vaststelling van haar reglement was getracht alle waarborgen te scheppen voor het verkrijgen van juiste, rechtvaardige beslissingen. Openbaarheid van behandeling, mogelijkheid tot inzage van de stukken, toelaten van rechtsbijstandhulp, horen van getuigen in tegenwoordigheid van de partij en met redenen omklede uitspraak in het openbaar, werden de beginselen van de procedures van de revisiecommissie. Deze beginselen stonden in scherpe tegenstelling tot de door de zuiveringscommissies en

⁴⁴ SHCL, archief PCVBM, EAN 721, inv. nr 54: Verslag onderhoud beambtenbonden met minister Van Schaick op 6 juli 1945, 31-7-1945.

⁴⁵ SHCL, archief PCVBM, EAN 721 nr 129: *Mededelingenblad van de Federatie van Verenigingen van Mijnbeambten*, 31-7-1945.

⁴⁶ Kaanen, *Uit de dagen*, 343.

de Commissies van Bijstand gehanteerde anonimiteit van de klagers, het onbekend houden van de klachten en de onmogelijkheid van weerwoord.

Begin oktober 1945 werd bekend gemaakt dat de revisiecommissie zou beginnen aan de ruim 300 bij haar ingediende beroepen.⁴⁷ Vanaf 5 oktober 1945 tot eind 1947 werden voor de revisiecommissie rechtsherstelprocessen gevoerd. De uitspraak was een enkele keer 'er zijn geen termen om hem uit zijn huidige functie te ontslaan' en meestal 'terugplaatsing in zijn oude of in een gelijkwaardige functie'. Soms kreeg de weggezuiverde een berisping wegens zijn defaitistische houding in het begin van de oorlog en een enkele weggezuiverde functionaris werd wegens zijn a-sociale houding tegen personeel in rang een functiegroep teruggezet. Het kwam veelvuldig voor dat door de revisiecommissie opgeroepen aanklagers niet verschenen, dan wel trokken zij hun bezwarende klacht in of zelfs verklaarden zij precies het tegengestelde van de oorspronkelijk door hen ondertekende aanklacht. De ingediende klachten waren soms onleesbaar ondertekend. De naam van de klager was dan alleen aan de Commissie van Bijstand bekend of bekend geweest. Soms wisten de leden van de Commissie van Bijstand zelf niet meer wie een klacht had ondertekend.⁴⁸ Op 20 oktober 1948 werden de werkzaamheden van de revisiecommissie beëindigd. Er werden 283 zaken van door Commissies van Bijstand weggezuiverde werknemers bij de revisiecommissie aanhangig gemaakt. Vijfentwintig verzoeken om revisie waren voor behandeling ingetrokken doordat de betrokkene ontslag nam. De door mr Schoon begeleide zaken van protestanten werden alle afgesloten met rechtsherstel en weer terugplaatsen in een (nagenoeg) gelijke of gelijkwaardige functie.

De revisiecommissie werd niet belast met het revideren van het wegzuiveren (de 'schorsing') van de hogere bedrijfsleiding. Op 17 november 1945 werd bekend gemaakt dat minister Van Schaick had besloten een 'Zuiveringsraad voor de kolenmijnbouw in Limburg' in te stellen die directeuren, adjunct-directeuren en bedrijfsingenieurs moest beoordelen op onvaderlandse daden. Voorzitter werd mr E. Delhougne; leden waren: prof. mr J. Jurgens, ir Th. Ph. Tromp (Philips), mr dr H.L. Regout (De Sphinx); ir J.W. Alberda (oud minister voor de SDAP en lid van de Raad van State), ir C.M.J.A.F Nicolas (districtscommissaris Militair Gezag), prof. ir J. Klopper, P.J.S. Serrarens en mr P.T.H. Janssen (secretaris).⁴⁹ De niet met de revisiecommissie te verwarren zuiveringsraad begon in april 1946 met haar werkzaamheden. Zij deed onderzoek naar het algemeen beleid van de directie gedurende de bezettingstijd. Het onderzoek beperkte zich tot de feiten die van belang waren voor de beoordeling van de vaderlandse houding van de directie als zodanig. De commissie mocht zich niet bemoeien met a-sociale daden.

Op 12 november 1946 stelde de Minister van Economische Zaken Huijsmans dat een sociale zuivering niet kon worden uitgevoerd door de zuiveringsraad, omdat 'in ons staatsleven geen andere dan de politieke zuivering bekend is. [...]

⁴⁷ *Gazet van Limburg. Maastrichts dagblad voor Limburg*, 6-10-1945.

⁴⁸ Info tijdgenoten.

⁴⁹ *Limburgsch Dagblad*, 17-11-1945; Kaanen, *Uit de dagen*, 140 en 343-344.

Een berechting die niet gebaseerd is op enigerlei wettelijk voorschrift past niet binnen het kader van onze staatkundige en maatschappelijke verhoudingen'. De zuiveringsraad diende zich derhalve te beperken tot het behandelen van onvaderlandse daden.⁵⁰ Na een onderhoud met het dagelijks bestuur van de Mijn Industrie Raad (MIR), die inmiddels in het kader van de nieuwe Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO) was ingesteld, besloot de minister dat de sociale zuivering van de topfunctionarissen zou worden uitgevoerd door een commissie van de MIR, de 'MIR-eereraad'. Deze commissie moest zich beperken tot het beoordelen van sociaal gedrag in de bezettingstijd en moest haar oordeel meedelen aan de betrokkene en aan de MIR.⁵¹ In tegenstelling tot de werkzaamheden van de zuiveringsraad en de MIR-commissie bleef de revisiecommissie voor het lagere personeel onverkort naast de politieke ook de sociale zuivering behandelen, zowel inzake gedrag in de bezettingstijd als inzake gedrag in de periode vóór de oorlog. De sociale zuivering van productiechefs, bedrijfsleiders en topfunctionarissen was na de bevrijding drie jaar lang een belemmering voor optimale bedrijfsvoering. Vooral bij de chemische bedrijven van de Staatsmijnen, met name op het SBB leidde dit tot vertraging in het naoorlogse herstel.

De zuiveringen en de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO)

Tijdens de bezetting werkten de katholieke mijnwerkers- en beambtenbonden met hun geestelijke adviseurs in de zogenoemde Roermondse studieclub aan een voorstel voor een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. De PBO werd gezien als een middel om de arbeidsvreugde te verbeteren. In 1943 kreeg deze studieclub een meer officiële katholieke signatuur en werd het een 'bisschoppelijke gespreksgroep', die onder anderen bestond uit drs A.C.J. Rottier en mr F. Jansen (beiden afkomstig van Staatsmijnen), Frans Dohmen (namens de Katholieke Mijnwerkers Bond, de NKMB), Antoine Hennekens (namens de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten, de KVM), mgr dr K.W.A.H. Roncken (hoofdaalmoezenier sociale werken van het bisdom), en later ook nog ir F.C.M. Wijffels (eveneens afkomstig van Staatsmijnen).⁵² Men ging bij de studie uit van het in katholieke kringen sinds de jaren 1920 gepropageerde corporatieve gedachtegoed. De Roermondse gespreksgroep was in de oorlogsjaren ver gevorderd met het formuleren van een ontwerp voor een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

Na de bevrijding van de mijnstreek was het de Katholieke Vereniging van Mijnbeambten KVM, die met haar geestelijke adviseur pater Jacobs de PBO naar de eindstreep duwde. Er werd in hoog tempo vergaderd. Het bestuur van de Katholieke Mijnwerkersbond steunde de KVM wel, maar liet het denkwerk

⁵⁰ Ibidem, 139-141 en 343-344; Klaassen, *De mijnwerkersbonden*, 52; *Bouwers in de Mijnstreek*, 173; collectie auteur, PCVBM 26-11-1946.

⁵¹ Kaanen, *Uit de dagen*, 143-144 en 345; *Bouwers in de Mijnstreek*, 176.

⁵² Klaassen, *De mijnwerkersbonden*, 20; Termeer, *Het geweten der natie*, 539; Dohmen, *Memoires*, 41.

vooralsnog aan hen over.⁵³ Vanaf december 1944 werkte de studiecmissie van de inmiddels zogenoemde Rooms-katholieke Federatie voor de Bedrijfsorganisatie onder voorzitterschap van mgr dr K.W.A.H. Roncken voortvarend aan het opstellen van een ontwerp-PBO voor gebruik op regeringsniveau.⁵⁴ Ir Wijffels, die in de Roermondse studieclub en in de studiecmissie van de katholieke federatie had meegewerkt aan het doordenken van een PBO voor het mijnbedrijf, was eind februari 1945 benoemd tot minister van Sociale Zaken en Waterstaat, en in die functie belast met mijnaangelegenheden. Hij formeerde een speciale commissie onder leiding van de Nijmeegse hoogleraar prof. dr F.J.Th. Rutten om advies uit te brengen over een mogelijke PBO in de mijnindustrie. In de Commissie Rutten zat ook dr A.C.J. Rottier die al meegewerkt had in de Roermondse studieclub en die later president-directeur van Staatsmijnen zou worden. De Commissie Rutten begon op 17 april 1945 met haar werk.⁵⁵ Op de eerste vergadering brachten de katholieke commissieleden hun eigen voorstel in. Zij eisten hoge spoed en snelle besluitvorming met het argument dat het snel aanvaarden van de voorstellen de sociale spanningen in de mijnbedrijven zou wegnemen.

Op 9 mei, drie weken na de eerste vergadering en vier dagen na de bevrijding van West-Nederland en de capitulatie van de Duitse troepen, bood de Commissie Rutten haar eindrapport aan. Op 18 juni 1945 werd het Mijnstatuut in een buitengewone ministerraad goedgekeurd. Op 20 juni, zes weken na de bevrijding van Noord-Nederland, werd het door Koningin Wilhelmina ondertekend. De vakbonden konden zonder verkiezingen vertegenwoordigers aanwijzen in de Ondernemingsraad, de OR, en in de Mijnindustrieraad, de MIR. Begin juli 1945 werd een provisorische Mijn Industrie Raad (MIR) ingesteld als centraal overlegorgaan van vakbonden en werkgevers onder voorzitterschap van de na zijn ministersperiode bij Staatsmijnen teruggekeerde ir Wijffels. In oktober 1945 werd de Mijn Industrie Raad officieel geïnstalleerd. Op 19 februari 1946 werd de overkoepelende Ondernemingsraad, de OR, van Staatsmijnen ingesteld. De lokale bedrijfsorganen van de PBO, de Ringen, werden daarna gekozen.

De katholieke bonden beschouwden de zuivering als waarborg om niet meer terug te vallen op de vooroorlogse bedrijfsvoering en aldus de weg te openen naar de vorming van gemeenschapsbedrijven met een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Zij zagen de uit de zuiveringscommissies voortgekomen Commissies van Bijstand als voorlopers van de latere laagste organen van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, de Ringen.⁵⁶ Men eiste wettelijke bevoegdheden voor de Commissies van Bijstand als voorbereiding op de invoering van de PBO. De afhandeling van de zuivering gaven zij het liefst in handen van de inmiddels opgerichte organen van de PBO. De KVM protesteerde hevig tegen de revisiecommissie, omdat zij daarin een uitholling van de bevoegd-

⁵³ Kaanen, *Uit de dagen*, 276-278.

⁵⁴ Kaanen, *Uit de dagen*, 127; *Bouwers in de Mijnstreek*, 218-231; Klaassen, *De mijnwerkersbonden*, 103.

⁵⁵ *Ibidem*, 102-104; Kaanen, *Uit de dagen*, 128.

⁵⁶ *Ibidem*, 77; *De Mijnwerker* 9-12-1944.

heden van de PBO-organen zag.⁵⁷ In januari 1946 schreef de KVM aan de Mijnindustrieraad ter behandeling in de allereerste MIR-vergadering:

*'Met de samenstelling van en de wijze van behandeling van klachten door de revisie-commissie achten wij ons rechtsgevoel niet bevredigd. De uitspraken van de revisie-commissie betreffende sociale gevallen zijn zo positief dat overleg over eventuele herplaatsing in oude functie, hetwelk door de Beheerder werd toegezegd, op basis van zulk een uitspraak met hem niet meer mogelijk is. De goede gang van zaken in het mijnbedrijf wordt daardoor allerminst gediend.'*⁵⁸

In mei 1946 schreven de katholieke beambten aan de zuiveringsraad over de gang van zaken in de revisiecommissie: 'de ervaring met de revisiecommissies heeft geleerd dat de uitspraken van deze commissies slechts zelden bevrediging schenken. [...] Personen van wie de uitspraak nog niet bekend is, werden door de beheerder weer te werk gesteld'.⁵⁹ De directie verzachtte daarop de vroegere eis van strikte uitvoering van de uitspraken van de revisiecommissie door toe te zeggen dat die niet zou gebeuren dan na overleg met de bonden en na ingewonnen advies van het nieuwe bedrijfsorgaan van de PBO, de Ring.⁶⁰ Op grond van artikel 54 van het Mijnstatuut adviseerde de Ring over herplaatsing van revisiegevallen, zowel arbeiders als beambten.⁶¹ Van dit recht van inmenging in de uitvoering van de uitspraken van de revisiecommissie maakten de Ringen effectief en veelvuldig gebruik door invloed uit te oefenen op het terugplaatsen van door de revisiecommissie gerehabiliteerde beambten in een gelijke of gelijkwaardige positie en door het schrijven van protestbrieven aan de directie of aan het hoogste orgaan van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, de ondernemingsraad (OR).⁶²

Op veel bedrijven waren ook leden van de Commissies van Bijstand gekozen tot ringleden, waardoor de Ringen de activiteiten van die commissies met een in het Mijnstatuut vastliggende rechtspositie konden continueren. De uitvoering van de vele uitspraken: betreffende terugplaatsing in oude of in gelijkwaardige positie werd door de Ringen maximaal tegengewerkt. Zo werd in 21 van de 23 vergaderingen van de Ring op het Stikstofbindingsbedrijf tussen 8 augustus 1946 en januari 1948 gediscussieerd over de problematiek van de door de revisiecommissie uitgesproken terugplaatsing van weggezuiverde leidinggevenden. In een tiental vergaderingen werd nagenoeg de gehele vergadertijd hieraan gewijd.⁶³ Door dit recht van inmenging kreeg de Ring gelegenheid ook vooroorlogs a-sociaal handelen in de beoordeling te betrekken. Leidinggevende functionarissen werden verplicht in de Ring verantwoording af te leggen over

⁵⁷ Bouwers in de *Mijnstreek*, 26.

⁵⁸ *Ibidem*, 172.

⁵⁹ *Ibidem*; Kaanen, *Uit de dagen*, 139.

⁶⁰ Bouwers in de *Mijnstreek*, 172.

⁶¹ *Ibidem*, 284-285.

⁶² *Ibidem*, 176; *Werker* 16-12-1946.

⁶³ Collectie auteur: notulen van de vergaderingen van de 'Ring' van het Stikstofbindingsbedrijf.

het door hen vóór de oorlog gevoerde sociale beleid en moesten beweringen van machtsmisbruik weerleggen.⁶⁴ De directie en de lokale bedrijfsleiding werd het vaak onmogelijk gemaakt om uitvoering te geven aan de terugplaatsing van via de revisiecommissie gerehabiliteerden.

Besluit

De gerehabiliteerde 'weggezuiverden' wilden na rechtsherstel dit vernederende gebeuren zo snel mogelijk verdringen en vergeten. Op het werk en op het bedrijf was het maar beter om niet terug te grijpen op die gebeurtenissen. Dat zou het functioneren in de actuele bedrijfssamenleving geen goed doen.

Velen hielden hun rehabilitatie voor gezien en kwamen niet meer terug op het bedrijf. Onder andere voor de Hoogovens in IJmuiden, voor de AKU in Arnhem en voor de Koninklijke Zout in Delfzijl was de deskundigheid van de functionarissen van Staatsmijnen een welkome inbreng bij de nieuwbouw en wederopbouw van hun bedrijven. Ir Wichers nam een half jaar na zijn rehabilitatie in januari 1948 ontslag en werd directeur bij de Nederlandse Gist en Spiritus Fabriek in Delft. Onder degenen die het voor gezien hielden, bevond zich ook de hoofdbedrijfsingenieur van de mijn Maurits, ir Bakker. Hij was na zijn terugkeer uit Engeland in februari 1946 door de directie voorlopig op het hoofdbureau van Staatsmijnen in Heerlen geplaatst. Zijn zuivering door de zuiveringsraad resulteerde in volledig rechtsherstel en terugplaatsing in zijn oude functie of gelijkwaardig. Bakker wenste weer een functie op een mijnbedrijf. De directie zag daartoe geen mogelijkheid. In september 1946 nam ir Bakker ontslag en werd adviseur bij de door de Labourregering in Engeland opgerichte National Coal Board.

Ook de leden van de 'zuiveringscommissies' en de 'commissies van bijstand' die het selectief wegzuiveren hadden aangezet en uitgevoerd, waren niet gebaat bij publicaties over de wijze van uitvoering van de zuivering. Nog in 2003 kreeg schrijver van een katholieke 'oud-gediende' te horen: 'Ach Wim, laat het deksel toch op die beerput liggen'.

⁶⁴ Collectie auteur: notulen van de zevende ringvergadering SBB, 19-9-1946.

Over de auteurs

Drs Frank H. van Buren MFE (1956) studeerde Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht en Financiële Economie aan de Katholieke Universiteit Brabant. Na een loopbaan in het bankwezen werd hij algemeen directeur van Delfin Maastricht bv. Daarnaast is hij penningmeester van enkele non-profitorganisaties, waaronder het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
E-mail: f.vanburen@delfin-finance.nl

Drs Bert van Doorslaer (1954) studeerde Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Gent. Sinds 1979 is hij in de provincie Belgisch-Limburg werkzaam als deskundige op het gebied van industrieel erfgoed. Het mijnbouwverleden is een van de zwaartepunten van zijn onderzoek. Tegenwoordig is hij werkzaam bij het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed in Hasselt.
E-mail: bvandoorslaer@limburg.be

Dr Norbert Gilson (1953) is Dipl. Ing. Elektrotechniek. Vervolgens studeerde hij geschiedenis en filosofie. In 1993 is hij aan de RWTH Aken gepromoveerd op *Konzepte von Elektrizitätsversorgung und Elektrizitätswirtschaft: Die Entstehung eines neuen Fachgebietes der Technikwissenschaften zwischen 1880 und 1945*. Sinds 1995 is hij werkzaam als freelance techniekhistoricus.
E-mail: gilson.histec@t-online.de

Drs Serge Langeweg (1958) studeerde sociale en economische geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Van 1981 tot 1992 was hij werkzaam in het middelbaar onderwijs. Thans is hij als wetenschappelijk medewerker verbonden aan Industrien, Museum voor Industrie en Samenleving in Kerkrade.
E-mailadres: langeweg@industrien.nl

Ir Wim van der Linden (1928) studeerde werktuigbouwkunde aan de Technische Universiteit Delft. In 1958 trad hij in dienst als ingenieur bij Staatsmijnen. Tot zijn pensionering was hij directeur van het Pijpleidingenbedrijf van DSM. Hij is auteur en uitgever van het boek *Eindelijk Religieuze Tolerantie* (2001).
E-mail: w.vander.linde@hccnet.nl

Drs Servé Minis (1953) studeerde Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, met als specialisatie kunstnijverheid. Hij is thans werkzaam als beleidsmedewerker van de afdeling Monumentenzorg van de gemeente Maastricht. Hij publiceerde o.a. *Monumentgids Maastricht* samen met Jacques van den Boogard.
E-mail: serve.minis@maastricht.nl

Dr Joke Mooij (1957) studeerde Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde in 1988 in Tilburg op een studie getiteld *Instrumenten, wetenschap en samenleving. Geschiedenis van de instrumentfabricage en -handel in Nederland 1840-1940*. Momenteel is zij werkzaam als wetenschappelijk onderzoeker bij De Nederlandsche Bank, waar zij comparatief historisch onderzoek op financieel-economisch terrein verricht.
E-mail: j.mooij@dnb.nl

Dr Willibrord Rutten (1955) hoofd onderzoek en adjunct-directeur van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, studeerde Economische en Sociale Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij is in 1997 aan de Landbouwwuniversiteit Wageningen gepromoveerd op *De vreselijkste aller harpijen*, een proefschrift over de sociale geschiedenis van de pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw. Het zwaartepunt van zijn onderzoek betreft de sociale geschiedenis van Limburg in de 19e en 20e eeuw.
E-mail: w.rutten@shcl.unimaas.nl

Dr Eugène A.M. Schenk (1946) studeerde Algemene Economie aan de Hogeschool Tilburg en Wiskundige Economie aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is wetenschappelijk medewerker bij de Erasmus Universiteit Rotterdam en universitair docent aan de Universiteit Maastricht, waar hij in 1998 is gepromoveerd op *Households, automobility and emissions: the Dutch case, 1985-2015*. Onderzoeksgebieden: innovatie en techniekgeschiedenis.
E-mail: e.schenk@ke.unimaas.nl

Een industrieel monument: de steenkoolmijn 'Le Hasard' in Cheratte

Ter gelegenheid van het afscheid van Wim Mes als archivaris van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg werden op 24 april 2003 twee filmdocumenten van Math en Max van Even vertoond. Samen met Mieke Beaumont, Eugène Schenk en Servé Minis trokken zij tussen 1997 en 2001 regelmatig door het Luikerland om oude, bouwvallige industriecomplexen te filmen. Deze opnamen vormen het basismateriaal voor een documentaire over de teloorgang van de zware industrie in het Luikse industriebekken, getiteld *Un rêve à louer*.

Veel van deze ruïneuze complexen kun je alleen met behulp van plaatselijke gidsen bezoeken en daarom werden er contacten gelegd met de lokale bevolking, die dikwijls van allochtone afkomst is. Door deze contacten kregen de verlaten gebouwen en de stilgevallen machines weer betekenis in een gestolde industriële omgeving.

De verbindende verhaallijn voor de hele film is een interview met vier mijnwerkers, die uit Polen, Italië, Marokko en Turkije naar België zijn geëmigreerd. De film laat beelden zien van de overtocht, de opvang en de vestiging van de migranten. Ook de verandering van levensstandaard en levenswijze en de aanpassingen aan de lokale gebruiken komen aan de orde.

Un rêve à louer gaat over de sluiting van de steenkoolmijnen, hoogovens en metaalfabrieken, maar ook over de mensen, die in deze neerwaartse spiraal zijn meegezogen. Toch hebben zij de veerkracht gehad om misère te overwinnen en een nieuw bestaan op te bouwen. De film werd daardoor een poëtisch verslag van een optimistische bevolking in een desolaat industriële landschap.

Eén van de imponerende locaties die de documentairemakers hebben vastgelegd, is de steenkoolmijn *Le Hasard* in de plaats Cheratte, gelegen langs de autoweg E 25 van Maastricht naar Luik, op ongeveer 13 kilometer van de grens met Nederland. In plaats van *stills* uit de documentaire heeft fotograaf Herman Wijenberg, medewerker van het SHCL, in het voorjaar van 2004 een reportage van deze mijnsite gemaakt, die in het fotokatern van dit jaarboek wordt afgedrukt.

Al sinds de zestiende eeuw werd in Cheratte steenkool gewonnen, maar exploitatie op industriële schaal kwam pas begin twintigste eeuw op gang. In 1905 kwam de concessie in handen van de *Société Anonyme des Charbonnages du Hasard*, een onderneming die in Micheroux, enkele kilometers ten oosten van Cheratte, steenkoolmijnen exploiteerde.¹ De eerste schachttoren werd in 1907 opgericht: deze prachtige schachttoren is met bakstenen opgemetseld in een neo-romaanse architectuurstijl met ranke gekanteelde bekroningen. Het robuuste bouwwerk met een hoogte van 33 meter heeft op de bovenste verdieping nog een torenkamer met een ophaalmachine, waarmee de liften werden

¹ J.-P. Lensen ed., *Cheratte se souvient: son charbonnage, ses mineurs*. Les rendez-vous de l'histoire, 16 (Visé: Société Royale Archéo-Historique, 1997).

opgehesen. De machine werd aangedreven door een reusachtige elektromotor, waarvoor de stroom via 12 cm dikke, ondergrondse kabels werd geleverd door de elektriciteitscentrale van de hoofdvestiging in Micheroux.

Een tweede schacht werd in 1922 afgediept. De bijbehorende schachttoren bestond uit een vierkante toren, die geconstrueerd was als een stalen skelet met vullingen van baksteen. In de jaren dertig werd een derde schacht aangelegd, waarboven een betonnen schachtbok met schuin geplaatste steunberen staat, gebouwd tussen 1947 en 1950. Boven op de heuvel staat nog een vierde betonnen toren, de zogenaamde *Belle Fleur*, die uit 1927 stamt. Dit was een luchtschacht, die ook werd gebruikt voor de aanvoer van materialen en de afvoer van puin naar de steenstort.

Het transport van de steenkool liep over een spoorlijntje, dat via een passerelle hoog boven de hoofdstraat van Cheratte naar het mijnkanaal ten westen van de mijnsite liep. Via dit kanaal konden de kolenschepen naar de Maas varen. Het mijnkanaal is in 1922 gegraven. Het grind dat hierbij vrijkwam, is gebruikt voor het ophogen van het terrein waar in 1925 de nieuwe *Cité Ouvrière* werd aangelegd. De bovenste kleilagen zijn in veldovens gebakken tot bakken, waarmee de huizen van de *Cité Ouvrière* zijn gebouwd.

De *Cité Ouvrière* van Cheratte, gebouwd naar het voorbeeld van een tuindorp, telde tweehonderd zelfstandige woningen en een gezellenhuis. Op de twee korte zijden zijn collectieve woningen voor de vrijgezellen geplaatst. Alle woningen hadden vanaf het begin al aansluitingen voor water, elektriciteit en riolering. Achter iedere woning lag een grote tuin, die aanvankelijk als moestuin was bedoeld. In het midden van het tuindorp bevindt zich een groot plein.²

Op dit moment wordt de *Cité Ouvrière* overwegend bewoond door Turkse families. Net als in veel andere mijnkolonies is er sinds de deïndustrialisatie een grote werkloosheid, een lage scholingsgraad en weinig contacten met de autochtone bevolking. Toch is de *Cité Ouvrière* van Cheratte ondanks de geïsoleerde ligging geen Turks getto, maar eerder een Turkse enclave, waar eigen sociale, culturele en religieuze tradities in ere worden gehouden. De tweede generatie Turken heeft intussen kenmerken van het westerse cultuurpatroon overgenomen.³

Vóór de Tweede Wereldoorlog hebben grote aantallen Poolse mijnwerkers zich in Cheratte gevestigd; vanaf 1946 arriveerden de Italiaanse gastarbeiders in groten getale. Deze groepen zijn thans hecht in de Belgische gemeenschap geïntegreerd. Cheratte heeft tot de fusie met de gemeente Visé in 1977 een Poolse burgemeester gekend. Minder bekend is dat ook veel Nederlandse grensarbeiders in de steenkoolmijn van *Le Hasard* de kost hebben verdiend. Begin jaren vijftig bestond ruim 12 procent van het personeelsbestand onder-

² Henri Delrée, *Le charbonnage de Cheratte, la cité ouvrière et le château Saroléa*. Carnets du patrimoine, 2 (Brussel: Ministère de la Région wallonne, 1994).

³ Altay A. Manço, 'Les Turcs à Cheratte. Concentration spatiale et stratégies d'insertion dans un faubourg industriel liégeois', *Espace-Populations-Sociétés* (1995) no. 3, 369-380.

gronds uit *frontaliers hollandais*, zoals de pendelaars uit Zuid-Limburg werden betiteld.⁴

Op 31 oktober 1977 is *Le Hasard* gesloten, als voorlaatste mijn in het Luikse steenkoolbekken. De gebouwen, inclusief het kasteel van Saroléa waar de directie zetelde, zijn meteen na de sluiting verkocht. Het kasteel is sinds 1978 een erkend monument; in 1982 verwierf de hele mijnsite deze status. Schachttoeren nr. II, vanwege het stalen skelet een aantrekkelijke prooi voor oudijzerhandelaren, was inmiddels gesloopt. Ook de installaties van de kolenwasserij en -zeverij aan de westkant van de hoofdstraat zijn verdwenen, afgezien van een klein restant. De schachttoeren I, III en IV staan nog overeind. De mijnwerkerscité is gerestaureerd, evenals de *Belle Fleur*.⁵

Sinds de sluiting is alles achtergelaten in de toestand van dat ogenblik. De kranten van de laatste dag liggen nog half opengeslagen op de banken van het kleedlokaal. In de gangen staan lege kartonnen dozen, waarin volgens het opschrift ooit staven dynamiet van de firma Nobel hebben gezeten. Uitgedroogde stukken zeep liggen bij de douches nog in de zeepbakjes, die de mijnwerkers soms zelf hebben gemaakt van sardineblikjes. Bij de ingang staan nog stalen rekken met de ponskaarten, waarmee de laatste *schicht* werd afgestempeld, naast de schakelkasten, waarin de batterijen van de mijnlampen werden herladen. Al deze tastbare herinneringen maken deze mijnsite uniek en een bezoek aan deze verlaten mijn laat een onvergetelijke indruk achter.

De huidige eigenaar heeft de mijn 'hermetisch' laten afgrendelen, maar dat blijkt toch niet zo'n effectieve conserveringsmethode te zijn. De site wordt regelmatig clandestien bezocht. Er is veel uit het interieur verdwenen. De natuur heeft nu bezit genomen van de gebouwen, waardoor het verval in hoog tempo voortgaat. Liefhebbers van het industrieel erfgoed van Cheratte, verenigd in de *Association Culturelle Paul Renotte*, bekommeren zich thans om het lot van *Le Hasard*. Het verval ten spijt, of misschien wel mede daardoor, is de mijn een zeer fotogeniek object. Door het organiseren van manifestaties, fototentoonstellingen en via het internet proberen zij zoveel mogelijk aandacht te krijgen voor het behoud van de mijnsite, een doel waarvoor zij ook Nederlandse projectontwikkelaars hopen te interesseren.⁶

Servé Minis

⁴ De lotgevallen van de Nederlandse grensarbeiders in de Luikse steenkoolmijnen zijn onderwerp van een onderzoek van SHCL-historicus Willibrord Rutten in samenwerking met het *Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale* (IHOES) in Seraing.

⁵ Jacques Barlet, 'La protection du patrimoine industriel: cadre légal et action des pouvoirs publics et des associations volontaires', in: *Le patrimoine industriel et sa reconversion: Wallonie-Bruxelles* (Luik 1987) 11-32.

⁶ <http://groups.msn.com/Cheratte>

De steenkoolmijn, gezien vanuit het noordwesten. Foto H. Wijenberg (SHCL).

Luchtschacht, Belle Fleur of Tour de Hoignée geheten. Foto H. Wijenberg (SHCL). Deze luchtschacht, opgetrokken in beton, dateert uit 1927. De toren, strategisch gelegen boven op het plateau, met uitzicht op het Maasdal, is op 10 mei 1940 door het Belgische leger opgeblazen, om te voorkomen dat de oprukkende Duitse troepen het bouwwerk zouden gebruiken om de Belgische stellingen langs de Maas onder vuur te nemen. Na de oorlog is de toren in de oorspronkelijke staat hersteld. Sinds 1992 is het een geklasseerd monument, dat onder auspiciën van de gemeente Visé helemaal is gerestaureerd.

Een industrieel monument: de steenkoolmijn 'Le Hasard' in Cheratte Fotokatern

De mijnsite Le Hasard, gezien vanuit het westen. Foto H. Wijenberg (SHCL).

Schachttoren nr. 1 of Tour médiévale. Foto H. Wijenberg (SHCL).

De Passerelle, waaroverheen de wagons met steenkool naar de overkant van de weg werden getransporteerd voor verdere verwerking in de kolensorteerinstallaties. Foto H. Wijenberg (SHCL).

Op de achtergrond de betonnen schachttoren nr. 3. Foto H. Wijenberg (SHCL).

Op een van de verdiepingen van schachttoren nr. 3. Foto H. Wijenberg (SHCL).

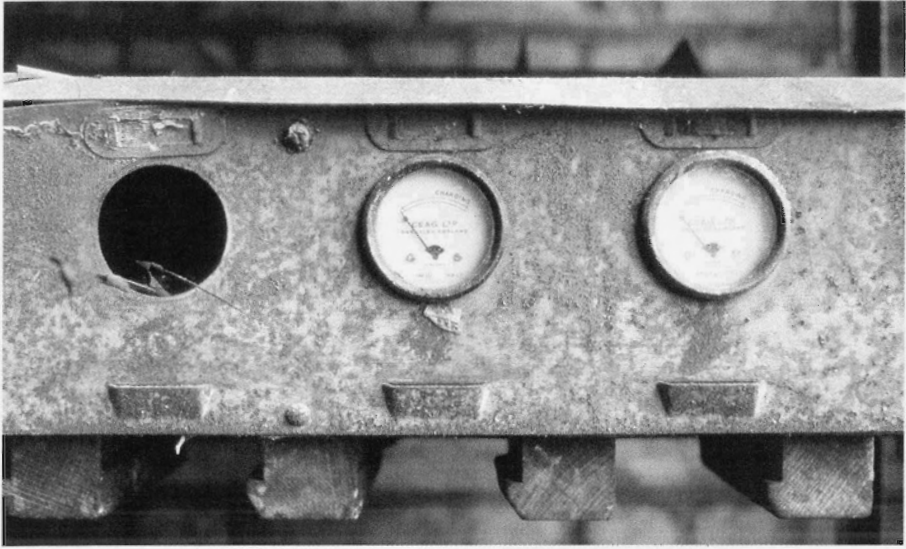
*Gezicht vanaf de betonnen schachttoren op het oudste, in baksteen uitgevoerde gedeelte van de mijnsite.
Foto H. Wijenberg (SHCL).*

Werkplaats. Foto H. Wijenberg (SHCL).

Kleedruimte. Foto H. Wijenberg (SHCL).

Oplaadunit mijnwerkerslampen. Foto H. Wijenberg (SHCL).

Tuinwijk of cité jardin te Cheratte, aangelegd in 1925. Foto H. Wijenberg (SHCL). De wijk is in de jaren 1980 gerenoveerd in opdracht van woningstichting La Régionale visétoise d'habitations. Van het oorspronkelijke complex zijn 42 woningen gesloopt, 222 woningen zijn gerestaureerd, het gezellenhuis met 220 kamers is thans een gebouw met 22 appartementen.

Woning in het tuindorp. Foto H. Wijenberg (SHCL).

Woning in het tuindorp. Foto H. Wijenberg (SHCL).

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Jaarverslag 2003

Inhoud

Algemeen	231
Organisatie	232
Wetenschappelijke en educatieve activiteiten	234
Beheer en ontsluiting van de collecties	238
Externe dienstverlening	244
Bijlage 1. Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur	245
Bijlage 2. Organisatieschema en samenstelling van het personeel	246
Bijlage 3. Lidmaatschappen	247
Bijlage 4. Publicaties	248
Bijlage 5. Lezingen	249
Bijlage 6. Presentaties voor radio en televisie	251
Bijlage 7. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	252
Bijlage 8. Schenkers van bibliotheekmateriaal	253
Bijlage 9. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	254
Bijlage 10. Begunstigers en contribuanten	256

Limburgs Historisch Centrum

Na meer dan een jaar van intensieve besprekingen over de voorgenomen fusie van het SHCL met het Rijksarchief in Limburg, het Gemeentearchief Maastricht, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en de Vereniging Veldeke, bleek in april 2003 dat er door de financierende partners rijk, gemeente, provincie en universiteit geen overeenstemming kon worden bereikt over de bestuurlijke voorwaarden waaronder de fusie zou kunnen plaatsvinden. Vooralnog wordt alleen door Rijk en Gemeente verder gewerkt aan een fusie tussen het Rijks- en het Gemeentearchief. Naar het inzicht van het bestuur, de directie en het personeel van het SHCL had het toen reeds afgeronde fusiedocument goede kansen geboden voor een levensvatbaar Limburgs Historisch Centrum. Het bood perspectief om te komen tot een unieke historische instelling met een breed pakket van diensten en producten door koppeling van historische collecties, kennis, kunde en maatschappelijke inbedding van de deelnemende organisaties. Voor elk van de deelnemende partners zou een meerwaarde zijn ontstaan die ver uitstijgt boven die van mogelijke andere samenwerkingsvormen. Het SHCL zou daarin al zijn doelstellingen beter kunnen realiseren en ook de huisvestingsproblematiek van het SHCL zou kunnen worden opgelost.

Poging tot bemiddeling

Bovenstaande overwegingen waren voor het Algemeen Bestuur van het SHCL aanleiding toch nog te zoeken naar mogelijkheden om alsnog te komen tot de realisatie van de fusie. Op initiatief van het SHCL en dankzij tussenkomst van de Universiteit Maastricht (die hier eveneens groot belang aan hecht) is daarom in het najaar van 2003 oud-rector magnificus Job Cohen bereid gevonden als bemiddelaar op te treden. Hij onderzoekt welke de achterliggende oorzaken van het mislukken van de fusie waren en of er nog kansen zijn om de besprekingen met positief resultaat te hervatten. Tevens zal deze 'pendeldiplomaat' een eerste toets doen welke andere samenwerkingsvormen haalbaar zijn. Bij het schrijven van dit verslag zijn nog geen resultaten van deze bemiddeling bekend.

Beleidsscenario's

Het uitgangspunt van het SHCL is en blijft dat elk mogelijk scenario voor de toekomst in ieder geval een oplossing voor het archief- en bibliotheekbeheer van het SHCL en de toekomstige verwerving van particuliere archieven en documentatie zal dienen te omvatten. Het is voor het bestuur van het SHCL duidelijk dat deze oplossing alleen kan worden gevonden in een samenwerkingsrelatie met de archiefinstellingen van de overheid. Op grond van bovenstaande blijft het SHCL streven naar een integrale fusie met het Gemeentearchief Maastricht (GAM) en het Rijksarchief in Limburg (RAL) en doet het SHCL pogingen om het overleg vlot te trekken met behulp van een bemiddelaar (zie boven). Blijkt dit niet mogelijk te zijn, dan wil het SHCL huisvesting van een zelfstandig SHCL in

het gebouwencomplex van het huidige Rijksarchief realiseren, met nauwe samenwerking waar dat mogelijk en nuttig is, met name op het gebied van acquisitie, beheer en terbeschikkingstelling van archieven en bibliotheekmateriaal.

Dreigende onderfinanciering

Nu de fusiebesprekingen voorsnog niet tot het gewenste resultaat hebben geleid, verwacht het SHCL ten minste nog enige jaren als zelfstandige organisatie in de bestaande huisvesting verder te moeten gaan. Om dat mogelijk te maken is het naar de mening van het bestuur noodzakelijk dat thans vacatures worden vervuld en dat noodzakelijke investeringen in automatisering, inventaris, inrichting en (achterstallig) groot onderhoud worden gedaan. Het daarvoor benodigde bedrag aan extra structurele middelen is berekend op € 225.000 op jaarbasis. Het SHCL is ervan overtuigd dat oplossing van deze problematiek alleen kan worden gerealiseerd in een hechte samenspraak met de subsidieverstappers. Aan de subsidiënten is gevraagd hiervoor middelen ter beschikking te stellen, eventueel in de vorm van een overbruggingskrediet tot aan de onderbrenging van het SHCL bij het RAL. De problematiek is in het najaar aan de orde gesteld bij het College van Gedeputeerde Staten van de provincie Limburg, bij de Commissie Welzijn van Provinciale Staten en het College van Bestuur van de Universiteit Maastricht. Aan het eind van het jaar werden afzonderlijke gesprekken gevoerd met alle vertegenwoordigers van de politieke partijen in de Commissie Welzijn van Provinciale Staten, die zich zonder uitzondering zeer geïnteresseerd toonden. Bij het schrijven van dit verslag is een nota van Gedeputeerde Staten over de financieel-organisatorische problemen van het SHCL in ambtelijke voorbereiding.

Organisatie

Bestuur

Algemeen Bestuur

De heer F. de Vries (Vakbond De Unie) trad af als lid van het Algemeen Bestuur wegens verandering van werkkring. Hij werd opgevolgd door zijn opvolger bij Vakbond De Unie, de heer M.L.A. Litjens. In de samenstelling van het Algemeen Bestuur kwam verder geen verandering. Het Algemeen Bestuur vergaderde op 26 mei en op 20 oktober. Onderwerp van bespreking waren vooral de ontwikkelingen rondom de fusie in het kader van het Limburgs Historisch Centrum. Naar aanleiding van het mislukken daarvan stelde het AB een beleidsnotitie vast (zie ook hiervoor). Daarnaast kwamen de financiële problematiek en het beleidsplan 2004 aan de orde.

Dagelijks Bestuur

In de samenstelling van het Dagelijks Bestuur kwam geen verandering. Het DB vergaderde op 3 februari, 7 april, 6 mei (extra vergadering), 26 mei, 25 augustus, 20 oktober en 15 december. Ook in het DB was de afgeketste fusie het belangrijkste onderwerp van bespreking. Er werd uitvoerig overlegd over mogelijke beleidsscenario's voor de toekomst, over de financiële problemen van het SHCL en over suggesties voor de oplossing daarvan in samenspraak met het provinciaal bestuur.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 12 nieuwe contribuanten stonden 50 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging of achterstalligheid.

Aantal donateurs per 31-12	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
gemeenten, instellingen en bedrijven	144	117	110	109	109	101	101
personen	539	527	551	729	723	716	678
totaal	683	644	674	838	832	817	779

Personeel

Samenstelling

Uit dienst traden Wim Mes en Theo Heerings (afd. archief). De functie van hoofd afdeling archief is per 1 mei vacant. Hans van Hall is met de waarneming belast. Het dienstverband van drs Ton van de Wijngaard met de Stichting Vrienden van het SHCL werd per 1-12-2003 beëindigd. Hij zet zijn dialectologische werkzaamheden voort in dienst van de Universiteit Nijmegen. De samenstelling van het personeel per 31-12 en de verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Personeelsbeleid

Conform het voorgeschrevene in de Wet op de Ondernemingsraden werd tweemaal een voltallige personeelsvergadering gehouden. De in 2002 verkozen Personeelsvertegenwoordiging (PVT), bestaande uit J. van den Boogard, Th. Heerings (tot november) en C. Lit, overlegde tweemaandelijks met de directie. In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden beoordelingsgesprekken gehouden.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden hartelijke betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Rijksarchief in Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo, het Industrion, Museum voor Industrie en Samenleving te Kerkrade en het Monumentenhuis Limburg te Roermond. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Wetenschappelijke en educatieve activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL, bestaande uit prof. dr P.M.J.E. Tummers (decaan FdCW) en prof. dr A. Labrie (voorzitter) namens de Faculteit der Cultuurwetenschappen, en mr H.J.J.M. van der Bruggen (voorzitter SHCL) en prof. dr A.M. van der Woude (Wageningen) namens de Stichting SHCL, kwam op 4 juni 2003 bijeen. Op basis van het positieve advies van de Commissie en van het College van Decanen besloot het College van Bestuur van de UM de instelling van de leerstoel met de bestaande bezetting met een tweede periode van vijf jaar te verlengen.

Verslag van de werkzaamheden

In het jaar 2003 werd verder gewerkt aan de inhoudelijke en conceptuele onderbouwing van het onderzoekprogramma van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, getiteld 'Grensoverschrijdende interacties in het Maas-Rijngebied'. In 2003 was het onderzoek in dat kader gericht op de deconstructie van het *Kulturraum*-begrip dat in de historische perceptie van de Euregio Maas-Rijn als samenhangend cultuurgebied een grote rol speelt, maar dat wetenschappelijk als achterhaald moet worden beschouwd. Op 10 oktober werden de resultaten van dit onderzoek gepresenteerd op een door het SHCL i.s.m. het Meertens Instituut en het Duitsland Instituut Amsterdam georganiseerde conferentie over 'De *Westforschung* en Nederland/Die *Westforschung* und die *Niederlande*' onder de titel 'Na de *Kulturraumforschung*. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving'.

Het grensoverschrijdende onderzoekprogramma van het SHCL kreeg verder vorm in verschillende concrete activiteiten. In dat kader past het promotie-onderzoek aan de Faculteit der Cultuurwetenschappen van AIO drs Sophie Bouwens naar 'Grensarbeid in de Euregio Maas-Rijn 1945-2000'. Het grensoverschrijdende *oral-history* project 'Gelebte und erinnerte Geschichte/De eigen

geschiedenis beleefd en verteld', dat in 2001 van start ging als samenwerkingsproject van drs Jac van den Boogard (SHCL) met de Akense hoogleraar Armin Heinen, werd in 2003 afgerond met een aantal manuscripten van studenten van de FdCW en de RWTH. Het ligt in de bedoeling op basis daarvan in 2004 een boek uit te geven (onder redactie van prof. Heinen en drs Jac van den Boogard). Prof. Ad Knotter en dr Willibord Rutten namen deel aan een Euregionaal survey-project van het Luikse *Centre Liègeois d'Etude de l'Opinion* (CLEO) en *Centre d'Analyse et de Documentation Politiques* (CADOP). De resultaten daarvan werden op 25 februari 2003 gepresenteerd op een door de Universiteit Luik georganiseerd symposium over 'Identité et mobilité dans l'Euregio Meuse-Rhin'.

Begeleiding promovendi

De bijzonder hoogleraar was als co-promotor betrokken bij het promotieonderzoek van drs Erika Kuijpers (Universiteit Utrecht) naar *Immigratie en vestiging in zeventiende-eeuws Amsterdam* (samen met prof. dr Maarten Prak (UU) en prof. dr Jan Lucassen (IISG)). Hij begeleidt het promotieonderzoek van drs Serge Langeweg (Industrië) naar *Arbeidsmigratie vanuit Nederlands Limburg naar Duitsland in de periode 1870-1914*. In dat kader werd door verschillende vrijwilligers bij het SHCL gewerkt aan de invoer van gegevens uit de zogenaamde nationaliteitsbewijzen die vanaf ca. 1870 door de Pruisische overheid verplicht werden gesteld en die berusten bij het Rijksarchief in Limburg. Drs Sophie Bouwens zette haar promotieonderzoek aan de FdCW naar *Grensarbeid in de Euregio Maas-Rijn 1945-2000* voort. Co-promotor is prof. Ton Nijhuis van het Duitsland Instituut Amsterdam. Drs Thijs van Vugt (Fontys Hogeschool Sittard) begon een promotieonderzoek onder de titel *Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, ca. 1835-1975. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis*. De hoogleraar was verder als voorzitter van de beoordelingscommissie betrokken bij de promotie van dr Eric Lemmens aan de Universiteit Maastricht.

Onderzoeksprojecten

Het samenwerkingsproject met de hoogleraren economische en sociale geschiedenis aan de universiteiten van Luik en Aken, waarvoor een voorstel voor ondersteuning door Interreg III was ingediend bij de Euregio Maas-Rijn, werd ondanks een positieve beoordeling door Gedeputeerde Staten van de Provincie Limburg niet geaccordeerd door de regio Aachen. Pogingen om partners in Belgisch Limburg te interesseren liepen op niets uit.

In 2002 werd samen met collega's van het Limburgs Universitair Centrum te Diepenbeek (prof. Mieke van Haegendoren) en de Vrije Universiteit Brussel (prof. Peter Scholliers) een projectvoorstel voor het Vlaams-Nederlands Comité (VNC) van de Commissie Geesteswetenschappen van NWO/FWO ingediend ten behoeve van de aanstelling van twee promovendi in een comparatief onderzoeksproject over 'De arbeidsmarkt voor mijnarbeid in Nederlands en Belgisch Limburg: convergentie en divergentie'. Helaas werd alleen het projectvoorstel voor het Belgisch Limburgse gedeelte gehonoreerd (uit te voeren aan VUB). Een

soortgelijke project met betrekking tot het Akense mijnbouwgebied. (o.l.v. prof. Paul Thomes) werd door de DFG (Deutsche Forschungs Gemeinschaft) goedgekeurd. In 2004 zal worden gezocht naar mogelijkheden om vergelijkbaar onderzoek naar de mijnarbeidsmarkten in Nederlands Limburg en de Belgische provincie Luik te financieren.

Aansluiting bij het NW Posthumus Instituut

Het lidmaatschap van het N.W. Posthumus Instituut, de landelijke onderzoeksschool voor economische en sociale geschiedenis werd gecontinueerd. Het is de bedoeling dat het SHCL gaat participeren in een onderzoeksprogramma op het gebied van de regionale geschiedschrijving onder de titel: 'Ruimte en regio: constructie, interactie, transformatie'.

Onderzoek en publicaties

In het kader van het afscheid van archivaris Wim Mes organiseerde het SHCL op 24 april in Hotel de l'Empereur in Maastricht een symposium over industrieel erfgoed in de Euregio. Wim Mes behoort tot de pioniers in Limburg op het gebied van de industriële archeologie. Hij stond aan de wieg van de fraaie reeks rapporten van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht (WIAM). De belangstelling voor deze bijeenkomst was overweldigend. Het is de bedoeling de voordrachten die toen gehouden zijn te publiceren in het jaarboek van het SHCL.

De banden met verwante instellingen in de Euregio werden aangehaald. Er werd een werkbezoek gebracht aan het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Jemeppe/Seraing. De collecties van het IHOES, de Luikse pendant van het SHCL, zijn ook vanuit Nederlands perspectief van groot belang voor het onderzoek naar de arbeidsmigratie in de Euregio.

De samenwerking met de Universiteit Luik (ULg) werd voortgezet. Prof. Knotter en dr Rutten leverden bijdragen aan het symposium 'Vivre en région frontalière: mobilité & identités dans l'Euregio Meuse-Rhin', dat werd georganiseerd op 25 februari door de afdeling sociale en politieke wetenschappen van de Ulg. Voorlopige afspraken werden gemaakt over de uitwisseling van onderzoekers van de ULg met die van het SHCL.

Drs Paul Arnold voltooide een onderzoek naar de geschiedenis van de Stichting Woningbeheer Eijsden, 1850-2003. Deze publicatie is verschenen als speciaal nummer van het tijdschrift *Uit Eijsdens Verleden*. Hij bereidt een artikel voor over de historie van de steenkoolmijn Laura & Vereeniging.

De werkzaamheden aan de website over de geschiedenis van Limburg, een project van UM/FdCW en het Maastricht McLuhan Instituut (MMI) moesten worden opgeschort. Met de opheffing van het MMI viel een vitaal onderdeel weg van het project, te weten de ondersteuning op het gebied van de informatietechnologie.

Drs Jacques van den Boogard zette zijn werkzaamheden voort aan de samenstelling van een catalogus van de vlaggen- en vaandelcollectie van het SHCL.

Dr Willibrord Rutten maakte twee artikelen gereed voor publicatie. Het ene artikel, getiteld 'Twee nationaliteiten op één kussen' gaat over huwelijk en partnerkeuze in de Zuid-Limburgse grensstreek. De uitgave van de bundel waarin deze bijdrage moet verschijnen, is te verwachten in oktober 2004. Het andere is een Engelstalig artikel over migratie en mobiliteit in het grensgebied van Limburg en Luik in de negentiende en twintigste eeuw. Verder doet hij onderzoek naar dwangarbeid in de Limburgse steenkoolmijnen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit onderzoek is een bijdrage aan een internationaal project van het *Institut für Soziale Bewegungen* te Bochum onder leiding van prof. Klaus Tenfelde.

Willibrord Rutten was als lid van de beoordelingscommissie betrokken bij de promotie van dr Otto W. Hoogerhuis aan de Universiteit Wageningen. Hij trad op als referent voor de *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*.

Archivaris Hans van Hall werkte een opzet van een promotieonderzoek uit met als onderwerp 'De evolutie van de vrijheid van Eijsden in de late middeleeuwen en moderne tijden (13e - 18e eeuw)'. Promotor is prof. dr Louis Berkvens, hoogleraar in de rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht.

Medewerkers van de afdeling onderzoek zijn betrokken bij de begeleiding van scripties en projecten van externe onderzoekers, die gebruik maken van de collecties van het SHCL. Voorbeelden daarvan zijn het onderzoek van Peter Pijls naar de teloorgang van de pluriforme dagbladders in Limburg vanaf 1945, de geschiedenis van de Berchmans-sociëteit door CWS-student Johan Dinjens in het kader van zijn doctoraal scriptie en de studie van Riek Geurts over de ontwikkeling van het maatschappelijk werk in Midden-Limburg.

Uitgaven

Er zijn twee boeken uitgegeven, één door het SHCL en één onder auspiciën van de Stichting Maaslandse Monografieën. In november verscheen de achtenveertigste jaargang van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/ Jaarboek van het Sociaal-Historische Centrum voor Limburg*, met een omvang van 242 bladzijden en meer dan 70 illustraties (zw/w). De presentatie vond plaats op 27 november in het gebouw van de rechtbank te Maastricht. Auteur dr W. Mellaerts (*University College London*) hield een voordracht over de kloof tussen justitie en volk, geplaatst in een sociaal-historisch perspectief. Het eerste exemplaar van het jaarboek werd aangeboden aan mr P.P. Lampe, president van de Arrondissementsrechtbank. De bijeenkomst werd bijgewoond door ongeveer 80 belangstellenden.

In de reeks Maaslandse Monografieën verscheen in april een studie van dr Hans Verhage over de verzuiling in Roermond en Helmond. Meer bijzonderheden over deze uitgave staan in het jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën (zie bijlage 7).

De eindredactie en de editing van het Jaarboek en de uitgave in de reeks Maaslandse Monografieën werden weer verzorgd door dr Willibrord Rutten en medewerkers van de algemene dienst van het SHCL. De beeldredactie van het Jaarboek is in handen van drs Jac van den Boogard.

Educatie

Samen met Museum Industrion en Stadsarchief Heerlen participeert het SHCL in de populaire serie *Weet je nog koempel*, een uitgave van Waanders te Zwolle over het mijnbouwverleden van Limburg. Paul Arnold en Jacques van den Boogard leveren tekstbijdragen, de laatste is tevens redacteur. Er zijn in 2003 drie afleveringen verschenen.

In het kader van het vak geschiedenis werd voor leerlingen van de tweede klas van de Sint Michaëlschool voor speciaal VMBO-onderwijs te Maastricht een programma samengesteld over de Industriële Revolutie in Maastricht in de negentiende eeuw. Jacques van den Boogard verzorgde samen met de vakdocente een diavoorstelling en een rondleiding door het Boschstraatkwartier. De leerlingen deden een onderzoekje naar woontoestanden rond 1905 in de archieven van pater Souren. Nog niet eerder had het SHCL leerlingen van het VMBO-onderwijs op bezoek. Het project is voor herhaling vatbaar.

De tentoonstellingen in het kader van honderd jaar Staatsmijnen waren nog tot eind januari te zien in het Centre Céramique en het Gouvernement.

Door het hoofd onderzoek van het SHCL, dr Willibrord Rutten, werd in het voorjaar weer een cursus verzorgd voor het HOVO UM (Hoger Onderwijs Voor Ouderen) onder de titel 'In een eeuw van uitersten. De geschiedenis van de provincie Limburg in de twintigste eeuw'.

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

Het beheer van de archieven en documentatie wordt sedert een vijftal jaren trapsgewijs gebracht op het niveau van de door de Archiefwet 1995 voor overheidsinstellingen voorgeschreven normen. Het betreft activiteiten verspreid over de vier beheerstaken verwerven, selecteren, materiële verzorging en toegankelijk maken. Daarmee is in het verslagjaar opnieuw flinke vooruitgang geboekt. Voor het beheer van de archieven is het uitblijven van realisatie van de beoogde fusie en daarmee van adequate huisvesting betreurenswaardig. De diverse beheershandelingen brengen in de huidige situatie tal van inefficiënte verplaatsingen met zich mee tussen de over een halve kilometer verspreid liggende depots, de bewerkingsruimten en de studiezaal. Het is ook enigszins frustrerend om voortdurend te moeten ervaren dat archieven en documentatie,

nadat ze eenmaal wel verzorgd zijn, vervolgens belanden in depots die daarvoor klimatologisch volstrekt ongeschikt zijn.

De volgende personen waren gedurende het verslagjaar geheel of gedeeltelijk werkzaam ten behoeve van het beheer: Cees de Beyer, Peter Borro, Guus Crapts, Harm Duursma, Hans van Hall, Mietie Hanssen, Theo Heerings, Henk Hondius, Marga Janssen, Math Koekkelkoren, Cees Lit, Wim Mes, Loek de Moor, Andrea Peeters, Rudolf Philips, Suzanne Souren, Chris Wienk, Herman Wijenberg en Max Wijnen.

Het verwerven van additionele middelen voor het beheer, noodzakelijk omdat daar structureel nauwelijks gelden voor beschikbaar zijn, was in tegenstelling tot eerdere jaren weinig succesvol. Hierin doet zich duidelijk de kentering in het economisch tij gevoelen. Belangrijke projecten op het terrein van de conservering en het digitaal toegankelijk maken van delen van de archieven van de NV Koninklijke Sphinx Gustavsberg en het toegankelijk maken van de archieven van de psychiatrische instellingen afkomstig van het Vincent van Gogh Instituut met de bijbehorende subsidiëring konden worden voortgezet, maar FNV-Bondgenoten was financieel gedwongen de bestaande afspraken met betrekking tot de ontsluiting van de Mijnerwerkersbonden te herzien en de subsidie stop te zetten. Contacten met de Limburgse Land- en Tuinbouwbond en Zij-Actief, voorheen Limburgse vrouwenbeweging leidden in het verslagjaar tot kostenberekeningen voor het in goed en geordende staat brengen van de belangrijke archieven van deze provinciale instellingen. Het door deze instellingen uitgesproken besef van een financiële verantwoordelijkheid voor hun archieven leidde evenwel nog niet tot concrete toezeggingen.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Tijdens een themabijeenkomst van de Kring van Archivarissen in Limburg over collectieprofilering is het acquisitie- en collectievormingsprofiel van het SHCL toegelicht. Andere archiefinstellingen in de Provincie blijken nog niet over een dergelijk instrument te beschikken. Mede op basis hiervan wordt door de Kring gewerkt aan een convenant voor de acquisitie van particuliere archieven in Limburg. Daarin is voorzien dat het SHCL zich blijvend systematisch richt op de verwerving van archieven en collecties van bedrijven, organisaties en personen die van belang zijn geweest voor het sociaal-economische, sociaal-culturele en maatschappelijke leven van de provincie in de negentiende en twintigste eeuw en waarvan het werkgebied bovenlokaal is. Daarnaast heeft het SHCL sedert ruim een halve eeuw voorzien in een vangnetfunctie voor overige particuliere archieven in de Provincie Limburg. De in dit verband verworven archieven, met een omvang van totaal 350 m', komen momenteel en na totstandkoming van een dekkend net van archiefdiensten in de Provincie voor overbrenging in aanmerking. Hiervan is tot 2003 overigens inmiddels reeds 275 m' gerealiseerd. De in het verslagjaar definitief vastgestelde lijst omvat nog ongeveer 80 kleinere op termijn over te brengen archieven.

Er werd een beperkt aantal kleinere archieven verworven. Een compleet overzicht van mutaties in het bestand is te vinden in bijlage 9.

Ten behoeve van kleinere organisaties werd een beknopte handleiding vervaardigd voor het archiefbeheer. Dit blijkt ook een nuttig instrument voor een gestructureerde overdracht wanneer het niet mogelijk is om een overdracht in goede en geordende staat door professionele krachten te bekostigen.

In een aantal archieven heeft volgens de gebruikelijke criteria selectie en vernietiging plaats gevonden. Uit de archieven van de familie Van Basten Batenburg, de Mijnwerkersbonden en mr S.C. Smeets advocaat te Weert, werden bestanddelen van enige omvang vernietigd (80 meter). Voorafgaand aan overbrenging gebeurde dat ook met de archieven van de Centrale van Woningbouwverenigingen Ons Limburg, de Coöperatieve Bouwvereniging Eigen Huis, Thomas Regout Metaalwarenfabriek BV en de Limburgse Federatie van Amateurtoneelverenigingen (eveneens 80 meter).

Verpakken en materieel verzorgen

Vooruitlopend op definitieve materiële verzorging na schoning en inventarisatie, zijn ca 190 meter archieven voorlopig ingepakt mede met het oog op verhuizing. Gezien het vooralsnog opschorten van de fusie in april en daarmee de overstap naar een adequate huisvesting, heeft deze activiteit inmiddels niet meer de hoogste prioriteit.

Definitief materieel verzorgd werd een aantal volledig geschoonde en geïnventariseerde archiefbestanden of bestanddelen. De werkzaamheden omvatten zoals gebruikelijk het stofvrij maken, ontdoen van metalen onderdelen en plastics en het voorzien van gebufferde zuurvrije omslagen, dozen en etiketten. De voortgang hierin bedroeg ca 120 meter.

Een bijzonder project vormen de duizenden aardewerkdecors. Deze zijn destijds als onderdeel van de archieven van NV Koninklijke Sphinx-Gustavsberg en voorgangers in zeer slechte staat overgedragen aan het SHCL. Ze moeten zeer intensief zijn gebruikt en het papier is deels aan het vergaan. De oorzaak ligt vermoedelijk daarin dat deze decors voortdurend als voorbeeld in de fabrieken zijn gebruikt. Met behulp van door Metamorfoze beschikbaar gestelde gelden is op het einde van het verslagjaar begonnen met de conservering in een gespecialiseerd restauratie-atelier in Helmond.

Toegankelijk maken

De database archiefbeheer en de daarop gebaseerde depotlijsten en publieksoverzichten voor de studiezaal en de website werden bijgewerkt door Andrea Peeters. Tevens werden door haar enkele inventarissen gereed gemaakt voor de website.

Bij het afscheid van Wim Mes werd de eerste opzet van het archief van de Société Céramique gepresenteerd op basis van de door hem en Max Wijnen vervaardigde beschrijvingen. Tegen het einde van het jaar kwam de inventaris, na voltooiing van de resterende beschrijvingen door Henk Hondius, onder wiens leiding de verdere bewerking van de complexe archieven van de wereldbe-

roemde Maastrichtse aardewerkfabrieken plaats vindt, gereed. De systematische indeling geschiedde door Andrea Peeters en Henk Hondius. Het definitieve resultaat zal worden gepresenteerd na voltooiing van en gezamenlijk met het archief van de NV Koninklijke Sphinx Gustavsberg waarvan de verdere bewerking is gesplitst in het gedeelte vóór 1958 en vanaf 1958 (het jaar van de fusie van beide aardewerkfabrieken). De beschrijving van het gedeelte tot 1958 is eveneens door Max Wijnen voltooid in het verslagjaar. De systematische indeling die de afronding hiervan vormt, wordt in de eerste helft van 2004 voltooid door Andrea Peeters en Henk Hondius. Begonnen is door Max Wijnen aan de beschrijving van het daarop volgende gedeelte vanaf 1958 bestaande uit een aantal series in de inmiddels herstelde rubrieksgewijze ordening.

Voltooid werd het project samen met het Industrion dat digitalisering van alle Sphinx-decors (18.000 stuks, 21.000 afbeeldingen) omvat. De beschrijving en scanning van de originelen is afgerond. Loek de Moor en Herman Wijenberg waren daartoe geruime tijd werkzaam in het Industrion. Van de bijbehorende producten, te weten de toelichtende informatie over de Maastrichtse aardewerkproductie c.a. en het educatieve site-onderdeel, moet alleen het laatste nog voltooid worden. Daarna, in het voorjaar van 2004, vindt inpassing in de website van het Geheugen van Nederland plaats dat het project tevens financieel ondersteunt. In tegenstelling tot de oorspronkelijke opzet is de onderwijstoepping nu niet in eerste instantie gericht op HAVO/VWO maar op VMBO, omdat daarvoor - landelijk gezien - nog nauwelijks materiaal ter beschikking staat.

Van de Stroomverkoopmaatschappij Limburg te Maastricht met een bijkantoor te Roermond (latere PLEM-kantoren) is de beschrijving en ordening afgerond. Na het vertrek van Theo Heerings in november resteerde nog een klein gedeelte dat door Cees Lit werd verzorgd. De redactionele afwerking en daarmee de voltooiing zal begin 2004 plaats vinden.

De inventarisatie van de Algemene Nederlandse Bedrijfsbond in de Mijnindustrie (ANBM) werd volledig voltooid, die van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (NKMB) kwam in de afrondende fase. Een bijzonder gelukkige omstandigheid was dat na de opschorting van de betaling van de toegekende subsidie door FNV Bondgenoten Harm Duursma als vrijwilliger bereid bleek onder leiding van Henk Hondius de inventarisatie tot een goed einde te brengen. Bij de ordening van de zogenaamde toetredingsformulieren (1945-1975, 15 meter, 84.000 stuks) en het maken van een selectie van de ledenboekjes zijn een aantal medewerkers behulpzaam geweest. De afronding van het geheel zal in het voorjaar van 2004 plaats vinden.

Een afzonderlijk project vormt nog het bestand met alle leden van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond vanaf 1945, dat via een database toegankelijk wordt gemaakt. Marga Janssen en Suzanne Souren werken hieraan en hebben inmiddels 80 procent van de kaartenbakken verwerkt.

Begonnen en voltooid werd de inventarisatie van een aantal kleinere archiefjes, hieronder vermeld onder 'voltooid magazijnlijsten en inventarissen', voornamelijk van de hand van G. Crapts.

Begonnen werd verder met de archieven van de Broeders van de Liefde Sint Servaas en de Zusters van de Liefde Sint Anna te Venray onder leiding van Henk Hondius. Voor deze bestanden afkomstig van het Van Gogh Instituut is een concept-bewerkingsplan gemaakt voor de patiëntendossiers. Met behulp van Cees Lit is een begin gemaakt met de ordening en beschrijving van het beleidsge-
deelte.

Cees de Beyer vorderde met het omvangrijke archief van de Gezamenlijke Steenkolenmijnen tot en met het jaar 1950.

De toegang op het archief en documentatie afkomstig van Dr J.F.R. Philips, vervaardigd door hem en Andrea Peeters, kwam voor een groot deel gereed.

Door L. de Moor werd met hulp van P. Borro verder gewerkt aan een toegang op de Bedrijvendocumentatie Limburg afkomstig van het ETIL.

Afgezien van de hierna genoemde voltooide toegangen, waren in totaal ca 690 meter archief en documentatie in min of meer gevorderde staat van bewerking.

Voltooide magazijnlijsten en inventarissen

- A.P. Dalm, belastingconsulent te Heerlen 1950-1987 (EAN 821) door G. Crapts. Omvang 1,5 m. Niveau 2.
- Nationale Federatie Raad van het Voormalig Verzet Nederland Afdeling Limburg (voorheen Voormalig Verzet Limburg) (1940)1945 -1996 (2000) (EAN 1182) door G. Crapts. Omvang 1,5 m. Niveau 2.
- Edelsmedengroep 54-64 te Maastricht 1967-1992 (EAN 1183) door H. van Hall. Omvang 0,62 m. Niveau 2.
- Handbalvereniging Caesar te Beek 1943-1998 (EAN 1190) door G. Crapts. Omvang 0,75 m. Niveau 2

Bibliotheek

In 2003 werden 2.785 titels ingevoerd in PICA (in 2002: 2.066), waarvan 1.216 nieuwe titels en 1.569 gemuteerde beschrijvingen. Dit aantal omvat brochures, monografieën, periodieken en statistieken. Een belangwekkende serie scripties, vervaardigd door studenten van de Katholieke Sociale Academie te Sittard in de jaren circa 1950-1970, zijn opgenomen in PICA. Dit geldt ook voor de jaarverslagen, die eerder door Cees de Beyer werden gesorteerd. Daarnaast werden periodieken in PICA opgenomen, die voorheen alleen via de kaartcatalogus te raadplegen waren.

Beschrijvingen van brochures, handelend over Nederland en over België, werden door Hans Janssen en Carin de Bruin ingevoerd in Access-bestanden. Het aantal zoekvelden in het bestand van brochures, handelend over Limburg, werd door Hans Janssen uitgebreid. Deze bestanden zijn nu ook te raadplegen via de SHCL-website.

Zoals gewoonlijk werd veel aandacht besteed aan de selectie van documentatiemateriaal voordat het in de collectie wordt opgenomen. Om extra ruimte te

creëren in de depots is een begin gemaakt met decollectieering. Daarvoor komen in eerste instantie periodieken in aanmerking die niet in het collectieprofiel van de bibliotheek of het archief passen. Voordat de bibliotheek ertoe overgaat bestanddelen uit de collectie af te voeren, wordt diverse deskundigen om een second opinion gevraagd. Circa honderd meter is uit de collectie verwijderd. Het is gelukt om voor dit materiaal een goede bestemming te vinden. Zo hadden de Landbouwwuniversiteit Wageningen en de het Staring Instituut te Doetinchem belangstelling voor de Provinciale Bladen en Provinciale Verslagen uit de periode circa 1840-1920.

De aankoop van nieuwe boeken heeft ruim een half jaar stil gelegen wegens gebrek aan financiële middelen. Grote schenkingen ontving de bibliotheek van de DSM-bibliotheek, Staatstoezicht op de Mijnen, Stichting Limburgse Kastelen en Atrivé.

De functie van wetenschappelijk bibliothecaris is vacant en kan voorlopig niet worden ingevuld bij gebrek aan financiële middelen. De functie wordt sinds 1998 waargenomen door Willibrord Rutten.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

Het sinds 1 juni 2002 lopende project 'Inventarisatie, conservering en concentratie van Limburgse vakbondsvaandels en -vlaggen' werd in 2003 voortgezet. Textielrestaurator Doortje Lucassen voert het project uit als zelfstandig textielconservator in opdracht van het SHCL en is daarmee verantwoordelijk voor de conservering en de overdracht naar het Limburgs Museum. De werkwijze is uitvoerig toegelicht in het vorige jaarverslag. In het verslagjaar is in dit kader de conservering van 32 vlaggen, vaandels en vaantjes afgerond en werden voorbereidingen getroffen voor een eerste officiële overdracht van totaal 39 exemplaren naar het Limburgs Museum op 15 januari 2004.

In 2003 zijn drie vlaggen en een vaandel aan de collectie toegevoegd. De collectie bevat nu 142 stuks. Er is verder onderzoek verricht naar relevante gegevens betreffende de vaandels en vlaggencollectie. Van tijd tot tijd werden voordrachten gegeven over de collectie en het project.

Fotocollectie

De gehele fotocollectie zoals die in het verleden handmatig beschreven is door A.H. Bleeser, is sedert 2001 in een database ingevoerd. In het verslagjaar werd het geheel, ruim 12.000 stuks, voltooid. Nog niet beschreven foto's en dia's werden in het depot op bestandsniveau geordend. Daarbij werd tevens een selectie uitgevoerd. Dubbelen, niet-Limburgensia en niet te benoemen niet relevant fotografisch materiaal werden verwijderd. Van een aantal glasnegatieven zijn afdrucken vervaardigd. Begonnen werd met de beschrijving van de deelcollectie afkomstig van de NV Koninklijke Sphinx Gustavsberg in een aangepaste database.

Externe dienstverlening

Bij alle informatie die het SHCL te bieden heeft, vormt de website van het SHCL steeds meer het centrale medium. Internet lijkt haast uitgevonden voor de beschikbaarstelling van historische informatie. Dat blijkt ook uit het aantal bezoeken in het verslagjaar: ruim 9.700 (was circa 6.000 in 2002). Waren nog maar een paar jaar geleden papieren toegangen in de studiezaal de kern van de dienstverlening, digitale toegangen - bij voorkeur via de website gepresenteerd - komen daar meer en meer voor in de plaats. Ook hier zouden schaalgrootte en de infrastructuur van het beoogde Limburgs Historisch Centrum de beperkte mogelijkheden van het SHCL aanzienlijk kunnen vergroten. Desondanks is in vergelijking met instellingen van vergelijkbare grootte al veel bereikt. Tegelijkertijd wordt voorlopig ook nog geïnvesteerd in een uniforme presentatie in de studiezaal van de zoekmogelijkheden in de archieven op papier. Het grootste deel van de toegangen (alle inventarissen met een lager nummer beneden EAN 700) is inmiddels zodanig bewerkt.

Het aantal fysieke bezoeken aan de studiezaal bedroeg 609. Het aantal uitleeningen bedroeg 591. Hiervan hebben 123 uitleeningen betrekking op het interbibliothecair leenverkeer (IBL). Het aantal verzoeken om kopieën uit periodieken via IBL bedroeg 28.

Onderwerpen waarnaar bezoekers het afgelopen jaar tijdens meerdere bezoeken onderzoek hebben verricht zijn:

- Zinkwitfabriek
- Chemische Verfstoffenfabriek Ten Horn
- Research door DSM
- Mijnterrein van Willem-Sophia
- Limburgse kastelen
- Grensarbeid in de Euregio
- PvdA in Limburg
- Pabo Venlo
- Ziekenhuiszorg in oostelijk Zuid-Limburg
- Sociaal-psychiatrische verpleegkunde
- Steenkolenmijnbouw in Limburg
- Sociale Studiedagen
- Woningbouwvereniging Samenwerking-Glück Auf

Bijlage 1

Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur

Ere-voorzitter: Dr G.C.P. Linssen (Roermond), 1973

Samenstelling van het Dagelijks Bestuur per 31-12-2003

Mr H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), voorzitter (1987)

Prof. A. Beek RA (Meerssen), vice-voorzitter (1992)

Drs G.C.J. van der Velde (Maastricht), secretaris (1992)

Drs F.H. van Buren MFE (Geleen), penningmeester (2000)

Dr N.J.P.M. Bos (Brunssum), lid (1999)

Ing. G.H. Minkman (Meerssen), lid (1997)

Mevrouw drs M.J.I. Quint-Maagdenberg (Vaals), lid (1998)

Samenstelling van het Algemeen Bestuur per 31-12-2003

De leden van het Dagelijks Bestuur, alsmede

Prof. dr A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999

Mr F.L.M. Bouts (Roermond), 2000

Drs Th.J.F.M. Bovens (Maastricht), 1998

Ing. L.L.J. Daems (Heerlen), 1997

Prof. dr W.J. van der Dussen (Heerlen), 1995

Drs J.J.M. Helgers (Ravenstein), 1999

L.J.A. Heijenrath (Kerkrade), 1990

Drs F.L.J.F. Jadoul (Maastricht), 1993

M.L.A. Litjens (Sittard), 2003

F.F. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001

J.J.G. Tonnaer (Sittard), 1992

Prof. dr P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000

Ir D.J. van Waes (Maastricht), 2000

Prof. dr A.M. van der Woude (Ede), 1979

Bijlage 2

Organisatieschema en samenstelling van het personeel

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: info-shcl@shcl.unimaas.nl
website: www.shclimburg.nl

Personeelssamenstelling per 31-12-2003

Directie: prof. dr A. Knotter (8/10 directeur), dr W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur);

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, receptie, boekhouding, personeelsadministratie, gebouwbeheer; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit): mevrouw M.C. Mommers-Bakker (9/10 hoofd), mevrouw I.J.L. Frints (6/10), mevrouw M. Hanssen (6/10), mevrouw M. Hermsen (4/10), H.M. Janssen (10/10), mevrouw E.M. Muyres-Schilder (6/10);

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia en inrichting van tentoonstellingen; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs P.A.A.B. Arnold (5/10), drs J.J.F. van den Boogard (8/10), drs J.E.A. van Hees (10/10 gedetacheerd bij RAL)

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven; studiezaaldiensten): A.F.L.N. Crapts (10/10), drs J. van Hall (hoofd a.i. 7/10), mevrouw A.M.L.G. Janssen (5/10), H.D. Hondius (6/10), M. Koekkelkoren (10/10), ing. C. Lit (8/10), M.L.P.M. de Moor (10/10), mevrouw A.M.Th. Peeters (6/10), S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (10/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10);

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): vacature (8/10 hoofd, waargenomen door dr W.J.M.J. Rutten), mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), mevrouw drs J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mevrouw M.H.H.E. Volkers-Geuskens (5/10).

Vrijwilligers: C. de Beyer, P. Borro, mw A. de Bruin, mw C.S.A.M. de Bruin, mw R. Dullens, H. Duursma, mw C. van Lith, dr J.F.R. Philips, mw J.R. Wienk

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs J.J.F. van den Boogard

- adviseur van het bestuur van het Limburgs Film- en Video Archief (LiFVA)

Prof. dr A. Knotter

- voorzitter van de redactie van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg
- secretaris van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën
- voorzitter van de Commissie Broncommentaren van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag
- lid van de Raad van Advies van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag
- lid van de jury van de Prof. Van Winterprijs voor regionale en lokale geschiedenis
- lid van het curatorium van het Duitsland Instituut Amsterdam
- lid van de begeleidingscommissie van het project 'Geschiedenis DSM-Agro'

Dr W.J.M.J. Rutten

- secretaris van de redactie van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg
- redactiesecretaris van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de redactie van het NEHA-Jaarboek
- lid van de begeleidingscommissie van het project 'Geschiedenis Atrium-ziekenhuis te Heerlen'
- lid van de Werkgroep Industriële Archeologie Limburg (WIEL)

Bijlage 4

Publicaties

Arnold, Paul, *Een plaats om te wonen. De geschiedenis van de Stichting Woningbeheer Eijsden* (Uit Eijdsens Verleden, 95-96), Eijsden 2003, 62 pp.

Idem, 'Recensie van: Nico Roozen & Frans van der Hoff, Fair Trade. Het verhaal achter Max Havelaar-koffie, Oké-bananen en Kuyichi-jeans', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 9 (2003).

Boogard, Jacques van den, 'Het SHCL gaat digitaal', in: *Historia en informatica*, 10 (2003) afl. 3, 2-3.

Idem m.m.v. Jessica Slijkhuis, 'De psychiatrische inrichtingen Sint-Servatius en Sint-Anna in beeld', in: *Studies over de sociaal economische geschiedenis van Limburg, Jaarboek SHCL XLVIII* (2003), 185-210.

Idem, *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg. Deel 1, Dagelijks leven*, Zwolle 2003, 1-33.

Idem, met Roelof Braad en Jan Finger, *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg. Deel 2, Het leven ondergronds*, Zwolle 2003, 33-57.

Idem, *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg. Deel 3, Sint Barbara, Sinte Berb*, Zwolle 2003, 58-88.

Emmy Jacobs-Arts m.m.v. Jac van den Boogard, 'Schepper naast God: Scheppend Ambacht Limburg, 1949-1978', in: *Studies over de sociaal economische geschiedenis van Limburg, Jaarboek SHCL XLVIII* (2003), 92-120.

Knotter, Ad (2003). 'Recensie van: Michael Wintle, *An economic and social history of the Netherlands 1800-1920: demographic, economic and social transition*. Cambridge UP, (2000)'. In: *Social History* 28/2, 271-272.

Bijlage 5

Lezingen

Arnold, Paul, 'Leven en wonen in Eijsden, 1850-2003'. Referaat bij de viering van het 90-jarig bestaan van de Stichting Woningbeheer Eijsden en de presentatie van de uitgave 'Een plaats om te wonen', op 31 oktober.

Boogard, Jacques van den, 'Vak- en standsorganisaties, Rerum Novarum en de vlag- en vaandelcollectie van het SHCL'. Referaat voor de Weefkring Zuid Nederland te Stein op 7 januari.

Idem, 'Regouts Rijkdom. De industrieel Petrus Regout en zijn villa's'. Lezing voor Freya, vereniging van vrouwelijke ondernemers, te Heerlen 9 januari.

Idem, 'The province of Limburg. History in a nutshell'. Referaat voor Engelse amateurhistorici in het kader van de douzelage met het Engelse Dorset, Meerssen 9 september.

Idem, 'Regouts Rijkdom. De industrieel Petrus Regout en zijn villa's'. Referaat en rondleiding voor leden van LGOG, Maastricht 11 oktober.

Idem, 'Regouts Rijkdom. De industrieel Petrus Regout en zijn villa's'. Referaat voor NIVON, Maastricht 13 november.

Knotter, Ad, 'The border paradox. Uneven development, cross-border mobility and the comparative history of the Euregio Maas-Rhine', lezing op het symposium over 'Identité et mobilité dans l'Euregio Meuse-Rhin' aan de Université de Liège op 25 februari.

Idem, 'Na de *Kulturraumforschung*. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving', lezing op het symposium 'De *Westforschung* en Nederland/Die "Westforschung" und die Niederlande' aan het Meertens Instituut Amsterdam op 10 oktober.

Rutten, Willibrord, 'Cross-border mobility in the Liege-Limburg area in the past and the present (c. 1850-2002)'. Lezing voor het colloquium 'Vivre en région frontalière. Mobilité et identités dans l'Euregio Meuse-Rhin', Universiteit Luik (Sart Tilman), 25 februari.

Idem, Inleiding bij de opening van de tentoonstelling 'Handen vol eelt, hoofden vol stress. De ontwikkeling van boerenland naar bedrijvenpark in Zuid-Limburg', Museum Het Domein Sittard op 5 september.

Idem, 'In een eeuw van uitersten: de lotgevallen van de provincie Limburg in de 20e eeuw'. Lezing voor de Sociëteit Meerssen, Kasteel Vaeshartelt, 3 november.

Idem, 'De vreselijkste aller harpijen. Geschiedenis van de pokkenbestrijding in Limburg'. Lezing LGOG-kring Venray, 17 november.

Bijlage 6

Presentaties voor radio en televisie

'De geschiedenis van het rijke roomse leven in Limburg', twee afleveringen uitgezonden door L1 TV in de serie 'Tijd voor toen' op 8/9 januari 2003 en 15/16 januari 2003, met medewerking van Jacques van den Boogard.

'De expositie Mijnwerkers. 100 Jaar mijnverleden in Limburg'. Interview met Jacques van den Boogard uitgezonden door L1 Radio op 7 januari.

'Het dagelijks leven in de mijnstreek'. Interview met Jacques van den Boogard naar aanleiding van de uitgave 'Weet je nog, koempel', uitgezonden door L1 Radio op 13 oktober in het programma Het balkon van Limburg.

Idem, uitgezonden door VPRO Radio op 2 november 2003 in het programma Onvoltooid Verleden Tijd.

Idem, uitgezonden door NCRV Radio op 8 december 2003 in het programma Plein Publiek.

Bijlage 7

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef ook in 2003 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2003 gevormd door mr W.F.E.R.M. van Oppen (1998), voorzitter, prof. dr A. Knotter (1998), secretaris, A.F. Henrar (1991), penningmeester, prof. dr A.M.J.A. Berkvens (1994), vice-voorzitter, dr N.J.P.M. Bos (2001), drs F.H. van Buren (2001) en dr J.G.C. Venner (1997). Het bestuur vergaderde in 2003 op 20 november. De beraadslagingen hadden betrekking op nieuwe uitgaven en de financiële afwikkeling daarvan. Besloten werd te gaan streven naar een vernieuwing en verjonging van de Raad van Advies. Prof. Berkvens werd benoemd tot vice-voorzitter.

De Raad van Advies bestond uit Gouverneur mevrouw H. Houben-Bertrand, Commissaris der Koningin mr B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, prof. dr Cl. Bruneel, prof. dr H.F.J.M. van den Eerenbeemt, prof. dr W Janssen, prof. dr A. Labrie, prof. dr H. de Schepper, prof. dr M.G. Spiertz en prof. dr H. baron van der Wee. De Raad van Advies kwam in 2003 niet bijeen.

De redactie bestond uit prof. dr A.M. van der Woude (1983), voorzitter, dr W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, mevrouw dr J.C. Dekker (1997), prof. dr H. Cardon (1999), prof. dr A. Fl. Gehlen (1985), dr J.J. de Jong (1997), prof. dr P. Nissen (2001), prof. dr R. van Uytven (1987) en dr M. van der Eycken (1985). De redactie vergaderde op 26 november.

In 2003 werden in samenwerking met Uitgeverij Verloren BV te Hilversum een monografie uitgegeven. Als premieboek en deel 66 in de serie verscheen het proefschrift van dr Hans Verhage, *Katholieken, Kerk en Wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (307 pp., geïll.). Het boek werd op 14 maart in het Stedelijk Museum Roermond aangeboden aan cultuurwethouder Lodewijk Imkamp in aanwezigheid van circa 80 belangstellenden.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 8

Schenkers van bibliotheekmateriaal

M = monografie, P = periodiek

Personen

J.A. Dehing	Thorn	M
P.A.J.M. Deuss	Baarlo	M
B. Gielen	Amsterdam	M
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M + P
W. Klaassen	Alphen a/d Rijn	M
A. Knotter	Maastricht	M
G.C.P. Linssen	Roermond	M + P
C.M. Opheij-Chevalier	Maastricht	M + P
J.F.R. Philips	Maastricht	M + P
S. Plamper	Weiden (D)	M
J. Slangen	St. Odiliënberg	M
B Van Doorslaer	St. Truiden (B)	M

Instellingen

Anthos	Amsterdam	M
Atrivé	Geleen	M + P
DSM Centraal Archief	Heerlen	P
ETIL	Maastricht	P
Gemeentearchief Sittard-Geleen	Sittard-Geleen	M
Gemeentearchief Venlo	Venlo	M
Heemkunde Museum Beek	Beek	P
Heemkundevereniging Hunsel	Hunsel	M
Hoogheemraadschap van Delfland	Delft	M
Johnson Matthey B.V.	Maastricht	M
NKS	Den Bosch	M
Provincie Limburg	Maastricht	M + P
Rijksarchief Limburg	Maastricht	P
Staatstoezicht op de Mijnen	Heerlen	M + P
Stichting Het Gelders Overkwartier	Horst	P
Stichting Limburgse Kastelen	Roermond	P
Stichting Nederlandse Dialecten	Groesbeek	M
Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg	Maastricht	M

Bijlage 9

Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie

Verworven archieven en documentatie

EAN: 1187.

Naam: Coöperatieve bouwvereniging Eigen Huis Maastricht.

Omvang: 2,5 m.

Bereik: 1903 - 1999.

Rubriek: 09.02. Volkshuisvesting.

EAN: 1188.

Naam: Woningstichting Sint Servatius Maastricht.

Omvang: 6 m.

Bereik: 1922 - 1995.

Rubriek: 09.02. Volkshuisvesting.

EAN: 1189.

Naam: Stichting Verenigde Nederlandse Korenorganisaties, afdeling Limburg, voorheen District Limburg van de Federatie van Nederlandse Zangersbonden.

Omvang: 4 m.

Bereik: 1959 - 1997.

Rubriek: 15.02. Toneel, muziek, dans, kleinkunst.

EAN: 1190.

Naam: Handbalvereniging Caesar te Beek.

Omvang: 0,75 m.

Bereik: 1943 - 1997.

Rubriek: 15.06. Sport.

EAN: 1191.

Naam: ARKA bond Sint Matheus te Heerlen.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1929 - 1978.

Rubriek: 10.03. Vak- en standsorganisaties.

EAN: 1192.

Naam: VVV Beek.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1891 - 1992.

Rubriek: 16.04. Dienstensector.

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

EAN: 687.

Naam: Ons Limburg, Centrale van Woningbouwverenigingen.

Omvang: 0,75 m.

Bereik: 1967 - 1996.

Rubriek: 09.02. Volkshuisvesting.

EAN: 708.

Naam: Stichting Huisvesting Alleenstaanden.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1915 - 1961.

Rubriek: 09.02. Volkshuisvesting.

EAN: 855.

Naam: RK Limburgse Bond van Muziekgezelschappen te Roermond.

Omvang: 1 m.

Bereik: 1939 - 1988.

Rubriek: 15.02. Toneel, muziek, dans, kleinkunst.

EAN: 917.

Naam: Thomas Regout Metaalwarenfabriek BV, voorheen NV Maastrichtse Spijker en draadnagelfabriek, v/h Thomas Regout & Co te Maastricht.

Omvang: 8 m.

Bereik: Begin 20e eeuw - 1983.

Rubriek: 16.02. Nijverheid, industrie.

EAN: 1016.

Naam: Limburgse federatie van amateurtoneelverenigingen (LFA) te Sittard.

Omvang: 12 m.

Bereik: 1967 - 1986.

Rubriek: 15.02. Toneel, muziek, dans, kleinkunst.

EAN: 1061.

Naam: Loe Maas, pseudoniem van Leonardus Gerardus Marie Snackers, journalist, schrijver, dichter en criticus en Mya Maas-Brennenraedts, journalist, schrijver, dichter en recensent te Maastricht.

Omvang: 0,12 m.

Bereik: 1950 - 2000.

Rubriek: 18.02. Families, personen.

EAN: 1096.

Naam: LLTB, afdeling Baarlo.

Omvang: 0,25 m.

Bereik: 1910 - 2001.

Rubriek: 10.3. Vak- en standsorganisaties.

DOC: 44.

Naam: Vaandels en vlaggen:

vlag van zangvereniging Crescendo te Spekholzer-

heide. 1952; vlag RK Jonge Middenstandsvereniging

St. Pietersrade te Chevremont. z.d. (jaren 1950-1960);

vlag Katholieke Arbeiders Beweging te Chevremont.

z.d. (jaren 1950); vaandel RK Werkliedenbond St.

Pietersrade. 1912-1914.

Omvang: 4 stuks.

Bereik: 1912 - ca. 1970.

DOC: 62.

Naam: Bedrijvendocumentatie Limburg.

Omvang: 8 m.

Bereik: 1971 - 2001.

Rubriek: 21. Verzamelingen.

Bijlage 10

Begunstigers en contribuanten

Gemeenten

Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1961)	Valkenburg a/d Geul

Bedrijven

Architectenbureau P.T.N. Haane (1999)	Maastricht
Ars Drukkerij B.V. (1993)	Roermond
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Buro 5 Maastricht (1995)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
Centraal Archief D.S.M. (1994)	Heerlen
Dakdekkersbedrijf Verkoelen Weert B.V. (2000)	Weert
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
J.G.I. Holding B.V. (1979)	Weert
Laudy Bouw & Planontwikkeling b.v. (2002)	Sittard
Laura-fonds, Stichting (1978)	Eijgelshoven
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Maison Louis (1958)	Maastricht
Oranje-Nassau Groep B.V. (2000)	Amsterdam
Recycled Paper Europe Roermond Papier b.v. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Satijn Architecten Ingenieurs (2000)	Maastricht
Schuffelers B.V., P. (1982)	Maastricht
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht

Organisaties en instellingen

Adelbertabdij, Sint (1995)	Egmond-Binnen
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Archiefdienst (2003)	Venray
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk Centrum Rolduc (2000)	Kerkrade
Bisschoppelijk College Broekhin (1975)	Roermond
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College Rolduc (1978)	Kerkrade
Coöp. Bouwvereniging Ons Belang BA (1995)	Maastricht
Culthi Redon (2000)	Amsterdam
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht

Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Fontys Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Gemeente Weert, afd. Archivariaat (2000)	Weert
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentemuseum Echt (1961)	Echt
Geschied- en Heemkundige Kring (1988)	Thorn
Graaf Huyn College (1975)	Geleen
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkundevereniging OCGL (2000)	Landgraaf
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Sint-Odiliënberg
Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hoge Hotelschool (2000)	Maastricht
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Sittard
Kunsthandel Schiltaere (1999)	Klimmen
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Maaslands Antiquariaat (1961)	Maastricht
Meertens-Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Montfortanen, Paters (1959)	Valkenburg a/d Geul
Nicolas Reubsat, Stichting (2000)	Sittard
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunssum
Openbare Bibliotheek (2000)	Sittard
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Horst
Regionaal Historisch Centrum (1974)	Eindhoven
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (1995)	Amersfoort
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard (2000)	Sittard
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul

Woningstichting Sint-Servatius (1977)
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)
Zusters Onder de Bogen (1949)

Maastricht
Simpelveld
Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aalbregt, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Admiraal, mr W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, drs F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Alberts, mevr. C.M. (2002)	Nieuwstadt
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Arkenbout, C. (2000)	Maastricht
Augustus, drs L. (1975)	Heerlen
Augustijn, A. (1996)	Zuidhoorn
Baars, P. (1995)	Pey-Echt
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Baltus, C.J. (1975)	Sittard
Bär, H.M. (2000)	Baexem
Barkmeijer, B.E. (2000)	Tynaarlo
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Bartelds, J.H. (1988)	Bij de Wijk
Bartels, mr J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bartholomeus, P.H.J. (2000)	Roden
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht
Beckers, G.H. (2000)	Beek
Beckers, J.J. (1974)	Landgraaf
Beckers, mr L.J.T.A. (2000)	Beek
Beek RA, prof. A. (1999)	Meerssen
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Bemelmans, V.J.P.M. (2000)	Maastricht
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden, drs J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berge, A.A. ten (2000)	Roermond
Bergen, W. van (1995)	Geleen
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Bergh, J.E. van de (1979)	Beek
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)	Holtum
Berkvens, prof. dr A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bertens, drs J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, C. (1979)	Wijlré
Bertrand, R.M.M. (2000)	Klimmen
Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)	Maastricht
Betteray, mevr. J.J.H. van (1979)	Vijlen
Beumer, F. (1993)	Grevenbicht
Beurskens, H.J.H. (2000)	Heel
Beyer, C. de (2000)	Cadier en Keer
Bie, P.J.C.M. de (1995)	Eijsden
Biggelaar, J.C. van den (1977)	Wintelre
Birken, mr H.H. (2002)	Groningen
Block, Ed.J. (1982)	Kerkrade

Bloemen, H.A.C. (1966)	Markelo
Boelens, F.P. (1966)	Groningen
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Heerlen
Bogers, J. (1998)	Maastricht
Bogman, B. (1974)	Hamme-Merchtem (B)
Bohnen, drs M.M.M. (1993)	Urmond
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bollen, F. (1998)	Hechtel-Eksel (B)
Bollen, L. (1997)	Bunde
Bongaerts, C.G.G. (2000)	Roermond
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	Roermond
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Meerlo
Bos, dr N.J.P.M. (1990)	Brunssum
Bosch, dr M. (2002)	Bemelen
Bosch, R. (2000)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bots, dr A.C.A.M. (1976)	Nijmegen
Bouts, mr F.L.M. (2000)	Roermond
Bouvier, J.M. (2000)	Maastricht
Bouwens, J.G.T. (1967)	Maastricht
Bouwens, S. (2003)	Maastricht
Boven, J.H.H. van (1981)	Nuth
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Braad, R. (2000)	Heerlen
Brans, dr Med. H.O. (1988)	Stolberg (D)
Brassé, Ir J.G.M. (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Bremmers, W.R.H. (1997)	Maastricht
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Broens, J.W. (1974)	Roermond
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht
Brouwer, ir J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, mr H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, mevr. C.S.A.M. de (2001)	Maastricht
Bruijn, mr A.H. de (2000)	Maastricht
Bruyn, drs L.P.J. de (1999)	Bunde
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Buijs, mevr. A. (2002)	Gronsveld
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Cammaert, dr F. (2003)	Maastricht
Camp, H.J.G. op den (2000)	Amersfoort
Candel, L.V.G. (2000)	Munstergeleen
Cartigny, W. (2000)	Utrecht
Castermans, mgr A.M.H.A. (1994)	Born
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Celen, A. (1985)	Borgloon (B)
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden

Claessens, J.P.L. (2000)	Einighausen
Claessens, drs Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Claessens, V.Th.J. (1982)	Maastricht
Cleuters, M. (2000)	Simpelveld
Cluitmans, drs J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Cobben, H.P.M. (1988)	Meerssen
Coelen, P.J.C. van der (1999)	Baarlo
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, drs G.J.P.M. (1985)	Sittard
Cox, drs G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, prof. dr H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Cremers, J.J.F. (2000)	Sittard
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crugten, mr O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr J.H.J. (1987)	Roermond
Darley, W. (1968)	Maastricht
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Defesche-Derks, drs P.M.C. (1974)	Bunde
Delescen, mr R.A.J. (2000)	Roermond
Deswyzen, G. (1998)	Bocholtz
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Dicker, drs L.M.M. (2000)	Hoensbroek
Diden, J.M. (1995)	Meerssen
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dittrich, dr K. (2000)	Maastricht
Donker, mr J.G. (1974)	Afferden
Donners, K.H.M. (2002)	Wijlre
Donners, W.A.B. (2000)	Susteren
Doorn, dr J.A.A. van (1999)	Sint-Geertruid
Dormans, E.H.M. (1979)	Valkenburg a/d Geul
Douben, prof. dr N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Driessen, I. (2000)	Lanaken (B)
Driessen, P.M.A.J. (2000)	Zutendaal (B)
Duynstee, mr J.E.F.E.M. (1988)	Maastricht

Dijck, H.L.M. van (2000)	Kessel
Dijck, drs R.E.P.M. van (1993)	Grathem
Dijk, M. van (1999)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eck-Kat, mevr. E. van (2002)	Sittard
Eggels-Erkens, mevr. J. (2000)	Geleen
Ehlers, N. (2003)	Kerkrade
Einig, drs P.C.A. (1974)	Roermond
Elfrink, J.H.B. (2000)	Herten
Emmen, L.C.J. (2003)	Maastricht
Engelen, C.F.M. (1979)	Susteren
Engelen, dr Th.L.M. (1982)	Cuijk
Erdkamp, M.H. (2000)	Linne
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)	Posterholt
Eurlings, mr P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, drs I.M.H. (2000)	Maastricht
Evers, dr J.H.M. (1995)	Venray
Eijk, J.M.H. van (2000)	Maastricht
Feenstra, mevr. G.F.J. (2002)	Maastricht
Feller, drs J.C. (1979)	Venlo
Fleré, mevr. drs E.C.M. (1998)	Geleen
Franssen, drs G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, H.L. (2002)	Sittard
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frederix, drs L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frenken, A.C.B. (2002)	Limbricht
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Frijns, P. (1995)	Stein
Gales, dr B. (1975)	Groningen
Geenen, drs W. (1982)	Wijlré
Geer, C.J. v.d. (2000)	Schipperskerk
Gemmeke, drs Ch.E.A. (1960)	Maastricht
Geraets, J.H. (2000)	Best
Geraets, M.H.L. (2000)	Roermond
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerards, F.M. (1998)	Voerendaal
Gerwen, J. van (2000)	Amsterdam
Gessel, J.J.M. van (2000)	Heerlen
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geurts, A.Th.G.M. (2000)	Schinnen
Geurts, H.M.L. (2000)	Weert
Geux, A.J. (1972)	Helden
Ghijzen, drs J.W.J.M. (1989)	Maastricht
Gielen, B. (2000)	Amsterdam
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gielkens, ir J.W. (2002)	Geleen
Gierlings, R.E.J. (2000)	Roermond
Gilissen, mevr. I. (2000)	Sittard
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Cadier en Keer
Goes, mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goossens, B.F.G. (2000)	Schinveld
Goossens-Probst, M. (2002)	Tegelen
Gootzen, P.J. (1969)	Melick
Goyen, L.M.W. (2000)	Herten

Grothues, B.A. (1998)	Hoensbroek
Haanen, drs E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haas, dr J.A.K. (1963)	Maastricht
Haegen, prof. dr H. van der (1971)	Heverlee (B)
Haesen, M.F.H. (1995)	Amsterdam
Hall, drs J.H.M.M. van (1999)	Banholt
Hamans, prof. dr P.W.F.M. (1986)	Thorn
Hameleers RA, drs M.V.C.H. (1991)	Berg en Terblijt
Hamers, G.W.F. (2002)	Sittard
Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)	Maastricht
Hardy, L.V.H. (1958)	Epen
Harren, G.H. (2000)	Almelo
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heerma van Voss, L. (1999)	Diemen
Helsen, J. (1981)	Tongeren (B)
Henrar, A.F. (1975)	Maastricht
Hermans, F. (2000)	Nijmegen
Hermans, G. (2000)	Maastricht
Hermans, J.J. (1991)	Hoensbroek
Hermans, prof. dr J.M. (1992)	Groningen
Hermans, M.J.F.L.G. (2002)	Maastricht
Hermans, R.H.W.W.M. (2002)	Papenhoven
Hermans, ir W. (1997)	Gangelt-Hastenrath (D)
Herp, drs P.J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C.G. (1979)	Heerlen
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg a/d Geul
Heuts, W.G. (1990)	Eijsden
Heijden, P.J. van der (2000)	Amsterdam
Heijden, drs R.P.W.J.M. van der (1974)	Meerlo
Heijenrath, L.J.A. (1999)	Kerkrade
Heyen, J.P. (2000)	Mechelen
Hoebers, P.C.M. (1974)	Horst
Hoer, J.H.M. (1988)	Beek
Hol, F.A.G. (2000)	Heerlen
Homburg, prof. dr E. (1994)	Eijsden
Hommers, mej. mr A.H.M.H. (1958)	Maastricht
Hoogerwerf, M. (2000)	Landgraaf
Horsten, ing. A.H. (2000)	Amstenrade
Horsten, drs M.M.M. (1994)	Hedel
Houben, drs C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, E.G.P. (2000)	Maastricht
Houben, J. (2000)	IJsselstein
Houwen, J.Th.M. (2000)	Maastricht
Hovens, F.E.R. (1996)	Maastricht
Huisman, F. (2000)	Maastricht
Hupperts, mr A.J.M. (1982)	Maastricht
Huskens, J. (2000)	Roermond
Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hustinx, mr F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschmaekers, drs A.J. (1987)	Roermond
Huyben, drs J.J.C. (1975)	Weert
Huys, I.S. (1999)	Grubbenvorst
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, H.L.J. (2000)	Geleen

Jaegers, A.P.J.M. (1973)	Schinnen
Jamar, drs J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, C.J. (1988)	Mook
Jansen, prof. dr J.C.G.M. (1999)	Maastricht
Jansen-Rompen, mevr. C.T.M. (2000)	Sittard
Janssen, drs A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, C.H. (1992)	Nederweert
Janssen, mr C.M.J.M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L. (1981)	Spaubeek
Janssen, drs H.J.F.H. (2000)	Valkenburg a/d Geul
Janssen, drs J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Weert
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, mr J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Janssen, W.P.M. (1980)	Eijsden
Jenniskens, drs A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, dr D.B. (1988)	Schin op Geul
Jongen, E. (1995)	Lanaken (B)
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Jöris Maassen, mevr. B. (2000)	Valkenswaard
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam
Jötten, J.A.G. (2000)	Maastricht
Kamp, H.J. op den (1979)	Munstergeleen
Kasdorp, J.M.A. (1988)	Maaseik (B)
Keizers, mr R. (2002)	Sittard
Keltjens, J.G. (1998)	Arcen
Kempen, dr W. van (2000)	Geijsteren
Kerckhoffs, drs J.H.H. (1974)	Spaubeek
Kerkhofs, mevr. H. (2000)	Riemst (B)
Kerpershoek, R.C. (1995)	Landgraaf
Kessels, F.A.H. (1974)	Venlo
Kessels, G. (2000)	Cadier en Keer
Keijsers-Mesters, mevr. V. (2000)	Melick
Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Kikken, M.G. (2000)	Stein
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Kissels, W. (2000)	Sittard
Klaassen, drs W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klep, prof. dr P.M.M. (1978)	Nijmegen
Klerk, J.H.C. de (2000)	Roermond
Klerken, C.J.W.A. (1995)	Blerick
Kleutghen, A. (1979)	Overpeit (B)
Klomp, J.A.H.M. (1974)	Kerkrade
Klijn, mevr. A. (2000)	Maastricht
Knapen, drs J.G.J. (1975)	Breda
Knibbeler, drs D.J.M. (2003)	Heerlen
Knoors, H.J. (1979)	Roermond
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht

- Knotter, J. (1999)
Kohlbacher, J. (1988)
Koken, H. (1999)
Koldewey, dr J. (1982)
Konings, mevr. M. (2000)
Koolen, H.W.M. (2000)
Koops, drs H.A.B. (1988)
Korsten, G.H.M. (1999)
Korsten, H.F.J. (1999)
Kreukels, drs J. (2002)
Kreukels, dr L. (2000)
Kreuwels, ir W.G.J. (1984)
Kunder, J. de (1988)
Kuppens, M. (2000)
Kuster, H.J. (2000)
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)
Labrie, prof. dr. A. (1997)
Lagas, A.F. (2000)
Lakmaker, mevr. F. (1986)
Lambriex, P.H.M.J. (1988)
Lampe, P.P. (1998)
Langeweg, drs S. (1994)
Lardinois, P.M.J.P. (1975)
Laudy, L. (2002)
Lebens, mr R.P.M. (2000)
Leclercq, R.M.F.M. (1981)
Lemmens, E. (2000)
Lemmens, H.J.A. (1998)
Lemmens, L.A. (2002)
Lendfers, J.M. (1972)
Lensen, J.G. (2002)
Lensen-Taxhet, J.-P. (1995)
Lenssen, J.A.M.G. (1991)
Leonards, dr Chr. (2002)
Leurs, ing. C.J.P. (1974)
Leyen, C.J.M. (1974)
Lieshout, J.W.V. van (1981)
Linde, W. van der (1999)
Linschoten, P. van (1989)
Linszen, A. (2002)
Linszen, mr A.J.C. (1974)
Linszen, dr C.A.A. (1962)
Linszen, dr G.C.P. (1960)
Linszen, H.H.J. (1974)
Linszen, J. (2002)
Litjens, H.L.A. (2003)
Loo, A.J.W. van (1982)
Loo, T.F.J. van de (1979)
Louer, R.P.M. (1987)
Lucassen, prof. dr J.M.W.G. (1974)
Lumens, A.A.H. (2002)
Luthjens, dr ir L.H. (1976)
Luyn, drs P.B.N. van (1980)
Luijten, M.G.J. (2000)
Zetten
Maasmechelen (B)
Landgraaf
Buren
Maastricht
Heythuysen
Eijsden
Jabeek
Arnhem
Geleen
Maastricht
Geldrop
Heythuysen
Sint Odiliënberg
Beek
Roermond
Maastricht
Maastricht
Gronsveld
Maastricht
Banholt
Maastricht
Maastricht
Sittard
Buchten
Maastricht
Brussel (B)
Geleen
Beek
Maastricht
Sittard
Visé (B)
Eindhoven
Maastricht
Venray
Heerlen
Jabeek
Urmond
Geleen
Sittard
Amstenrade
Groningen
Roermond
Weert
Maasbracht
Weert
Kerkrade
Venlo
Tilburg
Gouda
Eindhoven
's-Gravenhage
Sittard
Merkelbeek

Madsen, mevr. W.B. (2000)	Roermond
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Magielsens, drs A.F. (2001)	Kerkrade
Mantel, J.L. (1956)	Heerlen
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, drs E.R.J. van der (1974)	Warmond
Masthoff, P.M.H.M. (2000)	Geleen
Mathissen, mevr. M. (2000)	Heerlen
Mathijssen, mr H.J.M.E. (1977)	Venray
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mes, W.A.A. (2003)	Maastricht
Metselaars, H.J. (2002)	Amsterdam
Meuwissen, J. (1984)	Einighausen
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijer, ir J.B.M.A. (1961)	Lanaken (B)
Meijers, P.H. (2002)	Sittard
Meijsing, mej. J.C. (1978)	Valkenburg a/d Geul
Mingels, A.P.Y.M. (1982)	Maastricht
Minis, drs S. (1981)	Maastricht
Minkman, G.H. (1999)	Meerssen
Mobers, H. (1979)	Hoogezaand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moorman, W. (1998)	Horst
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muisenbergh, mr C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Nadorp, S.M.G. (2002)	Sittard
Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neelen, H.J.H. (2000)	Roermond
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Niessen, drs L.F.P. (1974)	Klimmen
Niessen, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M.M.M. (1980)	Venlo
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr A.C. (2000)	Maastricht
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nillesen, J.H.M. (2002)	Eys
Nilsen, A.L.I. (2003)	Maastricht
Nissen, prof. dr P.J.A. (1980)	Nijmegen
Notten, J.G.M. (1980)	Valkenburg a/d Geul
Nuyens, dr C.M. (2000)	Roermond
Nijsten, mevr. dr M. (1988)	Maastricht

- Oberndorff, Th. (1995)
Offermans, drs J.P.L.G. (1981)
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)
Olivers-Bouvier, mevr. I. (2000)
Ornlou, drs J.H.F.L. (2000)
Oojen, P.W.A. van (1981)
Overhof, S. (2000)
Paes, ing. F.M.H.E. (2000)
Palmen, ir H.M.J. (1974)
Palmen, J.Ch. (1963)
Panhuyzen, J.F.M. (1982)
Parren, drs H.P.C.M. (1974)
Patelski, A.S.M. (1982)
Paulus, W.J.A. (2002)
Peerboom, P.E.H.G. (1990)
Peeters, drs J.G.H. (1958)
Penders, M. (2003)
Penders, P.G.M. (2002)
Penners, W.J.A.M. (1982)
Pennings, W. (2000)
Pernot, R.A.J.G. (1982)
Perry, dr J. (1976)
Peters, H.W.J.R. (1976)
Peters, L.P.G.F. (2000)
Peters RA, H.H.M. (2000)
Peters-Bijlmakers, M. (1999)
Philips, dr J.F.R. (1999)
Pierey, drs L.J.M. (1974)
Piets, J.P.M. (1983)
Pinckers, A. (1995)
Piters, M.Th.C. (1995)
Pluymakers, J. (2000)
Pluijmen, L.J.H. (1979)
Poell, drs W.A.G. (1974)
Pouls-Veugen, mevr. W.P.G. (2000)
Poulsen, W.J. (2002)
Puts, H.P. (1979)
Pijls, H. (2000)
Pijls, J.R. (2000)
Pijpers, drs J.H.F. (1982)
Quaedvlieg, J.J.M. (2000)
Quaedvlieg, drs N.T.J. (1982)
Quint-Maagdenberg, mevr. drs M.J.I. (1983)
Raedts, ir C.J.B.M. (1984)
Ramakers, J.J.E.L. (2000)
Ramakers, J.L.M. (2000)
Reinaerts, J.L.H. (2003)
Renes, J. (1988)
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)
Rens, W.W.H.G. van (2000)
Rensch, mr T.J. van (1975)
Reijnders, H.M. (2000)
Richter, M.M.G.M. (1999)
Ritzerfeld, J.W. (2000)
- Bunde
Sittard
Elsloo
Malden
's-Gravenhage
Gulpen
Cadier en Keer
Nijmegen
Sittard
Tervuren (B)
Maastricht
Thorn
Klimmen
Munstergeleen
Eijsden
Boxmeer
Maastricht
Buren
Sittard
Voerendaal
Sittard
Maastricht
Beek
Thorn
Weert
Geleen
Maastricht
Heerlen
Eijsden
Mook
Valkenburg a/d/ Geul
Beek
Valkenburg a/d/ Geul
Mheer
Baarlo
Sittard
Rijswijk
Brunssum
Nijmegen
Maastricht
Venlo
Heerlen
Vaals
Horion-Hozemont (B)
Heerlen
Sint-Odiliënberg
Maastricht
Utrecht
Maastricht
Sittard
Gronsveld
Voerendaal
Linne
Heerlen

Roberts, P. (1979)	Nijmegen
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roes, mr F.W.M. (2001)	Leiden
Ronckers, E.M.A. (1979)	Banholt-Mheer
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Rooij, J.W. van (2000)	Nuenen
Ros, Joh.J. (1979)	Reuver
Royakkers, L. (2000)	Maastricht
Royen, E.J.G. van (1979)	Maastricht
Rutten, J. (1998)	Brunssum
Rutten, M.H. (2002)	Sittard
Rutten, mr R.H.H. (2000)	Bemelen
Rutten, W. (2000)	Melick
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Heeze
Rijsselt, E.F. van (2000)	Maastricht
Sandt, W.M. van de (1997)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Schatorjé, drs J.M.W.C. (1980)	Horst
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schellinx, ing. J.H.W. (1979)	's-Hertogenbosch
Schinck, drs P.J.G. (1991)	Baarlo
Schlösser, ir J.C. (1959)	Heerlen
Schmitz, H. (2000)	Venlo
Schoenmakers, drs P.J.J.M. (2000)	Roermond
Schouten, P. (2000)	Swalmen
Schreurs, J.H. (2002)	Papenhoven
Schreurs, J.W.J. (1976)	Herten
Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)	Eindhoven
Schreven, L.J.G. (2002)	Voorburg
Schueler, mevr. J. (2000)	Maastricht
Schulpen, W.F.M. (2000)	Susteren
Schunck-Brouwers, mevr. J.H.L.M. (1979)	Maastricht
Schupp, ing. M.H.L.W. (2000)	Oirsbeek
Schuren, C. (2000)	Arnhem
Schutgens, N.H.J. (1966)	Maastricht
Schwanen, H.M.M. (1975)	Kerkrade
Seelen, drs Th.L.A.M. (1959)	Venlo
Seerden, mevr. W. (1990)	Weert
Segeren, J.G.M. (2000)	Geleen
Semmeling, R.J.J. (1982)	Maastricht
Severens, J.J. (1979)	Heerlen
Sillekens, drs J.Th. (1972)	Nijmegen
Simonis, mevr. mr J.C.J. (2002)	Maastricht
Simonis, J.G.C. (1977)	Maastricht
Slicher van Bath, prof. dr B.H. (2000)	Wageningen
Sliepen, ing. W.L.A.G. (1960)	Geleen
Slootweg, G.J. (1980)	Limbricht
Smeets, J. (2002)	Munstergeleen
Smeets BNA, mr ir J.J.W.M. (1982)	Merkelbeek
Smeijsters, drs E.M.A. (1974)	Spaubeek
Snijders, P.J.M.A.T. (2000)	Beegden
Soest, K.W.Th. van (2000)	Boxmeer
Somers-Creemers, mevr. J. (2000)	Maastricht
Soomers, J. (2000)	Klimmen

Speth, L.J.H. (1979)	Maastricht
Spierts, P.J.G. (1968)	Landgraaf
Spiertz, L.J. (1974)	Kerkrade
Spiertz, prof. dr M.G. (1972)	Nijmegen
Spits, L. (2001)	Valkenburg a/d Geul
Spitz, E.J.C. (1958)	Maastricht
Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)	Maastricht
Stals, L. (1979)	Weert
Standaert, C.M.H. (1982)	Thorn
Starmans, drs J.C.J.M. (1988)	Dreischor
Stassen, mr R.J. (1969)	Roermond
Steen, F.M.J. van der (1970)	Helden-Beringe
Stegge, C. aan de (2000)	Bunnik
Stevelmans, F. (1976)	Groningen
Stevens, H. (1988)	Maastricht
Stevens, M.F.M.N. (1981)	Landgraaf
Steijvers, J.L. (1974)	Eelde
Stigter, G. (2000)	Utrecht
Stille, mr A.L.G.A. (1979)	's-Gravenhage
Stoel, mej. J.G.M. (1979)	Lomm
Straatman, R. (1986)	Amsterdam
Stratum, drs J.C.M. van (1965)	Zaltbommel
Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)	Dordrecht
Stuurman, J.A.G.M. (1967)	Hoensbroek
Stijnen, P.J.J. (1979)	Maastricht
Suilen, L.F.M. (2000)	Herten
Suylen, H.H.G. (1987)	Berg en Terblijt
Tacken-van Wessem, mevr. drs J. (2002)	Maastricht
Tagage, Pastoor S. (1982)	Maastricht
Teeuwen, dr P.J.M. (1980)	Venlo
Teunissen, A. (1996)	Margraten
Theelen, J.E. (1974)	Roermond
Theelen, Th.J.H. (2000)	Venlo
Thelen, dr A. (2000)	Gemert
Theunissen, drs J.A.M.Th. (2000)	Cadier en Keer
Theunissen, R.J. (1983)	Sint-Odiliënberg
Thewissen, drs E.J.C.G. (1982)	Wijlré
Thewissen, drs H. (1992)	Maastricht
Thonon, mevr. B. (2000)	Heerlen
Thijs, drs P. (1975)	Wenen (A)
Tillmans, L. (2000)	Heemskerk
Timmermans, C.J.M. (2002)	Urmond
Tindemans, mevr. J.M. (2002)	Ingber
Titulaer M.F.E. ir M.J.J. (1994)	Mheer
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Thorn
Tonnaer, dr F.P.C.L. (1999)	Thorn
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tops, drs P.M.J.A. (2002)	Sittard
Trijbels, J. (2000)	Landgraaf
Tummers, E.L. (2000)	Schinveld
Tummers, dr P.M.J.E. (1971)	Maastricht
Tuijn, D.P. (2000)	Roermond
Ubachs, dr P.J.H. (2000)	Maastricht
Urlings, A. (1998)	Schimmert

Urlings, P.J. (2000)	Bunde
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Valentijn, J.H.G.M. (2000)	Posterholt
Varst, J.L.A. van der (2000)	Posterholt
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Veld, A.J.G. op het (1975)	Hellden-Panningen
Veld, H.H. op het (2000)	Ohé en Laak
Velde, drs G.C.J. van der (2000)	Maastricht
Velden, P. van der (2000)	Heerlen
Ven, C.P.H.W. van de (2000)	Schin op Geul
Venne, P.M.A. v.d. (2000)	Vlodrop
Venner, dr J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, dr G.J.B. (1960)	Maastricht
Verberkt, mevrouw drs M.A.A. (2003)	Venlo
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)	Meijel
Verhagen, drs Th.J.P. (1977)	Lanaken (B)
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	Roermond
Verheijden, R. (2000)	Heerlen
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhofstadt, J.H. (1987)	Kerkdriel
Verstappen, H.M.Ch. (2003)	Maastricht
Verstegen, J. (2000)	Sittard
Verstraelen, drs J.H.H. (1989)	Weert
Verwey, H.P. (2002)	Munstergeleen
Verzijlbergh-Woittiez, dhr en mevr. (1998)	Maastricht
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F. (2000)	Beek
Vleeshouwers, J.M.E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, drs J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vliegen, P.H. (2000)	Kerkrade
Vranken, D.C.A.M. (1999)	Maastricht
Vrencken, ir drs J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, dr H. de (2000)	Geleen
Vries, prof. dr Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van, (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Waes, ir D.J. van (1988)	Maastricht
Walle, J. van de (2000)	Gulpen
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	Sint-Martens-Voeren (B)
Wassink, H.J. (1999)	Schoten
Wassink, J.F.A. (2000)	Weert
Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Weitens, H.A.I. (1988)	Maastricht
Werf, J.J.M. van der (1995)	Simpelveld

Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Gouda
Weijer, mr L.W.S. van de (2001)	Maastricht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Wieland, drs J.H.M. (1984)	Lelystad
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs L.J.J. (1995)	Sittard
Willemsen, Th.G.M. (2000)	Roermond
Wind, mr G.A.T. (1998)	Roermond
Winkelman, mevr. drs H.J.M. (2000)	Utrecht
Winten, M.A.L.M. (2000)	Beek
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Witlox, drs Aristides P. (2000)	Maastricht
Wolters, drs F.L.A.J. (1999)	Venlo-Blerick
Woude, prof. dr A.M. van der (1987)	Ede
Wijers, drs J.J.M. (1959)	Brunssum
Wijk-Dirkx, M. van (2000)	Roermond
Wijler, P.J.L. (2000)	Opijnen
Wijnen, prof. dr W. (1981)	Bunde
Wijnen, drs W.G.N. (2002)	Eijsden
Wijshoff, H.M.A. (2000)	Grevenbicht
Xhonneux, ir G.S.J.A. (1982)	Gulpen
Zanders, dr H.L.G. (1969)	Lage Mierde
Zimmermann, D.R. (2000)	Sittard
Zimmermann, H. (2000)	Elsloo
Zuidam, J. (1991)	Schimmert
Zuidgeest, L.P.W.A. (2000)	Weert
Zijlstra, N. (1982)	Hoensbroek